

Z.K.TAJIYEVA

**LEKSIKOLOGIYANI
O'QITISH BO'YICHA
METODIK
QO'LLANMA**

2023

Ushbu metodik qo'llanma akademik litsey va umumta'lim maktablarida "Leksikologiya" bo'limiga tegishli mavzularni o'qitishni yanada takomillashtirish maqsadida ona tili fani o'qituvchilari uchun ishlab chiqildi. Ushbu metodik qo'llanma akademik litseylar hamda umumta'lim maktablari ona tili fani uchun ishlab chiqilgan namunaviy dasturga kiritilgan "Leksikologiya" bo'limiga tegishli bo'lgan barcha mavzularni o'z ichiga qamrab olgan. "Leksikologiya" bo'limiga tegishli mavzularni o'quvchilarga o'rgatish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan dars ishlanmalari interfaol usullar, videodarslar, slaydlar taqdimoti, grammatik mashqlar hamda testlar jamlanmasi bilan boyitildi va dars jarayonida qo'llash xususida metodik tavsiyalar berib o'tildi.

Shartli belgilar

- Slayd taqdimoti;

- Videodars;

- Test;

- Grammatik mashq.

Muallif: Tajiyeva Zuxra Kamalbayevna TDIU akademik litseyining oliy toifali
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi

Leksikologiya. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari

Reja:

- 1.O'zbek tili lug'ati boyligi.
- 2.O'zbek tilining ichki manbasi.
- 3.O'zbek tilining tashqi manbasi.

Tayanch tushunchalar: eski qatlam, yangi qatlam, arxaizmlar, istorizmlar (eskirgan so'zlar), neologizmlar (yangi paydo bo'lgan so'zlar), ichki manba, tashqi manba, arabcha so'zlar, fors-tojikcha so'zlar

Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisalar uzluksiz o'sishda-rivojlanishdadir. Masalan, hovlingizga ko'chat ekdingiz. U ko'karib, asta-sekin rivojlana boshlaydi, lekin uning rivojlanish jarayonini oddiy ko'z bilan kuzata olmaysiz. Ko'chat ekilgan holat bilan uning bir necha oy yoki yil o'tgandan keyingi holatini solishtirsangiz, undagi ro'y bergan o'zgarishlarni payqaysiz.

Xuddi shuningdek, siz bilan biz gaplashib turgan til ham muttasil rivojlanishda, o'zgarishdadir. Bu o'zgarishlarni shu tilning ikki davr oralig'idagi holatiga qarab bilib olamiz. Masalan, Navoiy tili bilan hozirgi davrdagi o'zbek tili yoki Fitrat, Cho'lponlar davri bilan bugungi o'zbek tilini solishtirsak, bu ikki davr oralig'ida ro'y bergan o'zgarishlar leksikada ko'proq aks etganini sezishimiz mumkin.

Ko'rinadiki, bunday o'zgarishlar tilning lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalqimiz tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli yangi so'zlar kirib keladi, ayrim so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos *cherik* (askar), *o'ko'sh* (ko'p), *talim* (bir qancha) singari so'zlar bugungi kunda qo'llanilmaydi.

Ular o'zbek tili leksikasining eskirgan qatlamini tashkil qiladi. Ularga nisbatan eskirgan so'zlar yoki arxaizmlar va istorizmlar atamasi ishlatiladi. Bunga zid o'laroq, *konsalting*, *audit*, *sammit* singari so'zlar esa tilimizga endigina kirib kelyapti. Ular yangi paydo bo'lgan so'zlar, ya'ni neologizmlar sanaladi.

Sobiq sho'rolar davrida *siyosiy byuro*, *pioner*, *komsomol*, *oktabrat* singari so'z va birikmalari faol qo'llanilgan bo'lsa, mustaqillik sharoitida bunday so'zlarni ifodalaydigan tushunchalarga hayotda o'rin qolmadi. Shuning uchun ular iste'moldan

chiqib ketdi. Hozirgi kunda yangicha davlat va xo'jalik boshqaruviga, bozor iqtisodiyotiga doir bir qator yangi so'zlar paydo bo'ldi. Ayrim eski o'zbek tilida qo'llanilgan so'zlar yangitdan olib kirildi. Masalan, *hokimiyat, hokimlik, vazir, vazirlik, devonxona* va boshqalar.

Shunday qilib, o'zbek tili leksikasi turmushimiz uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchalarni bildiruvchi so'zlarning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo o'zgarib, rivojlanib, boyib boradi.

O'z qatlam. Ma'lumki, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur qoraqalpoq singari tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular birligi turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Tilimizda faol qo'llanadigan *oyoq, qo'l, ikki, uch, ol, kel, yaxshi, men, sen* singari so'zlar ko'pchilik turkiy tillar uchun ham faol so'zlar hisoblanadi. Barcha turkiy tillar uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil etadi.

Shuningdek, tilimiz lug'at boyligining ma'lum bir qismi o'zbek tilining milliy tarixiy taraqqiyoti jarayonida tilning ichki imkoniyatlari, o'ziga xos qonun - qoidalar asosida hosil qilingan so'zlardan iborat. Ular quyidagi uch holatda kuzatiladi:

1. O'zbekcha o'zak va qo'shimcha asosida hosil qilingan so'zlar:
qatnashchi, terimchi, og'machi, birlashma, qotma, o'tkazgich, turg'un, qo'llanma, yoqilg'i.
2. O'zlashma o'zak (so'z) va o'zbekcha yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan: *jangchi, mardlik, charxlamoq, xastalanmoq, do'stlik*; b) arabcha so'zlardan: *rahbarlik, qimmatli, ovqatlanmoq, nomusli*; v) ruscha va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar asosida: *sportchi, shofyorlik, betonchi.*
3. O'zbekcha o'zak va o'zlashma qo'shimchalardan hosil bo'lgan so'zlar:
tug'ruqxona, so'rovnoma.
4. Boshqa tillardan kirib kelgan o'zak va yasovchi qo'shimchalardan: *tilshunos, madadkor, mehnatkash, vagonsiz, ilmiy, gazetxon.*

Qayd etib oʻtilgan umumturkiy soʻzlar va oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida shakllangan soʻzlar tilning **oʻz qatlamini** tashkil etadi. Shuningdek, tilimiz oʻzbek lahja va shevalaridan, qardosh turkiy milliy tillardan kirib kelgan soʻzlar hisobiga ham boyib boradiki, bu ham uning oʻz qatlami imkoniyatlarini oshiradi.

Oʻzlashma qatlam. Tilimizning lugʻat tarkibida boshqa xalqlar tilidan kirib kelgan soʻzlar ham mavjud. Bunday soʻzlar tilning lugʻat boyligidagi oʻzlashma qatlamni tashkil etadi. Ular quyidagi tillardan tarixning eng qadimgi bosqichlarida oʻzlashtirilgan:

1. Hind tildan oʻzlashgan soʻzlar: *barcha, bibi, paysa, tovu, chaqmoq.*
2. Xitoy tilidan oʻzlashgan soʻzlar: *choy, lagʻmon, shiypon.*
3. Qadimgi yunon tilidan: *iqlim, marvarid, marmar, ark, billur.*

Oʻzbek adabiy tili leksikasining oʻzlashma soʻzlar qatlami asosini keyingi tarixiy bosqichlar mobaynida yaqin munosabatda boʻlgan fors-tojik, arab, rus va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar tashkil etadi. Ular quyidagilar misolida koʻzga tashlanadi:

1. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlar: *osmon, oʻftob, bahor, baho, barg, daraxt, gul, xona, shamol, dasta, mehribon, agar, ham* va boshqalar. Bulardan tashqari, fors-tojik tilidan *-kor, -kash, -dor, -gar, -zoda, -soz, -goh, -gir, -boz, -parast, -xona, -goʻy, -no, -be, -dor, -bod, -bon* singari yasovchi affikslar ham kirib kelgan.

2. Arabcha soʻzlar: *kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, tanqid, kashf, hayot, haqiqat, hisob, hurmat, musobaqa, qonun, sanʼat, sanoat* va boshqalar.

3. Rus va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar: *brigada, zveno, agranom, agrotexnika, kosmos, radio, televizor, vrach, bank, telefon* va boshqalar.

Tilimiz, aynan oʻzlashtirilgan soʻzlardan tashqari kalkalash (tarjima qilish) orqali ham boshqa tillar bilan munosabatda boʻlib turadi. Masalan: *настройка - ustqurma, воззрение - dunyoqarash, взгляд - nigoh* kabilar shular jumlasidandir.

Oʻzbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Ularni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin: 1) oʻz ichki imkoniyatlari asosida; 2) boshqa tillardan soʻz olish asosida. Ularning birinchisi ichki manbalar, ikkinchisi esa tashqi manbalar sanaladi.

1. O‘zbek tili leksikasining birinchi yo‘l bilan boyib borish imkoniyatlari juda kengdir. Masalan, a) ilgari qo‘llanilib, keyin iste’moldan chiqib ketgan so‘zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: *vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman* kabi; b) yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘z yasash: *uyali telefon, omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)* va boshqalar; d) dialektal so‘zlarni faollashtirish: *mengzamoq* (Xorazm) «o‘xshatmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamog» ma’nosida.

2. O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Faqat ma’lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o‘z tilimizning ichki imkoniyatlari asosida ifodalab bo‘lmagandagina tashqi manbalarga murojaat qilish foydalidir. Bobolarimiz Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiylar ham shunga da’vat qilganlar. Keyingi davrlarda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so‘zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan, *monitoring, diler, skayner* kabi. Bularning hammasi o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini kengaytirib, boyitmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
2. O‘zbek tili leksikasidagi o‘zgarishlar haqida gapiring.
3. Mustaqillik sharoitida yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni ayting.
4. O‘zbek tili leksikasining tarixiy-etimologik qatlamlarini tavsiflang.
5. Umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar haqida nimalarni bilasiz?
6. O‘zbek tiliga qaysi tillardan so‘zlar o‘zlashtirilgan?
7. O‘zlashma so‘zlarni farqlash belgilarini jamlab tasniflang.

LEKSIKOLOGIYA. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI MAVZUSI BO‘YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

- 1.O'zbek tili lug'ati boyligi.
- 2.O'zbek tilining ichki manbasi.
- 3.O'zbek tilining tashqi manbasi.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda leksikologiya bo'limi va uning xususiyatlari,o'zbek tili leksikasining boyish manbalari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni so'zdan to'g'ri va samarali foydalanishga o'rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning nutq kompetensiyalarini shakllantirish va badiiy asar o'qishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Leksikologiya bo'limi haqida tanishtirish;
2. O'zbek tili leksikasining boyishi va uning tasnifi keltiriladi;
3. Ichki manba va tashqi manba ta'sirida yuzaga kelgan so'zlarning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;

Kutiladigan natijalar:

1. Leksikologiya bo'limining xususiyatlarini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. O'zbek tili leksikasining boyishi va tasnifi, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Ichki manba va tashqi manba ta'sirida yuzaga kelgan so'zlar va ularning turlari haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Tushunchalar tahlili", "Klaster", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri **“Tushunchalar tahlili”** metodidan foydalanamiz. Metodning maqsadi: mazkur metod o‘quvchilarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi.

Jarayonni amalga oshirish bosqichlari:

- o‘quvchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
 - o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (yakka yoki guruhli tartibda);
 - o‘quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
 - belgilangan vaqt yakuniga yetgach, o‘qituvchi berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
 - har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.
- “Leksikologiya bo‘limiga kirish” mavzusida “Tushunchalar tahlili” metodini qo‘llash uchun quyidagicha oldindan tayyorlangan jadvalni har bir o‘quvchiga yakka tartibda yoki jamoa bo‘lgan holatda ishlashlari uchun taqdim qilamiz.

“Tushunchalar tahlili” metodi

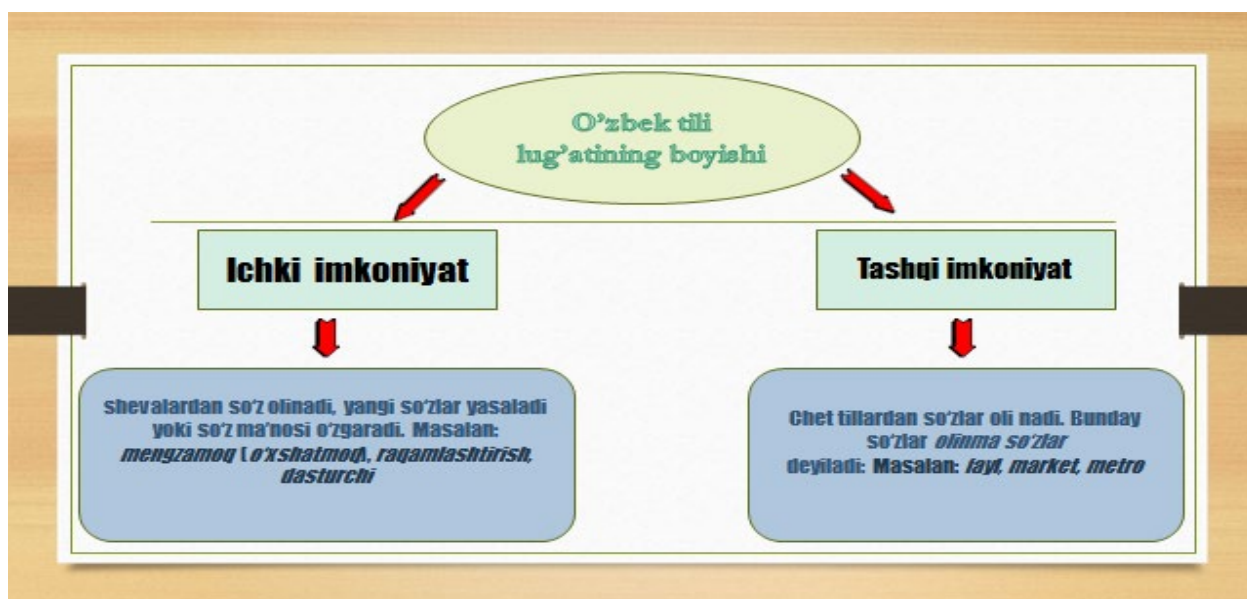
Tushunchalar	Sizningcha, bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi	Qo‘shimcha ma’lumot
Bir ma’no so‘zlar	Tilimizdagi gapdan tashqarida ham, gap ichida ham bir ma’noni ifodalaydigan so‘zlar	Kitob, Aziza so‘zlarini misol qilish mumkin.

Ko‘p ma’noli so‘zlar		
Omonim		
Sinonim		
Antonim		
Paronim		
O‘z ma’no		
Ko‘chma ma’no		
Metafora		
Metonimiya		
Grammatik ma’no		
Lug‘aviy ma’no		

Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, jadvaldagi tushunchalar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

Matnni o'qing. Nilometr so'ziga izoh bering. Yana shu kabi o'zlashgan so'zlarga misollar keltiring. Buyuk ajdodlarimiz iqtidoriga baho bering.

Buyuk vatandoshimiz Ahmad al-Farg'oniy 861-yili arab xalifasining topshirig'iga ko'ra Nil daryosi suvini o'lchaydigan nilometr deb atalgan qurilma yasagan. Mazkur qurilma hozirga qadar Nil daryosi yoqasida saqlanib qolgan.

To'rtta guruhga bo'lining. 1-guruh o'zbekcha, 2-guruh arab tilidan o'zlashgan, 3-guruh fors tilidan o'zlashgan, 4-guruh Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarga misollar keltirsin. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Namuna: 1-guruh: *ulug'*... Ulug' bobomiz Abu Nasr Forobiy 70 dan ortiq tillarni mukammal bilgan.

2-guruh: *maktab*... Jahon astronomiyasida Ulug'bek maktabining alohida o'rni bor.

3-guruh: *do'st...* Amir Temur do'stga ham, dushmanga ham samimiy munosabatda bo'lgan.

4-guruh: *internet...* Internetdan Xorazmiyning bolalik yillari haqida bilib oldim.

Bolalar shug'ullanayotgan sport turlari nomini yozing va ularning o'z yoki o'zlashgan qatlamga oid ekanligini aniqlang.

Dars yakuni: dars yakunida **“Klaster” texnologiyasi** o'quvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiyani darsning uyga vazifa so'rash, mavzuni mustahkamlash yoki yangi mavzuni o'tish jarayonida ham qo'llash mumkin. Fikrlarning tarmoqlanishi - bu pedagogik strategiya bo'lib, u o'quvchilarni biron bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib, o'quvchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog'langan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi. Bu metod o'quvchilarni shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

Bu jarayonni amalga oshirish uchun o'quvchilar bilan yakka tartibda ham guruh tartibida ham amalga oshirishimiz mumkin. Ushbu mavzu bo'yicha quyidagi holatda usulni dars jarayonida qo'llashimiz mumkin.

Topshiriq: leksikologiya bo'limida...

Baholash turi: rag'batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Quyidagi gapda yengil soʻzining qaysi maʼnosi ifodalangan?

Sizlarni yengil ish bilan taʼminlaymiz.

A) ixcham B) kuchsiz C) oʻynoqi D) oson

2. Quyida er soʻzining qaysi maʼnosi ifodalangan?

Daraxt bir erda koʻkaradi.

A) planeta B) yuza C) joy D) masofa

3. Quyidagi gapda yoʻl soʻzining qaysi maʼnosi ifodalangan?

Kechga borib avtobuslar oʻz yoʻlini oʻzgartiradigan boʻlib qoldi.

A) safar B) masofa

C) yoʻnalish D) tadbir

4. Quyidagi gapda soʻramoq soʻzining qaysi maʼnosi ifodalangan?

Sizni birov soʻrab kelgandi.

A) savol bermoq B) axtarmoq

C) talab qilmoq D) idora qilmoq

5. Quyidagi gapda bor-yoʻq soʻzi qaysi maʼnoda qoʻllangan?

Bor-yoʻgʻi bitta kitob sotib oldim.

A) boylik B) bisot C) hamma D) atigi

6. Quyidagi gapda bogʻlamoq soʻzining qaysi maʼnosi ifodalangan?

Dasturxonga shira bogʻlagan oltin rang uzum qoʻyildi.

A) tugmoq B) ulamoq

C) yigʻmoq D) oʻramoq

7. Gaplardagi ajratilgan soʻzlarning qaysi birida maslahat maʼnosi bor?

A) Soʻzdan soʻzning farqi bor, oʻttiz ikki narxi bor.

B) Xalqda “boshga tushganini koʻz koʻradi” degan soʻz bor.

C) Doʻst soʻzini tashlama. Tashlab boshing qashlama.

D) Boshliq bilan uning oʻrtasida soʻz oʻtgan, shekilli.

8. Gaplardagi ajratilgan soʻzlarning qaysi birida voqea maʼnosi ifodalangan?

A) Gaplariga diqqat bilan quloq soling.

B) Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar.

C) Yig'iq gaplar ko'pincha ega va kesimdan tuziladi.

D) Uch yil burungi gapni aytmasang ham bo'ladi.

9. Qaysi qatorda kun so'zi davr, payt ma'nosida qo'llangan?

A) Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz kechira boshladi. (A.Qodiriy)

B) Shanba kuni siz keling, yakshanba kuni men boray.

C) Bolalik kunlarimda, Uyqusiz tunlarimda, Ko'p ertak eshitgandim.(H.Olimjon)

D) Kun botib, qorong'u tusha boshladi.

10. Quydagi gapda tabiat so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan? *Davlatyorning tabiati xira bo'lib, etim boladek ko'zlari joydiradi.*

A) kayfiyat B) xarakter

C) borliq D) did-farosat

11. Quydagi gapda ko'tarmoq so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan? *Bemorga engil ovqat bering, palovni ko'tarolmaydi.*

A) oshirmoq B) hazm qilmoq

C) yo'qotmoq D) ichmoq

12. Quydagi gapda nozik so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan? *Qizning yuzlarida nozik tabassum o'ynadi.*

A) mo'rt B) ixcham

C) qaltis D) nazokatli

13. Quydagi gapda ko'tarmoq so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan? *Xo'jaligimiz har gektar erdan 30 sentnerdan hosil ko'tardi.*

A) oshirmoq B) hazm qilmoq

C) etishtirmoq D) ichmoq

14. Quydagi gapda ketmoq so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan? *Har bir qo'y o'rtacha ikki mingdan ketdi.*

A) sig'inmoq B) tugamoq

C) sotilmoq D) yarashmoq

15. Quydagi gapda yo'l so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan?

U paytlarda otda yurilsa, uch kunlik yo'l edi.

A) masofa B) yo'nalish

C) safar

D) tadbir

Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar. Ko'chma ma'no turlari.

Reja:

1. So'zning leksik va grammatik ma'nolari
2. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar
3. Nutqda o'z va ko'chma ma'noli so'zlarni qo'llash uslubiyat

Tayanch tushunchalar: leksika, leksikologiya, lug'at tarkibi, leksema, so'z, frazema, bir ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, polisemiya, to'g'ri ma'no, ko'chma ma'no.

Leksika atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi:

1. Tilning lug'at tarkibi, so'zlar yig'indisi;
2. Lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi.

So'z va uning lug'aviy ma'nosi, tilning lug'at tarkibini o'rganuvchi bo'limdir. Tilning lug'at tarkibi deganda ma'lum tilga xos bo'lgan **so'zlar, iboralar va atamalar** tushuniladi. So'z borliqdagi narsa-buyumlarni, mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, belgi-xususiyatlarni nomlovchi til birligidir. Masalan: *kitob* (predmet nomi), *vijdon* (mavhum tushuncha nomi), *go'zal* (belgi nomi), *kelmoq* (harakat-holat nomi), *bash* (miqdor nomi) kabi. So'z tilshunoslikning leksikologiya va morfologiya bo'limlarida o'rganiladi. So'zlarda 2 xil ma'no bo'ladi: lug'aviy ma'no va grammatik ma'no. So'z lug'aviy ma'no anglatishiga ko'ra leksikologiyada, grammatik ma'nosi esa morfologiyada o'rganiladi.

Lug'aviy ma'no- atash ma'nosi deb ham yuritiladi - faqat **mustaqil** so'zlarga xos bo'lib, o'sha so'z anglatgan tushuncha bilan bog'liq bo'ladi. So'zlarning borliqdagi ma'lum narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarni bildirishi ularning lug'aviy (atash) ma'nolari deyiladi: *ko'z - ko'rish a'zosi, uxlamq - uyqu holati, shirin - yoqimli ta'm, mazali*. Mustaqil so'z turkumlaridan olmosh atash ma'nosiga ega emas. Olmoshlar fe'ldan boshqa mustaqil so'zlar o'rnida almashib qo'llanadi, ularga ishora qiladi. Masalan: *Karim keldi. U kechgacha biznikida bo'ldi*.

So'zlarning lug'aviy ma'nolari "O'zbek tilining izohli lug'ati"da beriladi.

Grammatik ma'no - bir turkumga mansub so'zlar uchun umumiy ma'nodir: *kitob, gul, xona, kishi* -predmet, ot so'z turkumiga xos, birlikda, bosh kelishikda; *ammo,*

lekin, biroq-bog'lovchi. Tildagi barcha so'zlar grammatik ma'no anglatadi, lekin lug'aviy ma'no anglatavermaydi. Bir xil grammatik ma'noli so'zlar deganda bir turkumga kiruvchi so'zlar tushuniladi: men, sen, u – olmosh; stol, stul, oy – ot; o'n, olti, besh - son.

Mustaqil so'zlar lug'aviy ma'no anglatishiga ko'ra bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'ladi.

Bir ma'noli so'zlar -monosemantizmlar faqat bitta lug'aviy ma'no anglatadi: bug'doy, bodring, pamidor, tomchi, chumchuq, ravish, pushti, jigarrang, kelmoq.

Ko'p ma'noli so'zlar- polisemantizmlar bosh ma'no va ko'chma ma'noga ega bo'ladi.

Bosh ma'no nutqdan tashqari, so'zning yakka o'zi anglatgan ma'nodir: *kulgi-kulmoq* xodisasi, *sovuq* – havo darajasi, *ko'z-ko'rish* a'zosi. **Ko'chma (yasama) ma'no** esa so'zning nutq tarkibida boshqa so'zlar yordamida anglatadigan ma'nosidir: *uzukning ko'zi, sovuq xabar, shirin gap, baxti kuldi.*

Leksika atamasining ikkinchi ma'nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo'llaniladi. Leksikologiya grekcha lexikos "so'z, so'zga doir" va logos "ta'limot" so'zlarining birikuvidan olingan bo'lib, leksika (so'z) haqidagi ta'limot demakdir.

Nutqimiz so'zlarning qo'shiluvidan hosil bo'ladi. So'zni talaffuz qilganimizda va qulog'imiz bilan eshitganimizda go'yo u faqat tovushlar ketma-ketligidan tashkil topgan butunlikdek tuyuladi. So'zni bunday tasavvur qilish bir yoqlamadir, chunki har qanday tovushlar birikmasi so'zni hosil qilavermaydi. Masalan, **s o ' , k o ' s** singari tovush birikmalarini so'z deb bo'lmaydi. So'z bo'lish uchun tovushlar birikmasining o'zigina kifoya qilmaydi. Ma'lum tovush va tovushlar birikmasi ma'no bilan bog'langandagina so'zga aylanadi. Yuqoridagi tovush birikmalarining tartibini o'zgartirsak, ular ma'lum ma'no bilan bog'lanadi. Masalan, *o's, so'kkabi.*

Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi **so'z** sanaladi.

So'zlar leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi. So'zning grammatikma'no bildiruvchi qo'shimchalarsiz qismi **leksema** sanaladi. Lug'atlarda bosh so'z sifatida leksemalar beriladi.

Tildagi so'zlarning jami uning leksikasini, ya'ni lug'at boyligini tashkil etadi. Leksikologiya (yunoncha *lexikos*-lug'atga oid va *logos*-ta'limot) tilshunoslikning lug'aviy birliklar tarkibini tekshiradigan bo'limidir.

Tilning lug'at tarkibi va uni tashkil etuvchi so'zlar bir qator umumiyliklarga ega. Ular quyidagilarda ko'zga tashlanadi: 1) tildagi so'zlar muayyan ma'no ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. So'zning ma'no xususiyatlari leksikologiyaning **semosiologiya** bo'limida o'rganiladi; 2) har qaday tilning taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan o'zgarishlar avvalo uning leksikasida o'z aksini topadi. Chunki til jamiyat taraqqiyoti davomida yangi-yangi so'zlar hisobiga boyib boradi, ayni paytda ba'zi so'zlar eskiradi va iste'moldan chiqadi; 3) tilning lug'at tarkbidagi so'zlar iste'mol darajasiga ko'ra chegaralangan yoki chegaralanmaganligi bilan ham farqlanadi. Xususan, ba'zi so'zlar umumxalq iste'molida bo'lsa (*ota, ona, yurmoq, men, sen*), ayrim so'zlaning iste'mol darajasi chegaralangan bo'ladi. Masalan, shevaga oid so'zlarning hududiy chegaralanishi, shular jumlasidandir; 4) so'zlar nutq uslubiga bo'lgan munosabatiga ko'ra ham farqlanadi. Jumladan, ba'zi so'zlar uslubiy betaraf bo'lsa, ba'zilari esa nutq uslubining ma'lum turiga mansubligi bilan farqlanadi; 5) har bir so'z tovush qiyofasi va ma'noga, ya'ni shakl va mazmunga ega. Shunga ko'ra, so'zlar omonim, paronim, sinonim, antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tilning eng muhim birliklaridan bo'lgan so'zlarga xos bu umumiyliklar leksikologiyaning asosiy tekshirish ob'yektidir.

So'z va uning belgilari. So'z tilning muhim unsurlaridan biri bo'lib, ma'lum ma'no doirasida birlashgan tovush va tovushlar majmuyidan tashkil topadi. Biroq har qanday tovushlar birligi so'z yoki uning ma'nosini shakllantira olmaydi. Masalan, *olma* so'zidagi tovushlar birligi meva tushunchasini ifodalagan holda, shu so'zdagi tovushlarning *mloa, oalm* shaklidagi yig'indisi hech qanday ma'noga ega emas. Ayni paytda, tovushlarning bunday birligini so'z deyish ham mumkin emas. Shunday ekan, har qanday tovush va tovushlar yig'indisi ma'no ifodalovchi vosita sifatida emas,

ma'no tovush va tovushlar majmuyini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga egadir. Muayyan ma'noning tovush yoki tovushlar birligi vositasida belgilanishi esa so'zni shakllantiradi. So'zning tovush tarkibida o'zgarish yuz bersa ham ba'zan ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa birdaniga emas, tilning uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y beradi. Masalan *o'grat-o'rgat*, *yog'mir-yomg'ir*, *qo'nshi-qo'shni* kabi so'zlar tarkibidagi metateza hodisasi ana shunday uzoq asrlik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Biroq bunday tarixiy o'zgarish so'z ma'nosining yo'qolishiga olib kelmaydi. Ba'zan bunday tarixiy o'zgarishlar tilda yangi ma'no tashuvchi belgining, ya'ni yangi so'zning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin. Jumladan, *arch*, *yoy*, *ko'r* so'zlari tarkibida yuz bergan tarixiy fonetik o'zgarishlar tufayli, mazkur so'zlarda o'ziga xos ma'no parchalanishi yuz bergan va ularning har biri hozirgi tilda alohida tushuncha ifodalovchi so'zlar sifatida shakllangan: *arch-art*, *yoy-yoz*, *ko'r-ko'z*. Bundan tashqari tilda shunday so'zlar ham borki, ular fonetik tarkibiga ko'ra bir xil (omonim), biroq ma'no jihatdan har xil. Bunday so'zlarda yashiringan ma'no faqat nutq jarayonida, ya'ni boshqa so'zlar qurshovidagina anglashiladi.

So'zning ikkinchi muhim belgisi uning ma'no ifoda etish va saqlash xususiyati orqali namoyon bo'ladi. Lekin ular ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Chunki so'z ifodalaydigan ma'no eng umumiy xususiyati bilan ham turli tiplarga bo'linadi. Jumladan, ayrim so'zlar ob'yektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, qiymat, harakat kabilarni, ba'zilari esa so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka munosabatini bildiradi, ba'zan esa faqat grammatik ma'no ifodalaydi. Biroq ular qanday ma'no ifodalashidan qat'iy nazar, so'z hisoblanadi.

So'zning ob'yektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilari haqidagi ma'lumoti **leksik ma'no** deyiladi. Masalan, *anor*, *tosh* so'zlarining narsa haqida ma'lumot berishi, *qattiq*, *shirin* so'zlarining belgi haqida ma'lumot berishi shular jumlasidandir. Demak, so'z borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarning atamasi – nomi bo'lishi yoki aksincha bunday xususiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi so'zlar turkumlariga ajratiladi. Tildagi mustaqil so'zlarga leksik(lug'aviy) ma'noga ega bo'ladi va ular leksikologiyaning asosiy o'rganish

manbai hisoblanadi. Soʻzning borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni atash, nomlash xususiyati esa uning **nominativ funksiyasi** deyiladi.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llaniluvchi so'zlarga **ko'p ma'noli so'zlar** yoki **polisemiya** ("poli" ko'p, "semia" - ma'no) deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlarda ma'no qanchalik ko'p bo'lsa ham, lekin u bir so'z hisoblanaveradi. Shuning uchun ham ko'p ma'noli so'zlarda ma'nolardan biri to'g'ri ma'no, qolganlari esa ko'chma ma'no bo'ladi.

Bir ma'noli so'zlar tizimida kam sonni tashkil qiladi va ilmiy, kasb- hunarga doir atamalarni, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi.

Borliqdagi narsa - hodisa, belgi xususiyat, xarakat holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa - hodisa, belgi - xususiyat, xarakat - holat nomi sifatida ham qo'llaniladi. Masalan: **burun** so'zi "tirik organizmning yuz qismidan bo'rtib chiqqan nafas olish organi" ma'nosini ifodalash bilan birgalikda "yerning suvlikka tomon bo'rtib chiqqan qismi" ma'nosini ham ifodalaydi. Ma'no ko'chishining nima asosda ro'yobga chiqiqshiga ko'ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik singari turlari mavjud.

Savol va topshiriqlar:

1. Leksika nima?
2. Leksikologiya nimani o'rganadi?
3. So'z tovush tomonlaridan tashqari yana nimaga ega bo'lishi kerak?
4. So'zning grammatik ma'nosi nima?
5. Ko'p ma'noli so'zlar nima?

BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR, KO'CHMA MA'NO TURLARI MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. Soʻzning leksik va grammatik maʼnolari
2. Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar
3. Nutqda oʻz va koʻchma maʼnoli soʻzlarni qoʻllash uslubi

Darsning maqsadi :

Taʼlimiy maqsad: oʻquvchilarda soʻz va uning xususiyatlari, soʻzning leksik va grammatik maʼno, bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: oʻquvchilarni soʻzdan unumli va samarali foydalanishga oʻrgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: oʻquvchilarning muomala madaniyatini shakllantirish va badiiy asar oʻqishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Soʻzning leksik va grammatik maʼnolari haqida tanishtirish;
2. Leksik va grammatik maʼnolarning tasnifi keltiriladi;
3. Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
4. Koʻchma maʼnolar va ularning turlari haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Leksik va grammatik maʼnolarni tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini koʻrsata oladilar.
2. Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Koʻchma maʼnolar va ularning turlari haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib beradilar

Oʻqitish usullari: Maʼruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “FSMU”, “Pinbord”, amaliy ish.

Oʻquv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

Oʻqitish vositalari: Maʼruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qogʻoz

Oʻqitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga moʻljallangan xonalar

Nazorat shakli: ogʻzaki, pedagogik kuzatish, oʻz-oʻzini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri **"FSMU"** metodidan foydalanamiz. Ushbu texnologiyadan so'zlarning ma'nolari, o'z va ko'chma ma'no, bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni tushuntirish jarayonida foydalanishimiz mumkin. Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv seminari yakunida, yoki o'quv rejasi asosida biron bo'lim o'rganib bo'lingach, qo'llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya o'quvchilarni o'z fikrini qimoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda o'quvchilarning o'quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda o'quvchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

Bu texnologiya tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrini aniq va qisqa qolatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

Bu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich: -o'quvchi o'quvchilar bilan birga bahs mavzusini yoki muhokama etilishi kerak bo'lgan muammoni, yoki o'rganilgan bilimni belgilab oladi;

- o'qituvchi o'quv mashg'ulotida avval har bir o'quvchi yakka tartibda ishlashi, keyin esa kichik guruhlarda ish olib borilishi va nihoyat dars oxirida jamoa bo'lib ishlanishi haqida o'quvchilarga ma'lumot beradi;

- mashg'ulot davomida har bir o'quvchi o'z fikrini erkin holda to'liq bayon etishi mumkinligini eslatib o'tadi.

2-bosqich: - har bir o'quvchiga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi:

F – fikringizni bayon eting; S – fikringizning bayoniga sabab ko'rsating;

M – ko'rsatilgan sababingizni isbotlab misol keltiring; U – fikringizni umumlashtiring.

Har bir o'quvchi yakka tartibda tarqatilgan qog'ozdagi FSMUning to'rt bosqichida o'z fikrlarini yozma bayon etgan holda to'latadi.

3-bosqich:- har bir o‘quvchi o‘z qog‘ozlarini to‘latib bo‘lgach, o‘qituvchi ularni kichik guruhlariga bo‘linishlarini iltimos qiladi yoki o‘zi turli guruhlariga bo‘lish usullaridan foydalangan holda guruhni kichik guruhlariga ajratadi;

- o‘qituvchi qar bir guruhga FSMU texnologiyasining to‘rt bosqichi yozilgan katta formatdagi qog‘ozlarini tarqatadi;

- o‘qituvchi kichik guruhlariga har birlari yozgan qog‘ozlardagi fikr va dalillarni katta formatda umumlashtirgan holda to‘rt bosqich bo‘yicha yozishlarini taklif etadi.

4-bosqich:- kichik guruhlarda avval har bir o‘quvchi o‘zi yozgan har bir bosqichdagi fikrlari bilan guruh a‘zolarini tanishtirib chiqadi. Guruh a‘zolarining barcha fikrlari o‘rganilgach, kichik guruh a‘zolari ularni umumlashtirishga kirishadi.

Jadvalni to‘ldiring

Savol	Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlarning qanday belgilarini bilasiz?
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating	
(M) Ko‘rsatgan	

sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, jadvaldagi tushunchalar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

BIR MA'NOLI SO'ZLAR

lug'aviy(atash)

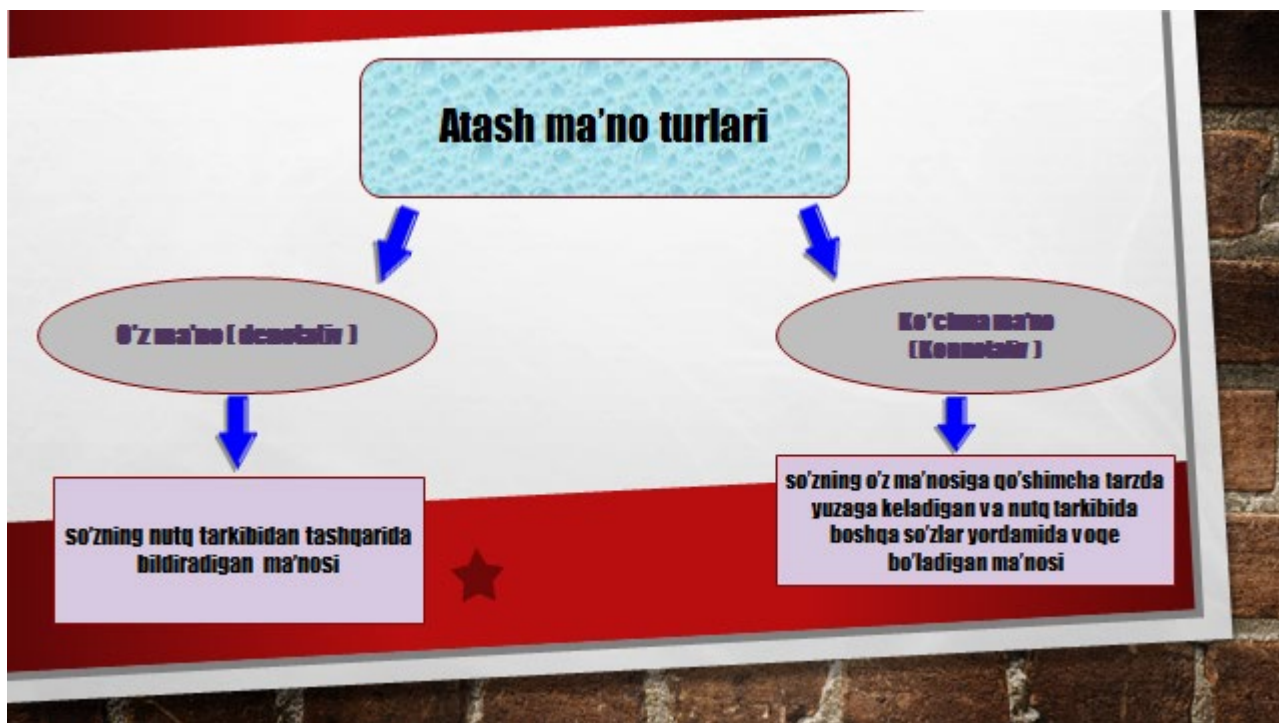
So'zdan
anglashtirilgan
tushuncha

grammatik

Atash ma'nosiga
qo'shimcha tarzda
shu so'zning
turkumlik bilan
bog'liq ma'nosi

Barcha so'zlar grammatik ma'noga ega, lekin ayrimlari **atash ma'nosiga ega emas** (M: olmosh, bog'lovchi, ko'makchi, yuklama, undov, modal va taqlidlar).

Odatda, leksik va grammatik ma'nolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka nisbatan **so'z atamasi** qo'llaniladi.

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

POLISEMIYA (KO'P MA'NOLI) - (

P)

YOKI OMONIMIYA

(SHAKLDOSHLIK) - (O)

TOPSHIRIQ.

[] Qora

- qora qog'oz

- qora kunlar

[] Mag'iz

- danak mag'zi

[] Yozmoq

- gapning mag'zi

- supra yozmoq

- xat yozmoq

[] Yozmoq

- qanot yozmoq

- ko'ngil yozmoq

- chigal yozmoq

[] Yoz

- yoz fasli

- qalamda yoz

[] Yo'l

- yo'l yurmoq

	- tuzalish yo‘li	[] Boring	- ishga boring
[] Kul	- o‘choq kuli		- boring shumi
	- ustidan kul //	[] O‘xshamoq	- otasiga o‘xshaydi
[] Toy	- toy minmoq		- ishim o‘xshamadi
	- paxta toyi	[] Kelishgan	- mehmonlar
	- toyib yiqil //	kelishgan	
[] Til	- odam tili		- kelishgan yigit
	- ingliz tili	[] Atlas	- atlas ko‘ylak
[] Til	- tirnoq bilan		- Jahon atlas
til //		[] Temir	- temir eritmoq
	- til bilmoq		- temir iroda
[] Boy	- boy odam	Quyida berilgan shakldosh so‘zlar orasidan bir xil grammatik ko‘rsatkich (qo‘shimcha) ni qabul qila oladiganlarini belgilang.	
	- so‘zga boy		
[] Bo‘y	- bo‘yi kalta		
	- muattar bo‘y		
[] Shish	- boshdagi shish		
	- qovog‘i shish (di)	Namuna:	
[] Oq	- oq latta	Ot	- ism ✓
	- oq farzand		- uloqtir —
[] Oq	- ko‘zning oqi		- tulpor ✓
	- oq yo‘l tila //		
[] Kirmoq	- uyga kirmoq	B o s h l a d I k !	
	- o‘qishga kirmoq		
[] Uch	- uchta “Tiko”	Tom	- jild (kitobda) —
	- qalam uchi		- uyning “do‘ppi”si —
	- shimolga uch //		- tomchining tomishi —
[] Kecha	- oydin kecha		
	- kecha kelgan	Osh	- ovqat —
[] Ko‘cha	- tor ko‘cha		- tog‘dan osh —
	- ko‘ngil ko‘chasi		- me’yordan osh //

To‘la	- liq to‘lgan	—	
	- qarzni to‘la		—
	- erto‘la	—	
Oshiq	- suyak		—
	- ortiq	—	
	- shoshil	—	

Polisemiya va omonimiya haqida bildirilgan noto‘g‘ri mulohazalarni belgilang.

- ☀ Ko‘p ma’noli v shakldosh so‘zlar bir xil shaklga ega bo‘lishi mumkin.
- ☀ Ko‘p ma’noli so‘zlarda ham, shakldosh so‘zlarda ham ichki ma’noviy bog‘lanish bo‘ladi.
- ☀ Polisemiya va omonimiya hodisalari tilning boshqa-boshqa bo‘limlarida o‘rganiladi.
- ☀ Ko‘p ma’noli so‘zlar, odatda, har xil turkumga mansub bo‘ladi.
- ☀ Ko‘p ma’noli so‘zlar orasidagi ma’noviy bog‘lanish yo‘qolishi natijasida shakldoshlar hosil bo‘lishi mumkin.
- ☀ Bir so‘z ayni vaqtda yo ko‘p ma’noli, yoki shakldosh bo‘ladi. Bir paytning o‘zida har ikkisi ham bo‘lishi mumkin emas.
- ☀ Qo‘y I (*hayvon*) va qo‘y II (*piyolani qo‘y*) omonimlari bir xil qo‘shimchani qabul qila olmaydi.
- ☀ *Tez yugurmoq* va *tez kunlarda* birikmalaridagi tez so‘zi omonim so‘z emas.

Ko‘chiring. Ko‘chma ma’noda qo‘llangan fe’llarni toping.

1. Tojixon Saidaning kelganidan xursand bo‘ldi, minnatdorchilik bildirgani so‘z, o‘tqazgani joy topolmay qoldi. (*A. Qahhor*)
2. Tushirilgan molning isini chiqarmadi.
3. Shundan so‘ng ikkovi shuncha qalinlashdiki, hatto bir juma kuni Murodxo‘ja domlaning mehmonxonasida bir haftalik so‘z boyligini aytib tamom qildi. (*A. Qahhor*)
4. Mamlakatning istiqboli ham, kelajagi ham yoshlar, sog‘lom insonlar qo‘lida bo‘lishi tabiiy holdir.

Namuna: Pok niyatli (sofdil, diyonatli, yuragi toza) kishilarga, olimlar va fozillarga dargohim doimo ochiq edi.

Ushbu gaplardagi ma’no ko‘chishini izohlang.

Besh qo‘lini og‘ziga tiqmoq, besh qo‘l barobar emas, yuzlar, ko‘zlar boqar edi biz tomon, eshikka kiraylik.

O‘zingiz ham yuqoridagiga o‘xshash ma’no ko‘chishga misollar yozing.

Berilgan soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing. Omonim yoki polisemantik soʻz ekanligini aniqlang.

Doʻst, yosh, yuz, nafis, mol, oyoq, bel, tut, engil, gul, sher, sana, uch, oʻch, quloq...

Namuna:

1. Olti narsa rohatda yashashga yordam beradi, shulardan biri haqiqiy doʻsting boʻlmoqligidir.
2. Bugungi kechamizga shoir Doʻst Hamdam ham tashrif buyurgan.
3. Doʻst!!! Yana bir juft qoʻshiq boʻlsin!

Dars yakuni: dars yakunida **“Pinbord” texnologiyasi** oʻquvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Pinbord (inglizchadan: pin- mahkamlash, board – yozuv taxtasi) munozara usullari yoki oʻquv suhbatini amaliy usul bilan moslashdan iborat. Muammoni hal qilishga oid fikrlarni tizimlashtirish va guruhlashni malgam oshirishga, jamoa tarzda yagona yoki aksincha qarama-qarshi pozitsiyani shakllantirishga imkon beradi. Oʻqituvchi taklif etilgan muammo boʻyicha oʻz nuqtayi nazarlarini bayon qilishni soʻraydi. Toʻgʻridan-toʻgʻri yoki ommaviy aqliy hujumning boshlanishini tashkil qiladi (ragʻbatlantiradi). Fikrlarni taklif qiladilar, muhokama qiladilar, baholaydilar va eng optimal (samarali) fikrni tanlaydilar. Ularni tayanch xulosaviy fikr (2 ta soʻzdan koʻp boʻlmagan) sifatida alohida qogʻozlarga yozadilar va doskaga mahkamlaydilar.

Guruh namoyondalari doskaga chiqadilar va maslahatlashgan holda:

- 1) yaqqol xato boʻlgan yoki takrorlanayotgan fikrlarni olib tashlaydilar;
- 2) bahsli boʻlgan fikrlarni oydinlashtiradilar;
- 3) fikrlarni tizimlashtirish mumkin boʻlgan belgilarini aniqlaydilar;
- 4) shu belgilar asosida doskadagi barcha fikrlarni (qogʻoz va raqlaridagi) guruhlariga ajratadilar;
- 5) ularning oʻzaro munosabatlarini chiziqlar yoki boshqa belgilar

yordamida koʻrsatadilar: jamoaning yagona yoki qarama-qarshi pozitsiyalari ishlab chiqiladi. **Topshiriq:** bir maʼnoli va koʻp maʼnoli, oʻz va koʻchma maʼnoli soʻzlar haqida fikringizni bildiring.

Baholash turi : ragʻbatlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Tilshunoslikning atash ma'nolarini o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

- A) sintaksis B) morfologiya
- C) lug'atshunoslik D) leksikologiya

2. Ko'chma ma'noli so'z qaysi gap tarkibida qo'llangan?

- A) Qora kunda qul Tarlon qizga qayg'udosh keldi.
- B) Bekorchidan bemaza gap chiqadi
- C) Barcha gaplarda ko'chma ma'noli so'z qo'llangan
- D) Qaddi rost shamning tilidan O'rtanur **parvona** ham.

3. Yoqa so'zi quyidagi qaysi gapda ko'chma ma'noda qo'llanmagan?

- A) Kanalning ikki yoqasi bo'ylab qurilgan ko'p qavatli uylar ko'rkam edi.
- B) Umar qamishzorni oralab, ko'l yoqasiga chiqdi
- C) Salim anchagacha yoqasining tugmasini o'tkaza olmadi
- D) Sodiq ham o'lim yoqasida, endi siz bilan ikkimizgina qoldik!

4. Bir so'zining keng joy, ko'plik ma'nosi qaysi gapda ifodalangan?

- A) Darsga bir Ahmad kelmadi.
- B) Bir mehmonxona odam yig'ildi.
- C) Bugun bir to'yib choy ichaylik.
- D) Sizni bir kishi chaqiryapti.

5. Qaysi birikmadagi qora so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan?

- A) qora so'mka B) qora qosh C) qora sovuq D) qora libos

6. Ko'chma ma'noli so'z qo'llangan birikmani toping.

- A) chumolining ko'zi B) mayin ovoz C) o'tkir tig' D) ona mehri

7. So'zning konnotativ ma'nosiga misol keltirilgan bandni belgilang.

- A) ovqatni suzdi B) suvda suzdi C) ho'kiz suzdi D) ko'zini suzdi

8. Noto'g'ri hukmni belgilang.

- A) Lug'atlarda bosh so'z sifatida leksemalar beriladi.

B) Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi leksema sanaladi.

C) Grammatik ma'nosiz, faqat leksik ma'no bildiruvchi til birligi uchun leksema atamasi qo'llaniladi.

D) Tahlil jarayonida so'zlar leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi.

9. Qanday ma'no so'zning denotativ ma'nosi hisoblanadi?

A) so'zning nutq tarkibidan tashqarida ifodalaydigan ma'nosi

B) so'zning nutq tarkibidagi boshqa so'zlar yordamida anglatadigan ma'nosi

C) so'zning ko'chma ma'nolaridan biri

D) so'zning gap tarkibida anglatgan ma'nosi

10. So'zni borliqdagi narsa, belgi, harakat, shaxs, miqdor kabi tushunchalar ifodalashi so'zning deyiladi.

A) atash ma'nosi B) ko'p ma'noliligi

C) bir ma'noliligi D) ma'no ko'chishi

11. Qaysi gapda gul so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan?

A) topgan gul keltirar, topmagan bir bog' piyoz

B) yashnamoqda gul turmush, biz tinchlikni istaymiz

C) turmush go'zal va shirin, kundan-kun yashnar gulday.

D) to'g'ri javob B va C

12. Qaysi qatordagi so'zda "yer" so'zi ko'chma manoda qo'llangan?

A) bir vaqt er osti dukkullagandek bo'ldi

B) er sharining tortdan uch qismi suvlik

C) boshqalardan kam erim bormi

D) U botqoq erdan borar edi

13. Qaysi gapda ajratib ko'rsatilgan so'z ko'chma ma'noda qo'llanilgan?

A) Qizning ro'moli shamolda hilpirab turardi.

B) Gerdayib turgan qoyalar xuddi uning ustidan kulayotgandek edi.

C) Yam-yashil o'rmon ko'z oldimizda namoyon bo'ldi.

D) Qiz juda g'amgin o'tirgan ekan, hamdardlik bildirdim.

14. Qaysi gapda ajratib ko'rsatilgan so'z ko'chma ma'noda qo'llanilgan?

- A) G'amgin o'rtangan tanbur ovozi uni allaqayoqlarga olib ketgandek bo'ldi.
- B) Buloqning ko'zi qayta ochildi, obi hayot jildirab-jildirab oqardi.
- C) Ma'yus majnuntollar ularni hamon kitishayotgan ekanmi?
- D) U yoshlikdagi qadrdon o'rtog'ini juda sog'ingan ekan. Gaplashib to'ymasdi.

15. Qaysi gapda ajratib ko'rsatilgan so'z ko'chma ma'noda qo'llanilmagan?

- A) Stol ustida teskari turgan kitobni olib xonadan sekin chiqib ketdi.
- B) Asta-sekin turli gazetalarda uning birmuncha pishiq maqolalari chop etila boshladi.
- C) Agar bu sovuq odam bo'lmasa edi, qizning qalbi bu qadar zorlanmas edi.
- D) Kimki ilmga tashna bo'lsa, uning qalbida yaxshilik guli barq uradi.

Ma'no ko'chish usullari: metafora va metonimiya

Reja:

1. Ma'no ko'chish usullari haqida.
2. Metafora va uning uslubi.
3. Metonimiya va uning uslubi.

Tayanch tushunchalar: ma'no ko'chish, metafora, metonimiya, shakily o'xshashlik, predmet, nutq jozibaligi, nutq ta'sirchanligi

So'zning ma'no ko'chish usullari. O'zbek tilida polisemantik so'zlar ma'no ko'chishning to'rt xil usuli mavjud: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinekdoxa; 4) vazifadoshlik.

Metafora (yunoncha «ko'chirma» so'zidan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi o'zaro o'xshashligi bo'lgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga ko'chishidir. Masalan: *U tarozining ikki **pallasini** ko'zdan kechirdi* (I.Rahim). *Yormat tarvuzni kesdi. Bir **pallasini** o'zi olib, ikkinchi pallasini Yo'lchi va O'roz oldiga qo'ydi* (Oybek). Birinchi misoldagi *palla* so'zining o'z ma'nosi taroziga nisbatan qo'llaniladi. Uning tashqi ko'rinishiga ko'ra o'xshashligi ikkinchi misolda tarvuz bo'laklariga nisbatan ham qo'llanishga sabab bo'lgan.

Metafora asosida nom ko'chish aniq narsalar doirasida bo'lganda ular o'rtasidagi o'xshashlikni ilg'ash uncha qiyin bo'lmaydi. Mavhum narsalar doirasida esa bu bir oz qiyin kechadi: *Bir qarichlikdan dutorni sevaman. Bir **qo'shni** kelinchakdan o'rgangan edim* (Oybek). *Yigit yalt etib **qo'shni** dalaga qaradi, u erda xotin-xalajlar, bola-chaqalarchuvillashib paxta terishayotgan edi*.

Metafora asosida nom ko'chish birgina narsa nomi bo'lgan otlarga daxldor bo'lmay, boshqa turkumga mansub so'zlarda ham uchraydi. Masalan: *taqircho'l- taqir bosh, taqir sholcha; o'tkir pichoq-o'tkir hid, o'tkir odam* kabi sifatlar; *dalalarda qushlar uchadi – uning jahldan lablari pir-pir uchardi* kabi fe'llardaham metafora asosida ma'no ko'chishi uchraydi.

Metonimiya (yunoncha «qayta nomlash», «nomini almashtirish») narsa yoki hodisalarning makon va zamonda o'zaro bog'liqligi, doimiy aloqadorligi asosida

birining nomi ikkinchisiga ko‘chishidir. Bunda narsa, harakat va belgi o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlik emas, balki doimiy aloqadorlikning mavjudligi birining nomini aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Metonimiya asosida nom ko‘chishda narsalar (otlar) o‘rtasidagi quyidagicha uzviy aloqadorliklar asos bo‘lishi mumkin: 1) narsa yasalgan materialning umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: *Moyi tugab **piligi** so‘xta bo‘lgan chiroq bir lip etib so‘ndi. Sochini mayda o‘rib uchiga **pilik** taqqan edi*; 2) narsalarning o‘ziga xos harakat-holati, xususiyati jihatdan umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: ***beshtik**-maktab ta’lim va tarbiya beshigidir, qaldirg‘och-litseyimiz qaldirg‘ochlari*; 3) o‘rinning unda joylashgan narsa bilan doimiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko‘chadi: ***kosa**, **qoshiq**, **tovoq**-ovqat, **zal**-zal kulib yubordi, **sinf**-sinf oyoqqa qalqdi* ma’nolarida ishlatiladi; 4) harakat-hodisaning nomi shu harakat-hodisaning bajarilgan vaqtiga ko‘chiriladi: *Machitdan shom **azoni** eshitildi...*(Sh.Toshmatov). ***Azonga** yaqin bir iloj qilib qochibdi* ; 5) narsaning nomi shu narsaga xos bo‘lgan belgi aloqadorligi asosida ko‘chadi: ***tulki**-ayyor, mug‘ombir odam, **iflos**-betayin, jirkanch kishi*; 6) harakat, o‘yin obyekti shu o‘yinning nomi sifatida ko‘chadi: ***uloq**-uloq chopmoq* va boshqalar.

Sifat va fe‘l turkumiga mansub so‘zlar doirasida ham metonimiya hodisasi mavjud bo‘lib, ularda ko‘chma ma’no belgining yoki harakatning aloqadorligiga asoslanadi. Masalan: ***qisqa yo‘l** - qisqa nutq, qisqa ovoz, **beg‘ubor osmon**-beg‘ubor odam, beg‘ubor ko‘ngil; **bola boqmoq**-kishini hunar boqadi, bog‘ni boqsang bog‘ bo‘lur*. Nutqimizda eng keng tarqalgan ma’no ko‘chish usuli metaforadir.

Metafora (yunoncha *metaphora*— ko‘chirish) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o‘rtasidagi ma’lum o‘xshashlik asosida ko‘chishidir. Masalan, *tandirning og‘zi* birikmasida *og‘iz* so‘zining ma’nosi odam yoki hayvon og‘ziga tashqi o‘xshashligi asosida vujudga kelgan. Narsa va hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik turli asosda bo‘lishi mumkin:

1. Ikki predmet o‘rtasidagi shakliy o‘xshashlik. Masalan, *odam qulog‘i* va *qozon qulog‘i*.

2. Ikki predmet qayerda joylashishi bo'yicha o'xshashlik. Masalan, *itning dumi*, *samolyot dumi* va boshqalar.

Nutq jarayonida metaforalardan o'rinli foydalanish nutqimizni ta'sirchan, jozibali qiladi. So'zlovchining badiiy-estetik qobiliyatini namoyon etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Metafora deganda nimani tushunasiz?
2. Metafora yo'li bilan ma'no ko'chishiga o'zingiz beshta misol keltirib, ma'no ko'chish asosini tushuntirib bering.
3. Metonimiya usulida ma'no ko'chirishning o'ziga xos belgilarini izohlang va misollar keltiring.

MA'NO KO'CHISH USULLARI: METAFORA, METONIMIYA MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

4. Ma'no ko'chish usullari haqida.
5. Metafora va uning uslubiyati.
6. Metonimiya va uning uslubiyati.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda ma'no ko'chish usullari, metafora va metonimiya haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni so'zlarni to'g'ri ishlatishga o'rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish va badiiy asar o'qishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Ma'no ko'chish usullari haqida tanishtirish;
2. Metafora va uning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Metonimiya va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Ma'no ko'chish usullarini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Metafora va uning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Metonimiya va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Toifalash jadvali", "Aqliy hujum", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O'qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo'ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og'zaki, pedagogik kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri "**Aqliy hujum**" metodidan foydalanamiz. «Aqliy hujum» texnologiyasining mohiyati jamoa hamkorligi asosida muammolarini echish jarayonlarini vaqt bo'yicha bir qancha bosqichlarga ajratishdan iborat.

Bu texnologiya qiyin vaziyatlardan qutulish choralarini topishga, muammoni ko'rish chegarasini kengaytirishga, fikrlash bir xilligini yo'qotishga va keng doirada tafakkurlashga imkon beradi. Eng asosiysi, muammoni yechish jarayonida kurashish muhitidan ijodiy hamkorlik kayfiyatiga o'tiladi va guruh yanada jipslashadi.

Qo'llanish maqsadiga ko'ra bu metod universal hisoblanib, o'tish jarayonida (o'quv materiallarini tezkor o'zlashtirishga qaratiladi), rivojlantirishda (o'z-o'zini bir muncha samarali boshqarish asosida faol fikrlashni shakllantiradi) asqatadi.

Ayniqsa, fan bilan bog'liq muammolarni – fanning nazariy masalalariga oid mavzularni o'tishda bu usul faol bo'lib, bunda mavzu bo'yicha amaliyotda-semenarda o'quvchilardan fikrlar yig'iladi. Bu ma'lumotlar turlicha bo'lishi, hatto bir-biriga zid bo'lishi ham mumkin. Bunda asosiy maqsad mavzu bo'yicha olinadigan ma'lumotlarning miqdoriy belgisidir. Shuningdek, ushbu usuldan foydalanish jarayonida o'quvchilarning mavzu bo'yicha qarashlari, fikrlari tanqid qilinmaydi,

ularga ijodiy-fikriy erkinlik beriladi. Mavzu bo'yicha aytiladigan har bir fikr, munosabat kabilar rag'batlantiriladi. Bunda asosiy kuch fikrlar hujumi jarayonini yuqori darajada uyushtirish, o'quvchilarning deyarli barchasini harakatga keltirish o'qituvchiga bog'liq bo'ladi.

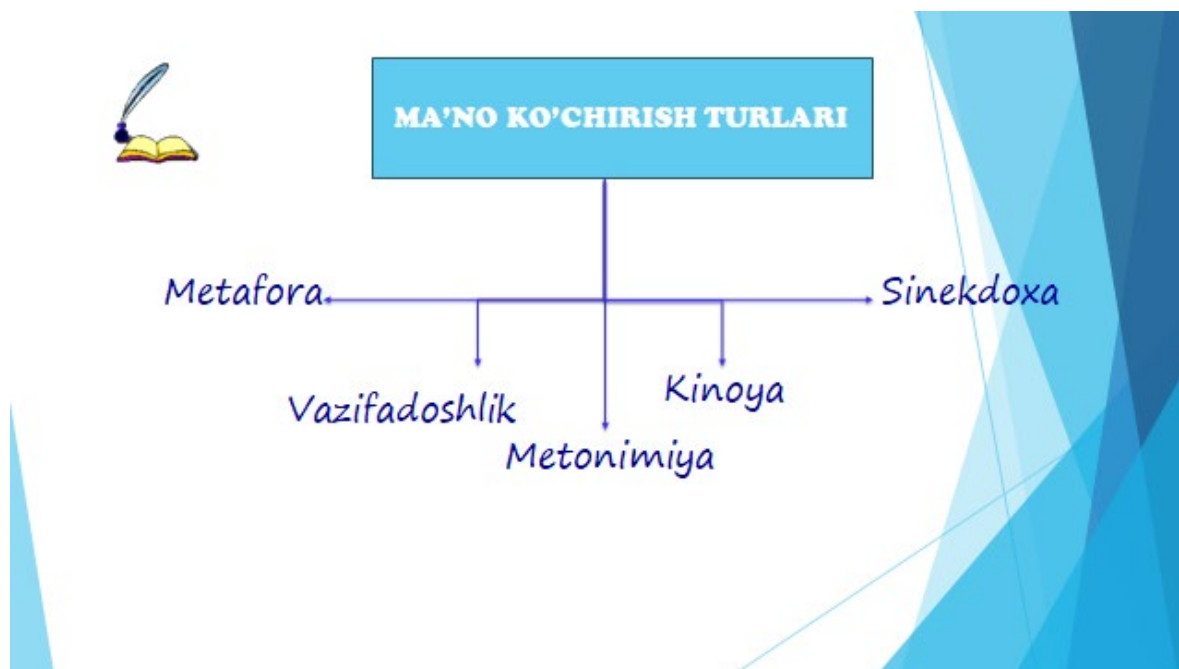
Demak, «Aqliy hujum» usulida o'quvchilar g'oyat faol kuchga, ma'lumotlar xazinasini yaratuvchi kuchga aylanadi, ular hujumkor hisoblanadi. So'zlarni yozib borish 8 daqiqa davom etadi. Bu jarayon yakunlangach, 5 daqiqa ichida yozilgan so'zlarni to'g'ri va noto'g'ri bahoga ega bo'lishligiga ko'ra ajratib chiqish lozim.

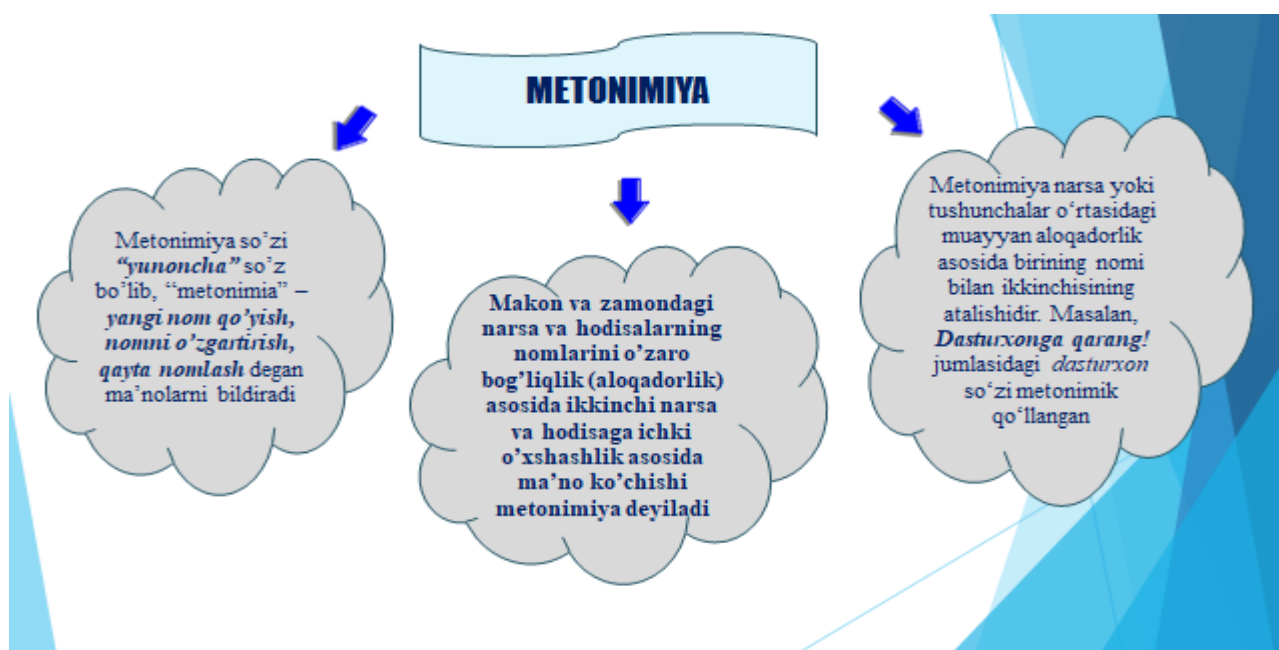
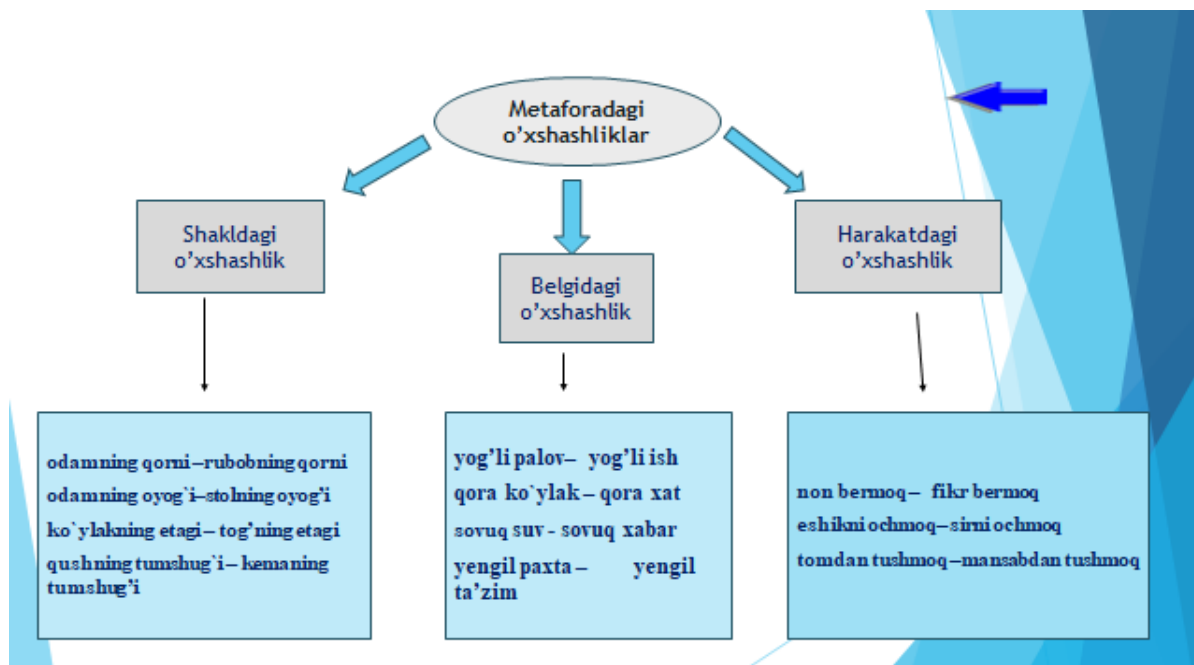
Savol: ma'no ko'chirish nima?

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq. Ko'chma ma'noda qo'llanilgan so'zlarni toping.

1. Bola onasining oldiga tushib, pildirab ketdi. (*Oybek*) 2. Otam etimlarning boshini siladi. 3. Mongli kuy yurakni tirnar edi. 4. Soraxon qo'l siltab, onamning o'zlari ham urishqoqlar, dedi. (*A.Qahhor*) 5. Yo'lchining so'zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi. (*Oybek*) 6. Bolalar yopishavergach, xaltani ochishga majbur bo'ldi-da, labini burib vaysay boshladi. (*Oybek*) 7. Kuyov qo'lini ko'ksiga qo'yib: «...ishoning, dada, Karomatni boshimga ko'taraman», dedi. (*S. Ahmad*) 8. O'shanda ham Yusuf amaki dadamni yolg'izlatmay, holidan xabar olib turgan. (*H. Nazir*) 9. Kuyov bo'lmay qaror bo'lgur na o'ligini ko'rsatadi, na tirigini. (*A. Qahhor*)

Keltirilgan misollardan metafora usuli bilan so'z ma'nosini ko'chishining yo'llarini aniqlang, ularga izohlar bering.

1. Rahmi kelib bulutning
Yig'lab to'kar yoshini.
Qushlar qochar, majnuntol
Ko'taradi boshini.

Bulutning orasidan
Quyosh kulib qaraydi,
Majnuntolning yuvilgan
Sochlarini taraydi.

2. Qalam ushladimmi demak — o'yin bas,
Yayrab ocholmaydi gul dudog'ini
Shundoq yurak yutib so'rasha olmas,
Xonamda qoldirgan qo'g'irchog'ini.
Burchak-burchakda jim tortishar burun,
Bilmam qanday o'y-u xayol ichida.
Tuzsiz she'rlarim deb shirindan shirin,
Bolalarim yurar oyoq uchida...

Quyidagi ismlarning qaysi predmetlarga nisbatan qo'yilganini aniqlang. So'ng sinfdoshlaringizning ismlaridagi metafora usuli bilan qo'yilgan nomlarni toping va ularni izohlang.

Yo'lbars, Bo'riboy, Qoplonbek, Burgutbek, Lochinoy, Gulnora, Gulchehra, Feruza, Yoqutoy, Asalxon, Oyxon, Arslon, Bobur, Gilosxon, Charos, Ozoda.

MA'NO KO'CHISH TURLARINI ANIQLANG.

Topshiriq: Keltirilgan gaplarda metafora ma'no ko'chishiga 1, metonimiyaga 2 raqamini qo'yib chiqing

1. Metafora 2. Metonimiya

1. Fikr bermoq
2. Bizning uy tog'ning etagida joylashgan.
3. Ko'k(osmon) – ko'k rang, ko'kat
4. Atala (harakat) – atala (ovqat turi)
5. U mansabdan tushdi.
6. Doim sovuq xabar keltirasan.
7. Umringda ramazon oyida aytiladigan ramazon qo'shig'ini eshitganmisan?
8. Arraning tishi sindi.
9. Fuzuliyni oldim qo'limga,
10. Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi.
11. Egarning qoshi
12. Bu og'ir gunoh sanalgan mutlaq.
13. O'nga kirdim.
14. Dehqonning qanoti
15. Yarim yillik topshirildi.
16. Varrakning dumi
17. Osmonga tikilar million juft ko'zlar.
18. Akumulator o'tirdi
19. Oy (yerning yo'ldoshi) – oy (o'ttiz kun)
20. So'zimning ustidan chiqdim.
21. Soat (oltmish minut) – soat (asbob)
22. Gap (nutq birligi) – gap (yig'in, ziyofat)
23. Issiqqa chidayolmayman.
24. Ochiq ko'ngilli inson bo'laylik.
25. Ko'ch (harakat) – ko'ch (yuk)
26. Imtihondan yiqli.
27. Kemaning tumshug'i
28. Bir jo'ra atlas bering.
29. Men chuqurga tushib ketdim.
30. Do'stlik iplari uzila boshladi.
31. Dasturxonga qaragan do'st emas.
33. Bir laganni paqqos tushirdim.
34. Marhumning ettisi ertaga o'tkazilar ekan
35. Zal oyoqqa turdi.
36. Agar pul bermasang, hamma siringni ochaman.

37. Bayramni shahar yaxshi kutib oldi.
38. Yarim tunda uyqum qochdi.
39. Qisqa vaqtda tilshunos bo‘lish mumkin.
40. Ana, shlyapa kelyapti.
50. Auditoriya kuldi.
51. Oshxonaning ahvolini ko‘rib ishtaha qochdi.
52. Uchga chiqsang, o‘ng tarafda bizning xona.
53. Qayerga borsang, fitna qo‘zg‘ab yurasan.
54. Ovozning dag‘allashishi
- 55 Gapning dag‘allashishi

Dars yakuni: dars yakunida **“Toifalash jadvali” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiya o‘quvchilarda fikrlarini izchillikda keltirish malakasini shakllantirishda qo‘l keladi. Leksikologiya bo‘limida o‘rganiladigan mavzularni ayniqsa, tarmoqlar bo‘lib, toifalab jadval asosida o‘rganish o‘quvchida shu mavzu to‘g‘risida ko‘nikmaning shakllanishida juda katta ahamiyatga ega. Biz quyida “Ma’no ko‘chirish usullari” mavzusini bo‘yicha o‘quvchilarning olgan bilimlarini nazorat qilish va baholash maqsadida ishlab chiqilgan jadvalni tavsiya qilamiz.

“Toifalash jadvali” texnologiyasi

METAFORA			METONIMIYA	
Metafora so‘zi “yunoncha” so‘z bo‘lib “metafora” – <i>ko‘chirish, ko‘chirma</i> degan ma’nolarni bildiradi. Biror predmet nomini shakl, belgi va harakatdagi tashqi o‘xshashlik orqali ma’no ko‘chishiga <i>metafora</i> deyiladi				
Shaklda o‘xshash	Belgida o‘xshash	Harakatda o‘xshash		
Odamning qorni-rubobning qorni	Yengil paxta-yengil ta’zim	Eshikni ochmoq-sirni ochmoq		
ko‘ylakning etagi-tog‘ning etagi	sovuq suv-sovuq xabar	Do‘stlik iplari uzila boshladi.		

Topshiriq: o'quvchilar birinchi keltirilgan jadvalga xos tarzda o'z fikrlarini toifalarga ajratgan holatda yozishadi va ish jarayoni tugagach, ularning to'ldirgan jadvallari tahlil qilinadi.

Baholash turi : rag'batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. “Bunyodkor” jamoasi “Paxtakor”ni ikki to'p farqi bilan mag'lub etdi. So'z ma'nosi ko'chishining turini aniqlang.

A) metafora B) metonimiya C) sinekdoxa D) vazifadoshlik

2. Akkumulatorim o'tirib qoldi. Ajratib ko'rsatilgan so'zda qanday ma'no ko'chishi yuz bergan?

A) metafora B) metonimiya C) sinekdoxa D) vazifadoshlik

3. Butun mahalla-ko'y Razzoq so'fining baxtini olqishlab chapak chalar edi. Ajratib ko'rsatilgan so'zda qanday ma'no ko'chishi yuz bergan?

A) metafora B) metonimiya C) sinekdoxa D) so'z ma'nosi ko'chmagan

4. Metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan so'zni aniqlang.

A) Bu achchiq sovuqqa men bardosh bera olmayman.

B) Hali bu ishning tagiga etaman.

C) Salimov uzoq yillar faoliyat yuritgan mansabidan tushdi.

D) barchasida metafora mavjud.

5. Qishloq uyquda. Ushbu gapdagi ma'no ko'chish turini aniqlang.

A) so'zlar o'z ma'nosida qo'llangan. B) sinekdoxa C) metafora D) metonimiya

6. Metonimiya asosida ma'no ko'chishi ro'y bergan gapni aniqlang.

A) Guruhimiz o'quvchilari birlashishi uchun ularga bir bosh kerak bo'ldi.

B) Navbatim anavi sariq sochdan keyin.

C) “Navbahor” “Paxtakor”ni qabul qilib, raqiblar darvozasiga ketma-ket beshta to'p kiritishga muvaffaq bo'ldi.

D) Bola- onasining oldiga tushib, pildirab ketdi.

7. **Bu erga termulib parishon dunvo, To'g'rilab oladi qo'lda soatin.** Mazkur gapda ostiga chizilgan so'zda qanday ma'no ko'chishi ro'y bergan?

- A) metafora B) sinekdoxa C) vazifadoshlik D) metonimiya

8. **Qaysi gapda ajratib ko'rsatilgan so'z ko'chma ma'noda qo'llangan?**

- A) Qalin kiyinib olganim uchun darrov isib ketdim.
B) Sirti ham yaxshilab bo'yalgan ekan.
C) Qish o'zining oppoq kiyimini kiygan edi.
D) G'aribning ko'nglini ovlamoq - savob.

2. **Maqsadga erishishning uzoq muddatli rejasi, boshqaruvni uzoq muddatli, to'g'ri va istiqbolli rajalashtirish ma'nosini bildiruvchi so'z berilgan javobni toping.**

- A) modernizatsiya B) diversifikatsiya C) strategiya D) investitsiya

10. **Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chishi nimaga asoslanadi?**

- A) o'xshashlikka B) aloqadorlikka C) vazifadoshlikka D) butun va qism munosabatiga

11. **Metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan so'zni aniqlang.**

- A) O'choq og'zida o'tga qo'yilgan qora qumg'on varaqlab qaynamoqda edi.
B) Oltin kuz keldi.
C) Tuyog'imiz ko'paysa ko'paydiki, kamaygani yo'q.
D) Bugun marhumning ettisi.

12. **Qaysi gapda metafora usuli bilan ma'no ko'chishi hosil bo'lgan?**

- A) Po'latjonning tili tanglayiga yopishib qolgandek gapirolmas edi.
B) Bahor kelinchakdek yasanib keldi.
C) Barcha gaplarda metafora usuli mavjud.
D) Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.

13. **Quyidagi gaplarda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qay biri metonimik ma'no ifodalaydi?**

- A) U tarvuzning bir pallasini paqqos tushirdi?
B) Qishloq markazida samovar ochildi.

C) Derazaning singan ko‘ziga esa plyonka tortib qo‘yilgan.

D) Maktabning biqinida kasalxonaning bo‘lishi gigiyenaga xilofdir.

14. *Ko‘k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko‘yga solardi.* Ushbu gapda ma’no ko‘chishining qaysi turi mavjud?

A) metonimiya

B) metafora

C) ma’no ko‘chishi kuzatilmaydi

D) sinekdoxa

15. Metonimiya asosida ma’no ko‘chishi qoidasi qaysi javobda berilgan?

A) shaxs yoki predmetning nomi o‘rnida biror bo‘lak orqali o‘sha tushunchaning berilishi

B) shaxs yoki predmetning unga bog‘liq bo‘lgan boshqa nom bilan ifodalash

C) so‘zni aks ma’noda qo‘llash

D) biror predmet belgisinign harakatning o‘xshash tomonini boshqasiga ko‘chirish

Ma'no ko'chish usullari: sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya

Reja:

1.Sinekdoxa va uning belgilari.

2.Vazifadoshlik va uning o'ziga xos xususiyatlari.

3.Kinoya va uning qo'llanilishi

Tayanch tushunchalar: ma'no ko'chish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, uslubiya.

Sinekdoxa narsa va hodisaning nomi bilan uning qismini atash yoki qismining nomi bilan shu qism mansub bo'lgan butunni atash orqali yangi ma'no hosil qilish usulidir. Masalan: *Tirnoq* so'zining *farzand* ma'nosida ishlatilishi (*U tirnoqqazor edi*) qism nomi bilan butunni ifodalashnidir. *Qo'l* so'zi bilan uning bir qismini, ya'ni barmoqning atalishi esa (*Qo'ligauzuk taqdi*) butun nomi bilan qismning nomlanishidir. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning quyidagi gaplardagi ma'nolariga e'tibor bering: *Rux samovar. Egamberdi, Sen darrov o't sol! (A.Qodiriy)* *Mirzo kechqurun samovarga chiqdi, ikkita choy ichdi (A.Qahhor).* *Devorlarda Tamara o'z qo'li bilan tikkan kashtalar osilgan edi(M.Muhammedov).* *U englariga chiroyli qizil kashtalar tikilgan ukraincha oq shoyi kofta kiygan edi (P.Tursun).*

Vazifadoshlik narsa va hodisalarning bajaradigan vazifasidagi birlik, o'xshashlik asosida nom ko'chishidir. Masalan, *chiroq* so'zi o'tmishda moy shimdirilgan pilik yordamida yorug'lik beruvchi moslamani anglatgan. Hozirda esa elektor yoritgichlar ham chiroq deb yuritiladi. Yoki tarixan qamish yoki patdan yasalgan yozuv quroli qalam deb atalgan. Hozir esa grafitli maxsus yasalgan yozuv quroli ham shu nom bilan yuritiladi. Vazifadoshlik asosida nom ko'chish so'zning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgani uchun ma'no ko'chishning boshqa usullariga nisbatan ancha kam uchraydi.

Ko'p ma'noli so'zlarning yuzaga kelishida polisemantik so'z va yasovchi affikslarning ham alohida o'rni bor. Masalan, *tuzsiz taom, tuzsiz gap* birikmalari tarkibidagi *-siz* ko'p ma'noli affiksi va o'zak birligi ko'p ma'noli so'zning yuzaga kelishida muhim rol o'ynagan. Polisemantik so'zlar, qancha ma'noga ega bo'lmasin,

bu ma'nolar o'zaro bog'langan bo'ladi. Agar ular o'rtasidagi ma'no bog'liqlik davrlar o'tishi bilan uzilib qolsa, u holda bunday so'zlar o'zaro omonimga aylanadi. Masalan, *gap*-fikir, mulohaza; *gap*-tengdoshlar, hamkasblar yig'ini, ziyofati; *ko'k*-rang, *ko'k*-osmon kabilar. Keltirilgan misollarda ma'no bog'liqlikni ilg'ab olish ancha qiyin. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, polisemantik so'zlar bir xil fonetik qobiqqa ega bo'lgan so'zlar takrori nuqtai nazaridan omonimlarga o'xshasa ham, ko'p ma'nolilik, avvalo bir turkum doirasida yuzaga kelishi, ular qancha ma'noga ega bo'lmasin, o'zaro bog'liq bo'lishi bilan omonimlardan farqlanadi. Ko'p ma'noli so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari, odatda, izohli lug'atlarda, shakldosh so'zlar esa omonim so'zlarning izohli lug'atida beriladi.

Farzandi bormi?

- Tirnoqqa zor.

Yuqoridagi dialogda tinglovchi so'zlovchining savoliga *"Yo'q"* deb javob berishi ham mumkin edi, lekin u *"tirnoqqa zor"* iborasini ishlatishni ma'qul ko'rdi. Bu bilan suhbat mavzusiga aylangan shaxsning farzandi yo'qligini bayon qilish bilangina cheklanib qolmasdan, uning farzand ko'rishga tashnaligini ham alohida ta'kidlab ko'rsatdi.

Nima uchun **farzand** yoki **bola** o'rniga **tirnoq** so'zi ishlatilyapti? Tirnoq bolaning bir kichkinagina a'zosi. Shu a'zoga ham zorligi, tashna ekanligini bildirish bilan bolaga zor ekanligi bo'rttirib ko'rsalilyapti.

Bu o'rinda butun bir narsa. ya'ni bola uning qismi – tirnog'i orqali ifodalanyapti. Ana shunday ma'no ko'chish usuli sinekdoxa hisoblanadi.

Sinekdoxa grekcha **synekdoche** "birgalikda anglash" so'zidan olingan bo'lib, bo'lak orqali butunni yoki butun orqali bo'lakni ifodalashni bildiradi.

Ma'no ko'chishning bu turi ham nutqimizning ta'sirchanligini oshirishda, ifodali, jozibali bo'lishida katta ahamiyatga ega.

Ko'chalarni chiroqlar yop-yorug' qilib turibdi. Chiroq piligini pasaytirdi.

Yuqoridagi ikki gapda qo'llanilgan chiroq so'zining ma'nosiga e'tibor bersangiz, u bir xil vazifa bajaruvchi ikkita bir-biriga o'xshamaydigan narsalarni ifodalayotganining guvohi bo'lasiz. Birinchisida "elektr toki orqali

yorituvchi noksimon (lampochka) yoki tayoqsimon asbob"ni, ikkinchisida esa "kerosinga pilik solish vositasi bilan yorituvchi, asos va shisha qismlardan tashkil topgan asbob"ni bildiradi.

Bu asboblarning shakliga ko'ra bir-biriga o'xshamaydi, makon va zamonda ularning aloqadorligi ham yo'q, lekin har ikkisi yoritish vazifasini bajaradi. Ana shu vazifaviy bir xillikka ko'ra ilgari yoqqa pilik tekkizish orqali yoritiladigan shishasiz. ochiq asbob nomi keyinchalik asos qismga shisha o'rnatilgan yoritgich asbobni, keyinroq esa elektr tokidan foydalanishga o'tilgandan so'ng lampochkalarni ham ifodalash uchun qo'llaniladi. Natijada chiroq so'zi bir-biriga o'xshamaydigan xilma-xil yorituvchi vositalarga nisbatan qo'llanila boshlandi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinekdoxa ko'chma ma'no hosil qilishning qanday usuli?
2. Sinekdoxaning metafora va metonimiyadan farqi nimada?
3. Sinekdoxaga uchta misol keltiring.
4. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi deganda nimani tushunasiz?
5. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'noning ifodalanishiga uchta misol keltiring.
6. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi deganda nimani tushunasiz?
7. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'no ifodalashning metafora, metonimiya, sinekdoxa asosida ko'chma ma'no ifodalashdan qanday farqi borligini tushuntiring.

MA'NO KO'CHISH USULLARI: SINEKDOXA, VAZIFADOSHLIK, KINOYA MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. Sinekdoxa va uning belgilari.
2. Vazifadoshlik va uning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Kinoya va uning qo'llanilishi.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda ma'no ko'chish usullari, sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni ma'no ko'chish usullarini to'g'ri va samarali ishlatishga o'rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini yanada shakllantirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Sinekdoxa va uning belgilari haqida tanishtirish;
2. Vazifadoshlik va uning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Kinoya va uning qo'llanilishi haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Sinekdoxa va uning belgilariini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Vazifadoshlik va uning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Kinoya va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Charxpalak", "Venn diagrammasi", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O'qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo'ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og'zaki, pedagogik kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri "**Venn diagrammasi**" metodidan foydalanamiz. Ushbu diagramma 2 yoki 3 tushunchani, g'oyani va hodisani taqqoslash faoliyatini tashkil etish jarayonida ishlatiladi. U o'quvchilarda taqqoslash, tahlil qilish va guruhlash malakalarini shakllantiradi.

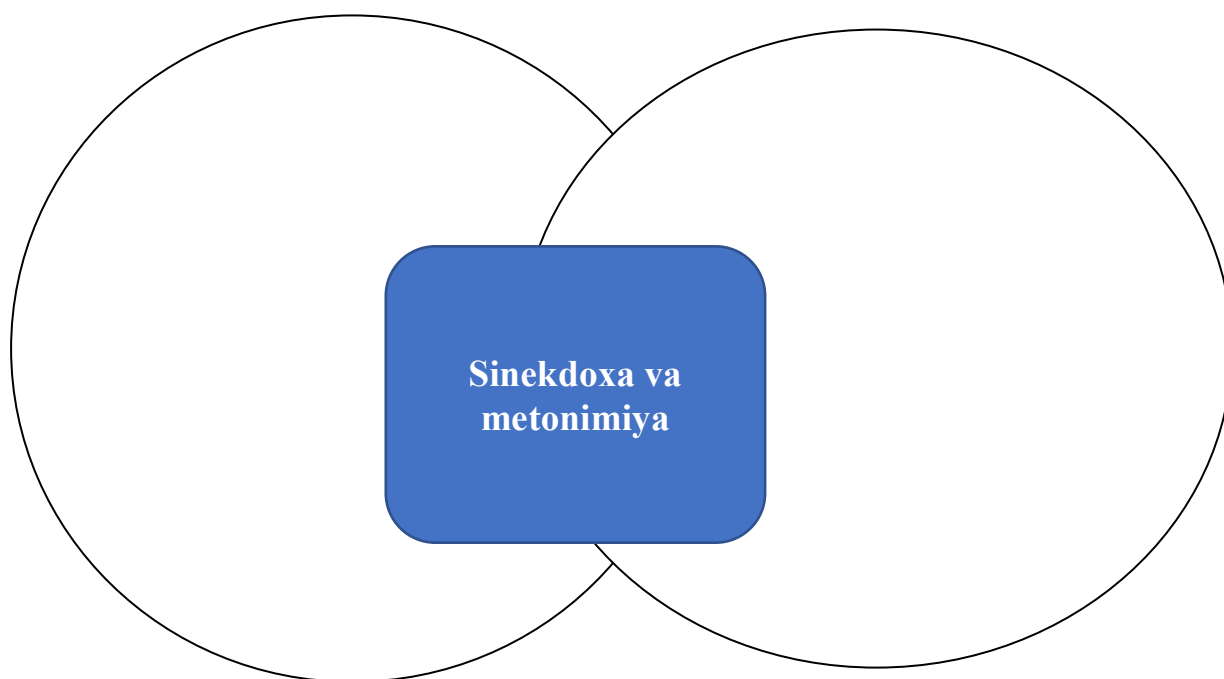
1-bosqich. O‘quvchilar ushbu diagrammani tuzish qoidalarini bilan tanishtiriladi.

2-bosqich. Yakka juftlikda yoki guruh ichida diagramma asosida taqqoslash faoliyati tashkil qilinadi.

3-bosqich. O‘xshash va farqli xususiyatlar diagrammaga yoki jadvalga tushiriladi.

4-bosqich. Faoliyat natijalari tahlil qilinadi va baholanadi.

Topshiriq: sinekdoxa va metonimiya ma’no ko‘chish usullarining o‘xshash va farqli belgilarini izohlang.

Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

SINEKDOXA

Butun ma'no qism
ma'nosiga ko'chishi

Besh qo'l barobar emas.
Do'ppi boshimga tor keldi.
Sabzi archayotib qo'limni
kesib oldim

Qism ma'no butun
ma'nosiga ko'chishi

Men u eshikka endi qadam
bosmayman.
Bitta shu tuyiq bilan
bolalarimni boqdim

VAZIFADOSHLIK

- ❖ Bir predmet nomini u bajaradigan vazifasiga ko'ra boshqa predmetga ko'chishi vazifadoshlik (funksiyadoshlik) deyiladi.
- ❖ Bu ma'no ko'chishi faqat ot so'z turkumida yuz beradi.

O'q (nayza)	– o'q (miltiq)
Siyoh (fors-tojikcha qora degani)	– siyoh (har xil ranglar)
Qanot (qush)	– qanot (samolyot)
Qalam (pat)	– qalam (grafit)
Tomir (odam)	– tomir (daraxt)

KINOYA

ESLATMA! Kinoya odatda qo'shtirnoqqa olinib kichik harf bilan yoziladi va bunda so'z teskari ma'noda qo'llanadi.

- Ana, "matematik" kelyapti.
- Salima "a'lochi" qiz.
- Qo'shinning oldingi qismi "dushman" lagerini egallashga ulgurgan edi.
- Bizni "homiy"lardan himoya qilg'il degan sharq xalqida piching duo bor.
- Xo'sh, janobi oliy, qaysi sho'rlik xalq sizning "himoyangi-ga" qolmish intizor.

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

SO'Z MA'NOSI KO'CHISHI

TURINI ANIQLANG VA NAMUNADAGIDEK BELGILAB CHIQUING.

TOPSHIRIQ

A) Metafora

B) Metonimiya

C) Sinekdoxa

D) Vazifadoshlik

E) Kinoya

(A) 1. So 'zimning ustidan chiqdim.

2. Ana, quloq kelyapti.

3. Navoiyni kechadan beri ko'tarib yuribman.

4. Tuzsiz she'rlarim deb shirindan-shirin

Bolalarim yurar oyoq uchida.

5. Nohaqdan bir inson qonini to'kma,

Gunoh dengiziga cho'kma

6. Bu qora ko'zlarda nima ayb.

7. Marhumning qirqiga borib edim.
8. Mana yoz kelib, issiq ham tushib qoldi.
9. Negadir ovozim dag'allashib qoldi.
10. Butun sinf darsga tayyorlanmagan.
11. Tushlikka yupqa pishirdik.
12. Bu "professor" do'stimiz hammani sharmanda qildilar.
13. To'rtga chiqsang, chap tomonda bizning auditoriya.
14. Eshigimda ko'p odam ishlagan.
15. Poyiga ipakdan palak soldilar.
So'ng yuksak bir taxtni etdilar tortiq.
16. Nafasingni issiq qil.
17. Ahdingni buzma zinhor.
18. Qaro ko'zum, kel-u mardumlug' emdi fan qilg'il.
19. Piymaning salla bo'lgani shudir,
O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa.
20. Bola onasining oldiga tushib, pildirab ketdi.
21. Sen faqat sovug xabar keltirasan.
22. Radioning qulog'ini burab yubor.
23. Otam keltirgan xitoydan yasadim varrak.
24. Bir jo'ra atlas qancha turadi.
25. Peshanamizga tirnoq bitmadi.
26. Eshitgan quloq nima deydi?
27. Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz faqat shul Otabekdir.
28. "Sen mening o'ng qo'limsan", - dedi
ona o'g'liga.
29. Nonim chuqurga tushib ketdi.
30. Bizning askarlar dushman tarafdin bitta til tutib keldilar.
31. Bedilni o'qirdim tunlar.
32. Ichak-chavog'im tugadi, endi kalla sotaman.
33. Navbatim sumka ko'targan "jinsi"dan keyin.

34. Men qilurman sajda egma qoshima.
35. Olma archayotib qo‘lini kesib oldi.
36. Zal oyoqqa turdi.
37. Chirog‘ing piligini pasaytir.
38. Samalyotning qanoti pishiq ishlangan.
39. Temir qonun haliyam amalda.
40. To‘y erta kuzaldi
41. Muzeida Behzodni tomosha qildim.
42. Samovarda osh edik.
43. Bu - pistoletning o‘qi.
44. Oltin kuz keldi.
45. Yo‘g‘on bo‘yinlar bekor yurishibdi.
46. Qoshining o‘smasi oqib ketibdi.

Boborahim Mashrabning «Sajda aylar zohid ul mehrob aro, Men qilurman sajada egma qoshima» baytida keltirilgan «egma qosh» iborasining nima uchun sinekdoxaga misol bo‘la olishini isbotlang. So‘ng mumtoz she‘riyatda *oy yuz, qorako‘z, oq bilak, sarv qad* kabi atamalarning *yor, dildor* ma’nolarida ishlatilganligiga misollar keltirib, ularning ma’nolari ustida fikr yuriting.

Gaplarni o‘qing, sinekdoxa yoki vazifadoshlik usuli bilan so‘z ma’nosi ko‘chirilgan o‘rinlarni topib, izohlang.

1. Sekinroq gapiring, aylanay, devorning ham qulog‘i bor.
2. Hozirgi yoshlarimizga ko‘z tegmasin, ular bizdan ko‘ra aqlliyoq, bilimdonroq bo‘lib o‘sishtyapti.
3. Guruhimizning birlashishi uchun unga bir bosh kerak bo‘lib qoldi.
4. Samolyotning qanoti o‘ta pishiq materialdan ishlangan.
5. Kechagi futbol bahsida O‘zbekistonning qo‘li baland keldi.
6. Olimpiadada birinchilikni bu gal Buxoro olib ketdi.
7. Avtomobilning eshigini ochib do‘stini chiqarib oldi.
8. Askarlarimiz Vatan sarhadlarini ko‘z bo‘lib, quloq bo‘lib tun-u kun sergaklik bilan qo‘riqlamoqdalar.
9. Bu xushxabarni do‘stlarimga etkazish uchun oyoq bo‘lib yugurdim.

Dars yakuni: dars yakunida **“Charxpalak” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiya o‘quvchilarni o‘tilgan mavzularni esga olish, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to‘g‘ri javob berish va o‘z-o‘zini baholashga o‘rgatishga hamda qisqa vaqt ichida o‘qituvchi tomonidan barcha o‘quvchilarning bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu usulni qo‘llashdan maqsad o‘quvchilarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o‘z fikrlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o‘zlarini baholash, yakka va guruhlarda ishlash, boshqalar fikriga hurmat bilan qarash, ko‘p fikrlardan keraklisini tanlab olishga o‘rgatishdir. Ushbu texnologiya ona tili va darslarining boshlanishi va oxirida yoki biron-bir bo‘lim tugallanganda o‘tilgan mavzuning o‘quvchilar tomonidan qay darajada o‘zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash uchun mo‘ljallangan.

“Charxpalak” texnologiyasi quyidagicha amalga oshiriladi:

- o‘quvchilar sharoitga qarab guruhlariga ajratiladi;
- tarqatma materiallar guruh a‘zolariga tarqatiladi;
- belgilangan vaqt ichida guruhlar tarqatmadagi topshiriqni bajarib, uning o‘ng burchagiga guruh raqamini, chap burchagiga esa o‘zining ramziy belgisini qo‘yib ushbu tarqatmani keyingi guruhga “charxpalak aylanmasi” yo‘nalishida almashtiradilar;
- boshqa guruh a‘zolari ham tarqatmadagi vazifani bajaradilar va o‘zgartirishlar kiritadilar;
- materialning oxirgi almashishidan so‘ng har bir guruh o‘zi ilk bor to‘ldirgan tarqatmani o‘z ramziy belgisi asosida tanlab oladi;
- o‘qituvchi tarqatma materialda berilgan vazifalarni o‘qiydi va jamoa bilan birgalikda to‘g‘ri javobni belgilaydi yoki tarqatma materialdagi vazifalar ekranda yoritilib, to‘g‘ri javob aytib o‘tiladi;
- har bir o‘quvchi to‘g‘ri javob bilan belgilangan javoblaridagi farqlarni aniqlaydilar va o‘zlarini baholaydilar.

“Charxpalak” texnologiyasidan foydalangan holda mashg‘ulot o‘tkazish uchun o‘quvchilarga quyidagicha vazifa berish mumkin:

Vazifa: Berilgan gaplardagi ma’no ko‘chish usullarini aniqlab, tegishli katakka “+” yoki “*” belgisini qo‘ying.

Misollar	Metafora	Metoni- miya	Sinek- doxa	Vazifa- doshlik
Zal oyoqqa turdi.				
Mungli kuy yurakni tirnar edi.				
Besh qo‘l barobar emas.				
Sizning tomiringizda buyuk bobokalonlarimiz qoni oqmoqda.				
Futbolchilarimiz chap qanotdan hujum uyushtirdilar.				
Mabodo “Besh bolali yigitcha” kelmadimi?				
Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.				
Ko‘chalarni chiroqlar yop-yorug‘ qilib turibdi.				
Alisher Navoiyni so‘nggi yo‘lga kuzatishga butun Hirot yig‘ilgan edi.				
O‘n qo‘li – o‘n hunar.			*	

Baholash:

9-10 ta to‘g‘ri javob – “a’lo”

7-8 ta to‘g‘ri javob – “yaxshi”

6 ta to‘g‘ri javob – “qoniqarli”

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Bitta shu tuyoq bilan oltita bolani boqadi.

Ushbu gapdagi ma'no ko'chish yo'lini toping.

- A) so'zlar o'z ma'nosida qo'llangan.
- B) sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chgan
- C) metafora yo'li bilan ma'no ko'chgan.
- D) metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chgan.

2. O'z jigariga ham rahm-shafqat qilmaydilar!

Ushbu gapda qanday ma'no ko'chishi mavjud?

- A) metonimiya
- B) metafora
- C) vazifadoshlik
- D) sinekdoxa

3. So'z ma'nosi ko'chishining qaysi turida ko'chma ma'nodagi so'z ko'pincha qo'shtirnoqqa olinadi?

- A) metaforada
- B) metonimiyada
- C) kinoyada
- D) o'xshatishda

4. Kinoyaviy ma'no ifodalovchi so'z yozuvda qanday beriladi?

- A) so'z bosh harf bilan yoziladi
- B) so'z ostiga chizib qo'yildi
- C) so'z qo'shtirnoqqa olinadi
- D) so'z qavs ichida izohlanadi

5. Olma daraxti va bu daraxt mevasining bir xil nomlanishi ma'no ko'chishining qaysi turiga asoslangan?

- A) sinekdoxa
- B) metonimiya
- C) vazifadoshlik
- D) metafora

6. Ha, Uvays amaki ham qarib, ancha cho'kib qolibdilar. Ma'no ko'chishi turini aniqlang.

- A) metafora
- B) metonimiya
- C) sinekdoxa
- D) ma'no ko'chishi yuz bermagan.

7. Dasturxondagi non ushoqlarini to'plab piyolaga solib qo'y. ma'no ko'chish turini aniqlang.

- A) metafora
- B) metonimiya
- C) sinekdoxa
- D) ma'no ko'chishi yuz bermagan.

8. Metonimiya asosida ma'no ko'chgan so'z bor gapni toping.

- A) Mehmon kirishi bilan zal oyoqqa turdi.
- B) Bahor kelinchakdek yasanib keldi.
- C) Besh qo‘l barobar emas.
- D) Ma’naviy barkamol inson komil inson bo‘ladi.

9. Metonimiya usuli bilan ma’no ko‘chishi qaysi gap tarkibida uchraydi?

- A) Ota-buvalarimni kavlab gazetada urib chiqishdi.
- B) Eshigimda juda ko‘p odamlar ishlagan.
- C) Bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak.
- D) Yangi yilni butun shahar ko‘zida mudroq bilan kutib oldi.

10. Qaysi gapda engil so‘zi ko‘chma ma’noda ishlatilmagan?

- A) Es-hushingni yig‘, unaqa engil bo‘lma.
- B) Davlatbekov radiodan aytilayotgan engil kuydan, xususan uning so‘zlaridan zavqlanib tebrandi.
- C) Yigirma minut o‘tgandan keyin engil ta’zim bilan Gulandom kirib keldi.
- D) Yo‘lchi engil eshikchani ochib kirdi.

11. *Fuzuliy*ni oldim qo‘limga.

Majnun bo‘lib yig‘lab qichqirdi.

Baytdagi Fuzuliy so‘zi o‘z ma’nosidan qaysi yo‘l bilan ko‘chgan?

- A) sinekdoxa yo‘li bilan
- B) metonimiya yo‘li bilan
- C) metafora yo‘li bilan
- D) aks ma’noda qo‘llangan

12. *Ko‘mir (pistako‘mir) – ko‘mir (qazilma boylik)*

Ushbu gapda qanday ma’no ko‘chishi mavjud?

- A) metonimiya
- B) metafora
- C) vazifadoshlik
- D) sinekdoxa

13. Quyidagi gapda dog‘ so‘zining qaysi ma’nosi ifodalangan?

Yomondan dog‘ qoladi, yaxshidan bog‘ qoladi.

- A) alam
- B) qayg‘u
- C) armon
- D) isnod

14. Quyidagi gapda yozmoq so‘zining qaysi ma’nosi ifodalangan?

Bostirmada Ziyodaxon supra yozib un elab o'tirar edi.

A) yoymoq B) aytmoq C) tarqatmoq D) ijod qilmoq

15. Quyidagi gapda bo'sh so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan?

Ishdan bo'sh paytlarimda kitob o'qiyman.

A) zaif B) yumshoq C) kuchsiz D) holi

Atamashunoslik. Atama va uning turlari

Reja:

1. Atamashunoslik bo'limi haqida.
2. Ilmiy atamalar va ularning xususiyatlari.
3. Kasbiy atamalar va ularning xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: atama, atamashunoslik, leksika, iste'mol doirasi cheklangan leksika, fraza, leksema.

Shu kunga qadar bir nechta fanlarni o'qidingiz. Har qaysi fanda ma'lum ilmiy tushunchalarni ifodalovchi o'ziga xos so'zlarga duch keldingiz. Masalan, kimyo fanidagi **suv** so'zining ma'nosi umumxalq tilida qo'llaniladigan **suv** so'zining ma'nosidan farq qiladi. Xuddi shunday holatni **temir**, **oltingugurt**, **oltin** singari so'zlarda ham kuzatish mumkin.

Bundan tashqari turli kasb-hunar tarmoqlarida ham umumxalq tilidan ma'nosi chegaralab olingan so'zlar qo'llaniladi. Masalan. chevarchilik sohasidagi **suv** so'zining ma'nosi umumxalq tilidagi **suv** so'zining ma'nosidan tamomila farq qiladi. Shuningdek, duradgorlik sohasida ishlatiladigan **qosh** so'zining ma'nosi ham umumxalq tilidagi **qosh** so'zining ma'nosidan yanada boshqacharoq.

Atamalar o'zbek tilining ichki imkoniyatlari negizida hosil qilinishi bilan birga, boshqa tillardan ham tayyor holda olinadi. Masalan, **menejment**, **konsalting** kabi.

Atamalarni tartibga solish har bir tilda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun atamalarni yaratish tamoyillari va ularni tartibga solish muammolari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning maxsus bo'limi borki, bundav bo'lim atamashunoslik (terminologiya) deb yuritiladi.

Atamashunoslikning o'rganish birligi atamalar (terminlar)dir. Ma'lum fan yoki kasb-hunar sohasidagi muayyan bir tushunchani aniq ifodalash uchun ma'nosi maxsuslashtirilgan so'z yoki so'z birikmalariga atama (termin) deyiladi. Har qanday fan sohalarining rivojida shu fanga doir atamalarni izga solish katta ahamiyatga ega.

Istiqlolga erishgunga qadar o'zbek ilmiy-texnikaviy va boshqa sohalardagi atamalarning rivojiga e'tibor berilmadi. Natijada atamalarning ko'pchiligi rus tilida qanday bo'lsa, shundayligicha olinadi. Masalan, spravka, doklad, kontselyariya va boshqalar.

Mustaqillik sharoitida atamalarni izga solish eng dolzarb vazifalardandir.

Atamalarni tartibga solish harakati mustaqillikning ilk davrlarida turli yo'sinda olib borildi: a) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning o'rniga arab-fors tilidan atamalar tanlash: **aeroport** o'rniga **tayyoragoh**; **institut** o'rniga **oliygoh**; **rayon** o'rniga **nohiya**; **radio** o'rniga **ovoznigor**; **telefon** o'rniga **durovoz** kabilar: b) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini qidirib, o'zbekcha muqobillarini topish. Agar muqobili bo'lmasa, boshqa tillardan olingan atamalarni o'zbek tili fonetik qonuniyatiga moslashtirib qo'llash. Masalan, aktsiya - hissa, konselariya -devonxona, pechat – muhr, gimn – madhiya kabi.

Hozirgi kunimizda o'zbek tili birja, dizayn, lizing, marketing, menejment, monitoring, audit singari yuzlab boshqa tillardan olingan atamalar hisobiga boyib bormoqda.

Har bir fan, kasb-hunar tarmog'i atamalarsiz ish ko'ra olmaydi. Shuning uchun atamashunoslik muammolari faqat tilshunoslikninggina muammosi bo'lib qolmay, u barcha fan va kasb-hunarning ham asosiy masalalaridandir. Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasi qoshida barcha fan, kasb-hunar sohalarida atamalarni tartibga solish muammosi bilan shug'ullanuvchi atamashunoslik qo'mitasi faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Atamalarni mumkin qadar milliyalashtirish, tilimizning ichki imkoniyatlaridan atamalar yaratishda unumli foydalanish (kichik korxona, jamoa xo'jaligi, tadbirkor, qo'shma korxona kabi), shu bilan birga, iqtisodiy-siyosiy, ilmiy-texnik taraqqiyotimizga doir yangi tushunchalarni ifodalovchi chet tilidan kirib kelgan atamalarni ham zarur hollarda qabul qilish (kompyuter, fermer, dizayn) hozirgi atamashunosligimizning bosh tamoyili sanaladi. Shuning uchun ham xalq o'rtasida

keng iste'molda bo'lgan radio (ovoznigori emas), aeroport (tayyoragoh emas), institut (oliygoh emas), avtobus (ko'pkursi emas), telefon (durovoz emas), samolyot (uchoq emas) kabi atamalar tilimizda saqlab qolindi.

Shuningdek, iqtisodiy hayotimizda mustaqillik sharoitida buyuk burilishlar bo'lganligi sababli, ana shu reallikni ifodalovchi qator chet tilidan kirgan atamalar tayyor holda qabul qilindi: *birja, diler, aksiya, audit, auditor* kabi. Ana shu yo'llar bilan atamalar izga solinmoqda.

Istagan o'zbek tilida so'zlashuvchilardan *ildiz* nima deb so'rasangiz, o'simlikning oziqa bilan ta'minlab turadigan qismi deb javob beradi. Lekin matematikaga daxldor kishilar bu savolga ishorasi, matematik amallardan biri ekanligini aytadi. Ko'rinadiki, bir so'z umumxalq tilida bir ma'noni, ma'lum ixtisoslik sohasida esa boshqa ma'noni ifodalaydi yoki *qosh* so'zi umumxalq tilida «odamning yuz qismida ko'z kosasidan tepada yoysimon shaklda o'sib chiqqan yung» hamda «yon» (qoshimda o'tiribdi) ma'nolarini bildirsa, duradgorlikda boshqa ma'noni ifodalaydi.

Muayyan fan tarmoqlari, kasb-hunar sohalarida ma'lum tushunchalarni aniq ifodalash uchun umumxalq tilida ishlatilayotgan so'zlardan ma'nosini maxsuslashtirish yo'li bilan foydalaniladi. Masalan, yuqorida keltirilgan misolda matematik tushuncha uchun umumxalq tilidan *ildiz* so'zining ma'nosini maxsuslashtirish yo'li bilan olingan. Agar umumxalq tilida ana shunday so'zlarni topish imkoniyati bo'lmasa, u vaqtda boshqa tillardan tayyor holda olinadi. Masalan, *fonema, valentlik, element, sinus, kosinus* va boshqalar.

Ma'lum fan yoki kasb-hunar sohasidagi muayyan bir tushunchani aniq ifodalash uchun ma'nosi maxsuslashtirilgan so'z yoki so'z birikmalariga atama (termin) deyiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Atama deganda nimani tushunasiz?
2. Atama qanday hosil qilinadi?
3. Atamaning umumxalq so'zidan qanday farqi bor?

4. Atamalarni yasash va ularni tartibga solish muammolari tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?

ATAMASHUNOSLIK. ATAMA VA UNING TURLARI MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. Atamashunoslik bo'limi haqida.
2. Ilmiy atamalar va ularning xususiyatlari.
3. Kasbiy atamalar va ularning xususiyatlari.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda atamalar, ilmiy va kasbiy atamalar haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni atamalarni to'g'ri va o'rinli ishlatishga o'rgatish, ularning muomala madaniyatini shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda kreativ fikrlashni yanada shakllantirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Atamashunoslik bo'limi haqida tanishtirish;
2. Ilmiy atamalar va uning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Kasbiy atamalar va uning qo'llanilishi haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Atamashunoslik bo'limi va unda o'rganiladigan ma'lumotlarning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Ilmiy atamalar va uning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Kasbiy atamalar va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "BBB", "Assesment", amaliy ish.

O‘quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O‘qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog‘oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri **“Assesment”** metodidan foydalanamiz. Bu texnologiyaning maqsadi: baholash, nazorat qilish, o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnologiya orqali o‘quvchilarning bilish faoliyati turli aspektlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashxis qilinadi.

Topshiriq: ilmiy va kasbiy atamalarning o‘ziga xos xususiyatlari.

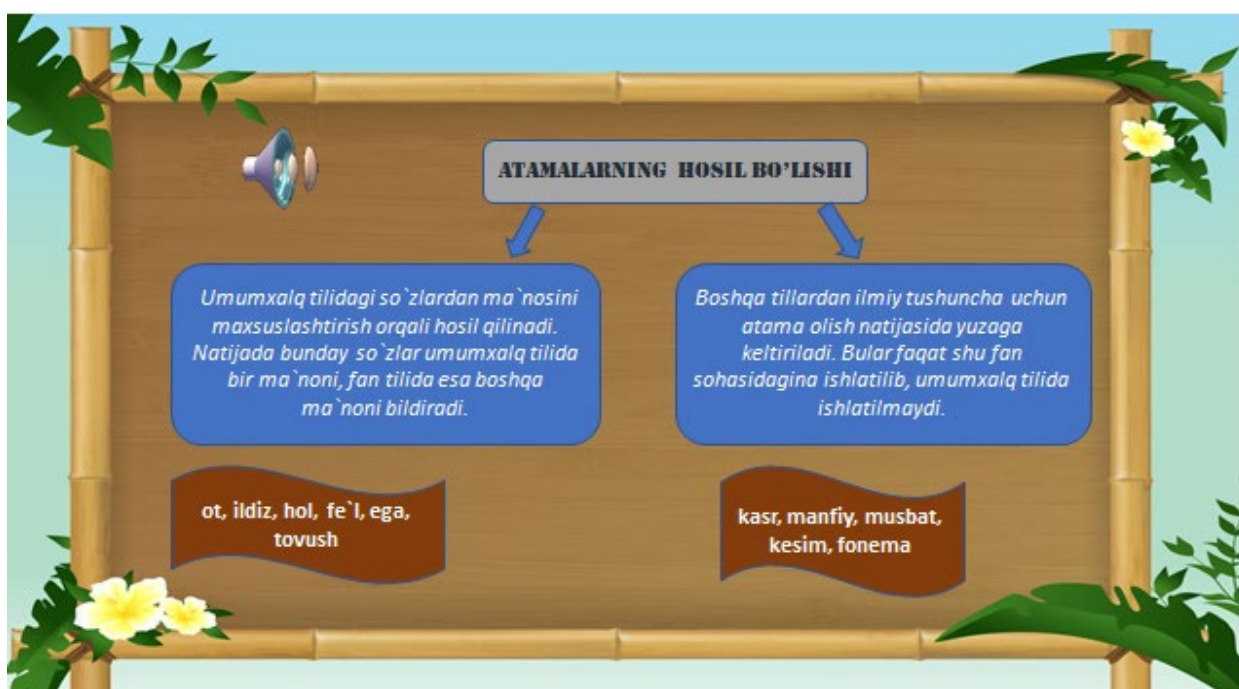
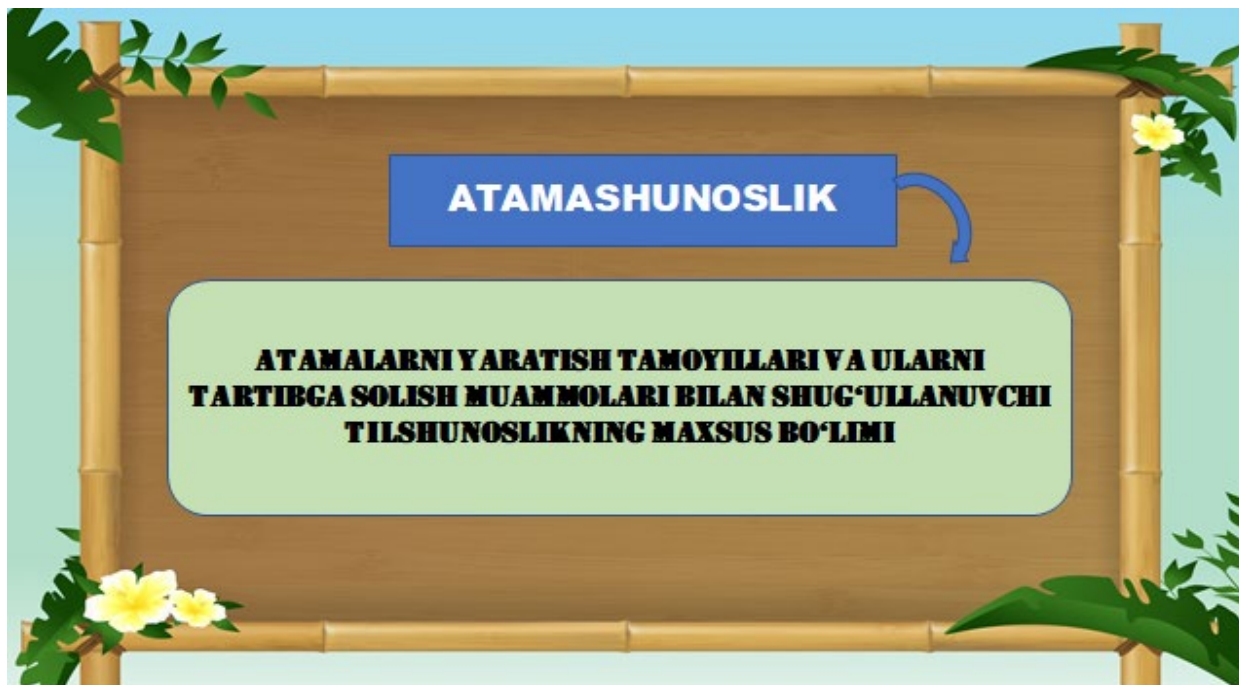
Test	Qiyosiy tahlil
Simptom	Amaliy ko‘nikma

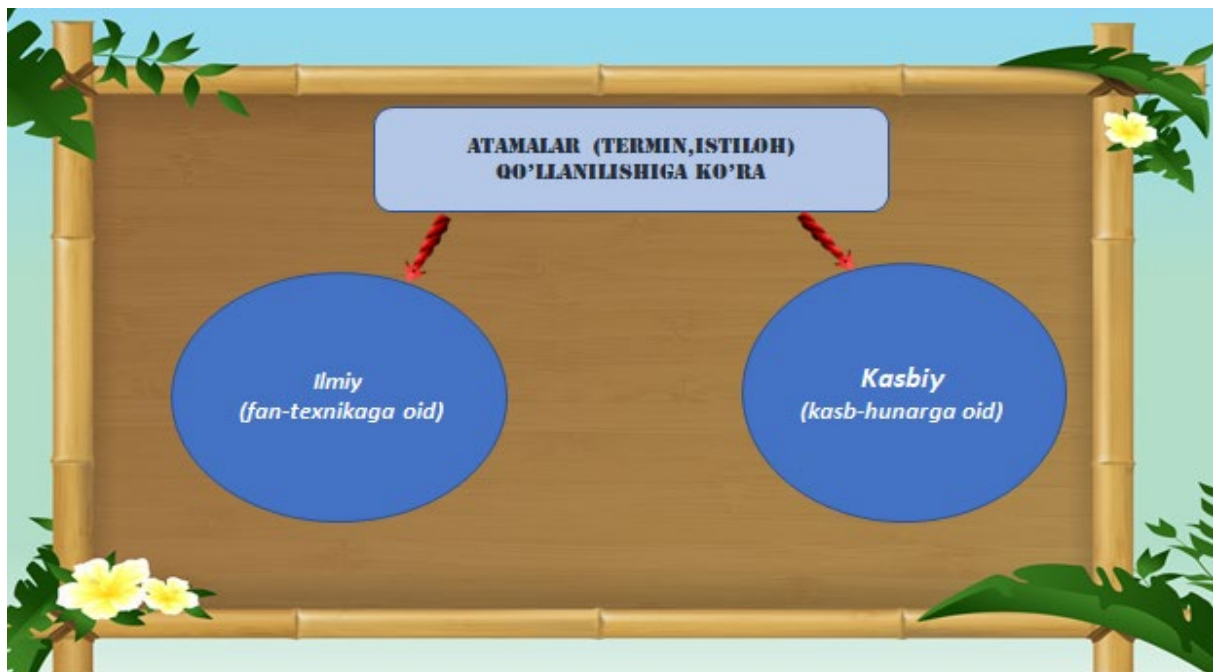
Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

Geografiya faniga oid atamalarni izohi bilan ko'chiring. Namuna: garmisel — issiq (quruq) shamol.

Durbin, vulqon, atlas, gerbariy, gipoteza, materiklar, kanal, kontur karta, magnit, mineral, meteorologiya, radiatsiya, toponim, ekvator, yupiter, qo'ltiq, balans, biosfera.

«Amir Temur davrida davlat boshqaruvida ayollar» mavzusida matn tuzing. Matn ichida quyidagi atamalarni ham qo'llang.

Saroy, manbashunoslik, elchi, etnograf, sharqshunos, mohir siyosatchi, sulola, musiqachi, davlat, meros, tillaqosh, baldoq, chopon, qilich, kamar, muzey.

3 guruhga bo‘lining. Belgilangan qisqa muddat ichida 1-qator ilm-fanga oid, 2-qator san’at va madaniyatga, 3-qator texnikaga oid atamalarni navbat bilan yozuv taxtasiga yozing. Qaysi guruh atamalarni ko‘p va to‘g‘ri topa olsa, o‘sha guruh g‘olib deb topiladi.

Berilgan so‘zlarning qaysi kasb-hunarga oidligini aniqlang.
O‘zingiz ham shunday so‘zlarga misollar keltiring.
Qolip, betlik, poshna, charm, shirach; sandon, dam, ko‘ra, bosqon, bolg‘a; andava, mola, chaplama suvoq; iskana, randa, shovun, tesha.

O‘zbekcha kurash bilan bog‘liq atamalarga diqqat qiling.
Dunyo tillariga kirib ulgurgan o‘zbek kurashi terminlari (masalan, *yonbosh*, *halol* kabi)ni sanang.

Polvonlarda kurash hadislarining o‘z nomi bor, hammasini esa «chil» deyishadi. Chilni ko‘p biladigan polvonni «ilmi ko‘p, amali ko‘p» deb ham atashadi. Chillarning ba’zi birlari tojikcha, ba’zi birlari o‘zbekcha. Masalan, «pushburdor» degan chil bor, bu – elkadan oshirib otish usuli. «Morpech» chili – raqibining oyog‘ini o‘z oyog‘ing bilan ilondek chirmab olib, burab yiqitish. O‘zbekcha chillardan, «tuya chil» – mayda-chuyda harakat qilib o‘tirmay, raqibini to‘g‘ridan to‘g‘ri oyoq qo‘yib ag‘darish usuli. Chilning «ildirish», «qoqma», «siltov», «yotib otar», «cho‘nqaytma» degan usullari ham bor.

Dars yakuni: dars yakunida **“BBB” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. «BBB» grafik organayzeri o‘quvchilarga muayyan mavzu bo‘yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Uni qo‘llashda o‘quvchilar guruh yoki jamoada ishlashlari mumkin. Guruhda ishlashda mashg‘ulot yakunida guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar tahlil qilinadi. Ushbu texnologiyani, ayniqsa, ona tilida biror bo‘limni o‘rganishdan oldin, yoki bo‘lim yakunlangach ham o‘quvchilarning mavzularni qay darajada o‘zlashtirganligini nazorat qilish maqsadida qo‘llashimiz mumkin. Biz quyida “Atamashunoslik. Atama va uning turlari” mavzusi

to‘g‘risida ma‘lumotlarni o‘quvchilarga etkazishdan oldin o‘quvchilar bu mavzu xususida qanday ma‘lumotlarni bilishlarini nazorat qilib ko‘rish maqsadida foydalanish uchun tavsiya qilamiz.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
Atamalarning qanday turlari borligi, ya‘ni ilmiy va kasbiy atamalarga bo‘linishini	Atamalar lug‘at tarkibiga qanday kirib kelishi muammolarini	Atamalarning umumxalq tilidagi so‘zlardan ma‘nosini maxsuslashtirish orqali hamda boshqa tillardan ilmiy tushuncha uchun atama olish natijasida yuzaga kelishini va bunday atamalar faqat shu fan sohasidagina ishlatilib, umumxalq tilida ishlatilmasligini

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Kasb-hunar so‘zlari qaysi qatorda?

- A) Tiniq ko‘kda oq bulut parchalari ko‘rindi.
- B) Yosh terak va tollarning barglari shamolda tebranmoqda.
- C) Shonlar, har xil siniq qoliplar, charm rezgisi, shirach kosa, mahsi ichiga yopishtiriladigan eski lattalar va hakoza do‘konxona yuzini tutgan.
- D) Deraza tokchalarida kichik-kichik tuvaklarda gullar bor.

2. Tilshunoslikka oid atamalar berilgan qatorni aniqlang.

- A) inqilob, podshoh, feodal, dehqon B) yuklama, paronimlar, son, hol
C) aniqlovchi, to'ldiruvchi, xol D) fonendoskop, terapevt, oddiy tasvir

3. Nofaol lug'atga mansub bo'lmagan so'zlarni toping.

- A) atamalar B) shevaga xos so'zlar C) tarixiy va eskirgan so'zlar
D) berilganlarning barchasi nofaol lug'atga mansub bo'ladi.

4. Jamiyat a'zolari ishlatadigan so'zlardan ma'nosi maxsuslashtirilib qabul qilingan atamani toping.

- A) undalma B) uyadosh C) musbat D) yordamchi

5. Umumxalq ishlatadigan so'zlar qatorini toping.

- A) egat, kultivatsiya, chekanka, ko'rak
B) iskana, randa, poytesha, pona, parma, payraxa
C) ko'z, qo'l, radio, gazeta, yaxshi, yomon, kel, tur
D) yostiq, bolish, taka, ko'chik, jastiq, lo'la

6. Lug'at boyligimizga fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar qatorini aniqlang.

- A) avlod, xat, tanqid, shoir B) bola, kel, yaxshi, siz
C) konsert, kostyum, metro, radio D) shirin, gul, kampir, baho

7. O'zbek tiliga arab tilidan o'zlashgan so'zlar qatorini belgilang.

- A) rais, xizmat, ayol, asal B) fizika, mashina, tufli, patnis
C) imorat, g'alla, ovqat, odam D) suv, qo'l, yashil, qara

8. Jamiyat a'zolari ishlatadigan so'zlardan ma'nosi maxsuslashtirilib qabul qilingan atamani toping.

- A) maxraj B) ega C) musbat D) kasr

9. Umumxalq tilidagi so'zlardan ma'nosini maxsuslashtirish orqali hosil qilingan atamani ko'rsating.

- A) manfiy B) ildiz C) tenglama D) ra'noguldoshlar

10. Atamalar qo'llanilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi

- a.uslubiy va ilmiy atamalar b.ilmiy va fanga oid atamalar
s.kasbiy va ilmiy atamalar d. tarixiy va yangi paydo bo'lgan atamalar

11. Kishi (oil)ning ma'lum vaqtda qo'lga kiritgan moddiy hamda pul tushumlari ma'nosini izohlovchi atamani toping.

a.tovar b.daromad s.narx d.menejment

12. Akkaunt –atamasiga berilgan to‘g‘ri ta’rifni toping

a. foydalanuvchi taqdimoti sifatida tanlangan rasm

b. ma’lum bir mavzu bo‘yicha eng qiziqarli nashrlarni etkazadigan maqola

s. ijtimoiy tarmoqlarda mavzu bo‘yicha xabarlarni tarqatishda foydalaniladigan yorliq;

d. ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchining nomi;

13. xeshteg atamasi bu –

a. ijtimoiy tarmoqlarda mavzu bo‘yicha xabarlarni tarqatishda foydalaniladigan yorliq

b. foydalanuvchi taqdimoti sifatida tanlangan rasm;

s. ma’lum bir mavzu bo‘yicha eng qiziqarli nashrlarni etkazadigan maqola

d. mashhur bo‘lib, bahsga aylangan g‘oya yoki rasm;

14 Kasbga oid atamalar to‘g‘ri berilgan javobni belgilang

a. Tenglama, soatsozlik, randa

b. miloddan avvalgi, hujayra, shpris

s.xandasa, tenglama, hujayra

d.mola, andava, sandal

15. Ilmiy terminlar berilgan javobni toping

a.munaqqid, imlo, mutarjim

b. shpris, kashta, andava

s. oshpaz, o‘t o‘chiruvchi, zargar

d. fiqh, qosqon, ishkom

Qo'llanish doirasi ijtimoiy chegaralangan so'zlar

Reja:

1. So'zlarning qo'llanilishi haqida.
2. Qo'llanilish doirasi chegaralanmagan so'zlar
3. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar

Tayanch tushunchalar: umumxalq tilida ishlatiladigan so'zlar, neytral leksika, hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar), sotsial chegaralangan so'zlar (argo va jargonlar).

Uumumxalq tilida keng qo'llaniladigan va shu tilda so'zlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan so'zlarga **qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar** deyiladi. Ular neytral leksika atamasi bilan ham yuritiladi. Masalan, non, un, bug'doy, qalam, daftar, qor, bulut va boshqalar.

Faqat ma'lum sotsial guruh hamda ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, umumxalq tiliga xos bo'lmagan so'zlar chegaralangan so'zlar sanaladi.

Bunday so'zlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar).
2. Sotsial chegaralangan so'zlar.

Tilimizda so'zlashuvchi barcha kishilar nutqida birdek ishlatiladigan so'zlar **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi. Masalan; *non, osh, qor, yo'l, yulduz, ikki, uch, emoq, olmoq, men, sen* kabi so'zlar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, barchaning nutqida ishlatilmaydigan, shevalarga, kasb- hunarga, ma'lum ijtimoiy guruhlar nutqiga, ilm-fan sohalari vakillari nutqiga xos so'zlar ham mavjudki, ular **iste'mol doirasi chegaralangan** leksikani tashkil etadi. Ularning quyidagi turlari mavjud:

Jargon va argolar. Ma'lum ijtimoiy sinf, tabaqa, guruh vakillari nutqida qo'llaniladigan, ba'zan yashirin ma'noli bo'lgan so'zlardir. Bu so'zlar ham chegaralangan leksik birliklar qatoriga mansub bo'lib, jargonlar yuqori sinf vakillari nutqida qo'llanilib kelingan *dorulmulk, dorulbaqo, shaxriyori falak, oftobi olam, ne'mati jannat* singari so'zlarni o'z ichiga oladi. Argolar esa, *yakan, loy,*

mullajiring, ko'ki, karamcha - pul, bedana – to'pponcha kabi yashirin ma'noli so'zlardan iborat.

Tilning ijtimoiy-dialektal qatlamiga mansub so'zlar badiiy adabiyotda voqelikni ishonarli chiqishi uchun personajlar nutqini individuallashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbek tili leksikasining tarixiy - funksional xususiyatlari

Tilning lug'at tarkibi tashkil etadigan so'zlarning hayotiyligi faol yoki nafaolligiga bog'liq. Zero, tildagi ba'zi so'zlar kundalik hayotda iste'mol etilish bilan xarakterlansa, boshqa bir guruh so'zlar kundalik aloqada juda kam qo'llanadi. Shu bois so'zlar tarixiy-funksional xususiyatiga ko'ra faol va nafaol so'zlarga ajraladi. Faol so'zlar adabiy tilning zamonaviy me'yoriga xos so'zlari bo'lib, ular kundalik aloqada eng ko'p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Nafaol so'zlar qatlami esa quyidagi uch turga bo'linadi: 1) tarixiy so'zlar (istorizmlar), 2) eskirgan so'zlar (arxaizmlar), 3) yangi so'zlar (neologizmlar).

1. Tarixiy so'zlar (istorizmlar). O'tmishga oid narsa, hodisalarni ifodalagan, biroq hozirgi tilimizda o'z sinonimiga ega bo'lmagan so'zlardir. Masalan: *miri, paqir, (pul birliklari) qozi, qushbegi, yasovul, xalifa (mansab nomlari), omoch, yorg'ichoq, charx* kabilar.

2. Eskirgan so'zlar (arxaizmlar). Hozirgi kunda mavjud bo'lgan narsa va hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir. Eskirgan so'zlarning hozirgi tilda sinonimi mavjud bo'ladi.

Masalan: *budun, ulus, raiyat – xalq; handasa - geometriya; muarrix – tarixchi; dudoq – lab; lang - cho'loq, oqsoq.*

3. Yangi so'zlar (neologizmlar). Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va o'zgarishlar natijasida vujudga kelgan narsa - hodisalarning yangi nomlaridir. Masalan, O'zbekiston mustaqil bo'lgandan so'ng tilimizda paydo bo'lgan *faxriy - veteran, noib - deputat, tuman - rayon, tayyora - samolyot* kabi so'zlar yangi so'zlardir. Yangi so'zlarning nafaol so'zlar qatoridan o'rin egallashi sababi shundaki, ular paydo bo'lgandan keng iste'moldagi so'zlar singari barchaning nutqida birdek ishlatilavermay-di. Biroq vaqtlar o'tishi bilan yangi so'zlar ham keng iste'moldagi

soʻzlar qatoridan oʻrin egallashi mumkin. Masalan, 60-yillarda yangi soʻzlar hisoblangan *kosmos, kosmonavt, kosmik kema* kabilar hozirgi kunda yangi soʻz hisoblanmaydi. Shuni ham qayd etish lozimki, taraqqiyotning maʼlum davrida tarixiy yoki eskirgan soʻzlar qatoriga oʻtgan soʻzlar hisobidan ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, hozirgi tilimizda *tuman, hokim, vazir, noib* kabi neologizim sifatida qoʻllanila-yotgan soʻzlar aslida tarixiy va eskirgan soʻzlarning yangilashgan holda qayta isteʼmolga kirib kelishidan dalolat beradi.

Uslubiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi

Tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslangan boʻlishi yoki nutq uslublariga betaraf boʻlishi mumkin. Shunga koʻra lugʻaviy birliklar ikki guruhga boʻlinadi: uslubiy betaraf soʻzlar va uslubiy xoslangan soʻzlar.

Uslubiy betaraf soʻzlar nutq uslublarining birortasiga xoslanmay, barcha uslublarda birdek qoʻllanilaveradigan lugʻaviy birliklardan tashkil topadi: *havo, suv, daraxt, bir, ikki, hamma, biz, siz, turmoq, yugurmoq* kabilar shular jumlasidandir.

Nutqning ayrim-ayrim ulublari uchungina xizmat qiladigan soʻzlar **uslubiy xoslangan soʻzlar** deyiladi. Bunday maxsus soʻzlar dastavval ogʻzaki nutqda yoki yozma nutqda qoʻllanishiga koʻra ikkiga ajraladi. Masalan, *hazar qilmoq, birlashmoq, hunar, oʻrin, arzimagan (kichik)* soʻzlari koʻproq ogʻzaki nutqda qoʻllansa, ularning sinonimlari boʻlgan *jirkanmoq, uyushmoq, kasb, makon, juzʼiy* soʻzlari koʻproq yozma nutqda qoʻllanadi.

Ogʻzaki nutqning uslubiy chegaralangan leksikasi. Ogʻzaki nutq uchun xarakterli boʻlgan oddiy muomaladagi soʻzlar oʻzining soddaligi, hammaga tushunarli boʻlishi bilan yozma nutqdagi soʻzlardan ajralib turadi. Ogʻzaki nutqda uslubiy boʻyoqdor soʻzlar koʻp ishlatiladi, unlarda soddalik, taʼsirchanlik, baʼzan esa erkinlik sezilib turadi. Ogʻzaki nutq leksikasiga dialektal soʻzlar, oddiy muomalaga oid: *zarar-zaral, zarur-zaril, dasturxon-dastarxon, devor-duvol, uch marta-uch matta, hech nima-hechtima, goʻzal-ketvorgan, ajoyib-quling oʻrgilsin;* erkalov soʻzlari: *ninicha, asalim, shakarim, girgitton, qoqindiq;* dagʻal soʻzlar (varvarizmlar): *papulya, mamulya, oke, xarasho, ladno, patom;* haqorat soʻzlar (vulgarizmlar) *juvonmarg, zantaloq, qizitaloq;* jargonlar: *mullajiring, xit, xarif* kabi

soʻzlar kiradi. Ogʻzaki nutqqa oid leksika badiiy asarlarda personajlarning nutqida beriladi. Masalan: *Nima qilib bu ezmachurukni sudrab yuribsiz, beti qursin!(S.Ahm.) Qizaloqlarim, qoʻllaring nuqul baraka ekan.(O.) Boy qizitaloq ham toza erinmasdan davlat yiqqan ekan. (Gʻ.Gʻ.)*

Yozma nutqning uslubiy chegarlangan leksikasi kitob, jurnal, gazeta va shuning kabilarda qoʻllanadigan, umuman, yozma asarlar uchun xarakterli boʻlgan soʻzlarning nisbatan turgʻun, barqaror, uslubiy boʻyogʻi boʻlgan yoki boʻlmagan soʻzlarni taqozo etadi. Jumladan, rasmiy uslubga, poetik leksikaga, xalq dostonlariga, ommabop uslubga oid soʻzlar maʼlum darajada qoʻshimcha boʻyoqqa ega boʻladi. Shu bois mazkur uslublarga xos soʻzlar ogʻzaki nutqqa oid soʻzlardan ajralib turadi. Masalan, *saylamoq, majburiyat, modda, farmon, jarima, izoh, isbot, mazkur, shaxsan; cheksiz, buyuk, asl, dargoh; ijozat, burch, bevosita, tabrik, boshchilik, erishmoq; zangori, ajoyib, sokin, mayin, chehra, jamol, ishq; dilovar, ajdar, dev, zoʻravon; kapital, ozodlik, ilgʻor, qoloq, , qardoshlik, doʻstlik, tinchlik va boshqalar.*

Argo (fransuzcha argot – “lahja”) ayrim professional yoki ijtimoiy guruhning oʻziga xos tilidir. Argo bir necha til unsuridan iborat qorishiq va koʻp holda, boshqaga tushunarsiz nutq koʻrinishida namoyon boʻladi. Argo tili oʻz grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Masalan, «*otarchi*»lar doirasida qoʻllaniladigan soʻzlar: yakan «*pul*», danap «*qiz bola*»; temiryoʻl kuzatuvchilari doirasida qoʻllaniladigan soʻzlar: *qaychi* «taftishchi», kolxoz «chiptasiz yoʻlovchi».

Ayrim argolar umumtil leksikasidan olinadi. Bunday vaqtda bu soʻzlar umumtildagiga nisbatan boshqa maʼnoda qoʻllaniladi. Masalan, **kolxoz** umumtil leksikasida eskirgan boʻlib, jamoa xoʻjaligini ifodalagan boʻlsa, temiryoʻl kuzatuvchilari tilida «chiptasiz yoʻlovchi» maʼnosini ifodalaydi.

Argo nutqda uch maqsadning biri uchun qoʻllaniladi:

- 1) fikrni sir tutish;
- 2) oʻzini ajratib koʻrsatish;
- 3) qulaylik uchun;

Namunalar:

O‘g‘rilar nutqida: mandarin(tillo), akula(panjarani kesish uchun moslama), loy(pul), harif(o‘g‘rilik obyekti), ligavi(militsiya), xurmo(Buxoro tillo tangasi), kalamush(o‘z yaqinlarinikiga”tushadigan”), urkagan(tajribali o‘g‘ri);

Mahbuslar nutqida: maymun(oyna), yashil(militsioner), shobla(qalloblar guruhi), bashli(pul),

oqkaptar(geroin), krokodil(qaychi), lebed(geroin), xafa qilmoq(zo‘rlamoq);

Otarchilar nutqida: yakan(pul), hasut(non), dah(yaxshi, durust)

Savdogarlar nutqida: soqqa, mullajiring(pul)

Chegaralangan qatlamga mansub ba‘zi nafaol so‘zlar

VARVARIZMLAR. Nutqda boshqa tildan kirib kelgan so‘zlarni noo‘rin qo‘llashga varvarizmlar deyiladi:

- koroche, potsvet qilmoq, tak, kakras, zato, vobshey...

VULGARIZMLAR. Nutqda o‘zgani masxaralash, kamsitish maqsadida ishlatiladigan qo‘pol, dag‘al so‘zlar vulgarizmlar deyiladi:

- ahmoq, da’yus, to’nka, landavur...

TABULAR. Qo‘rquv va turli diniy tasavvurlar natijasida kishilar ayrim predmetlarni o‘z nomi bilan atamaganlar. Ularni o‘z nomi bilan atash ularni chaqirishga teng hisoblangan. Bu kabi “taqiqlangan” so‘zlar **TABUlar** deyiladi. Bunday so‘zlarni “taqiqlash” esa tabulashtirish deb ataladi.

chechak, qizamiq – gul

qoraqurt – biy

kal – siyqabosh

er – dadasi

chayon – gajak, oti yo‘q, eshak

ilon – arg‘amchi

bo‘ri – jondor

rak – yomon kasallik

EVFEMIZMLAR. Qo‘pol, beodob, noqulay so‘z va so‘z birikmalarini so‘zlashuv tiliga xos qulay so‘z va so‘z birikmalari bilan almashtirishdir:

bo'g'oz – ikkiqat, homilador;

xotin oldi – uylandi;

o'ldi – vafot etdi, qazo qildi, foniyl dunyoni tark etdi, joni uzildi;

tug'ildi – ko'zi yoridi;

Ba'zan evfemizm tabu bilan bog'lanadi.

DISEVFEMIZMLAR. Narsa va hodisalarni o'z nomi bilan emas, balki boshqa bir qo'polroq so'z, ibora yoki so'z birikmasi bilan atash tushuniladi:

o'ldi – joyi jahannamdan bo'ldi, asfalasofilinga ravona bo'ldi.

Ikkiqat – bo'g'oz

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Umumxalq ishlatadigan so'zlardan iste'mol doirasi chegaralangan so'zlarning farqini tushuntiring.
2. Tarixiy va eskirgan so'zlarni tavsiflang.
3. Iste'moli chegaralangan so'zlarni guruhlab izohlang.
4. Onomastikada nima haqida bahs yuritiladi?
5. Nomlarning qanday turlarini bilasiz?
6. Nom bilan nomlanuvchi obyekt o'rtasida qanday munosabatlar bor?

QO'LLANISH DOIRASI IJTIMOIIY CHEGARALANGAN SO'ZLAR MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. So'zlarning qo'llanilishi haqida.
2. Qo'llanilish doirasi chegaralanmagan so'zlar
3. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda so'zlarning qo'llanilishi, qo'llanilish doirasi chegaralanmagan va qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o‘quvchilarni lug‘atdagi so‘zlarni to‘g‘ri tanlashni o‘rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o‘quvchilarning muomala madaniyatini shakllantirish va ularda kreativlikni yanada rivojlantirish.

Pedagogik vazifalar:

1. So‘zlarning qo‘llanilishi haqida tanishtirish;
2. Qo‘llanilish doirasi chegaralanmagan so‘zlar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Qo‘llanilish doirasi chegaralangan so‘zlar va ularning turlari haqidagi ma’lumotlarni to‘la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. So‘zlarning qo‘llanilishi va ularning farqli tomonlarini ko‘rsata oladilar.
2. Qo‘llanilish doirasi chegaralanmagan so‘zlar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Qo‘llanilish doirasi chegaralangan so‘zlar va ularning turlari haqidagi ma’lumotlarni to‘la ochib beradilar

O‘qitish usullari: Ma’ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “Tushunchalar tahlili”, “Venn” diagrammasi, amaliy ish.

O‘quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O‘qitish vositalari: Ma’ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog‘oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri **“Tushunchalar tahlili”** metodidan foydalanamiz. Metodning maqsadi: mazkur metod o‘quvchilarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi.

Jarayonni amalga oshirish bosqichlari:

- o'quvchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o'quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (yakka yoki guruhli tartibda);
- o'quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach, o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Ushbu organayzerdan yangi mavzuni o'tish jarayonida ham yoki mavzuni mustahkamlashda ham ishlatsak, samarali natija beradi. Sababi leksikologiya bo'limiga tegishli deyarli mavzularni o'quvchilar umumta'lim maktablarida o'rganishadi. Eng asosiysi ushbu texnologiyadan foydalanish jarayonida barcha o'quvchilar dars jarayonida to'liq ishtirok etishadi.

“Tushunchalar tahlili” metodi

Tushunchalar	Sizningcha, bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi	Misollar bilan izohlang
Tarixiy so'z	Davrlar o'tishi bilan so'z ham, tushuncha ham eskirgan bugungi kunda qo'llanilmaydigan so'zlar	Akbarali mingboshi xonaga kirishi bilan xonaga sukunat cho'kdi.
Arxaik so'z		
Jargon		
Argo		
Varvarizm		
Vulgarizm		
Tabu		

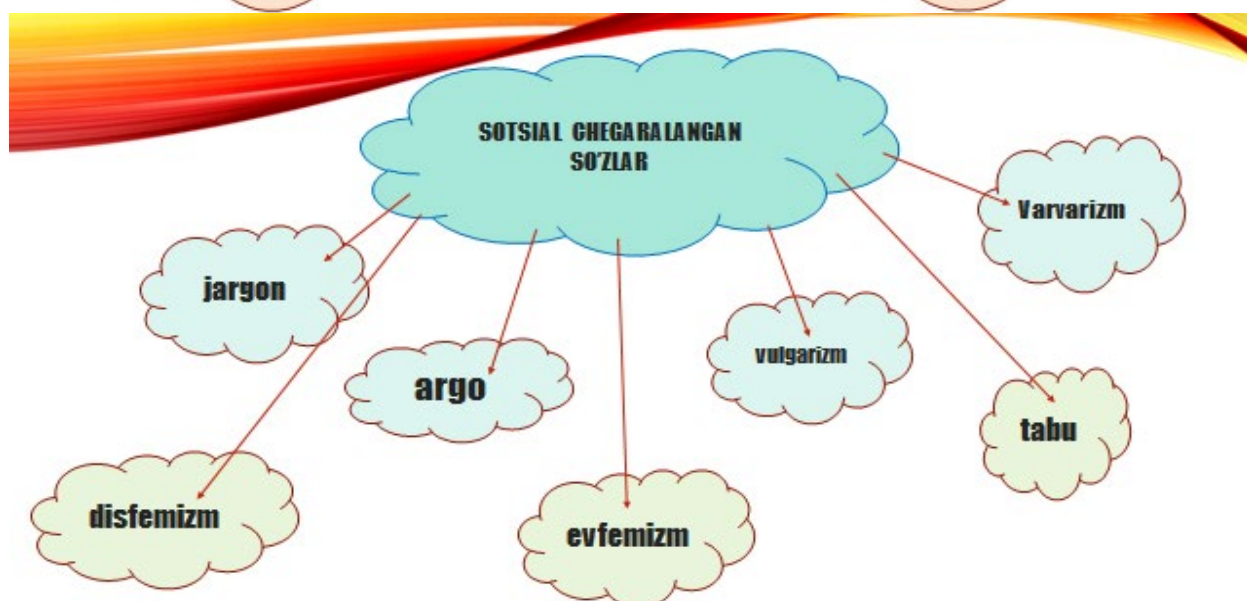
Neologizm		
Termin		
Evfemizm		
Disfemizm		
O‘zlashma so‘zlar		

Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, jadvaldagi tushunchalar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

jargon

Jargon fransuzcha "g`argon" so'zidan olingan bo'lib, "**buzilgan til**" ma'nosini ifodalaydi. Kasbi jamiyatlardagi o'zni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan so'z jargon deyiladi. Masalan, programmist jargoni, talabajargoni, asizodalar jargoni, artistlar jargoni va h.

Namunalar:
Talaba jargoni: yopmoq (sessiyani yopmoq), vozdux (stipendiya), yaxiamoq (imtihondan yiqilmoq), stukach (chaqimchi);
Yoshlar jargoni: g'isht (xunuk), sindirmoq (lol qoldirmoq), krutoy (ketvorgan), risovka (ko'z-ko'z qilmoq) uxlatib ketmoq (aldamoq);

argo

Argo (fransuzcha argot – "lahja") ayrim professional yoki ijtimoiy guruhning o'ziga xos tilidir. Argo bir necha til unsuridan iborat qorishiq va ko'p holda, boshqaga tushunarsiz nutq ko'rinishida namoyon bo'ladi. Argo tili o'z grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. **O`g`rilar nutqida:** mandarin (tillo), akula (panjarani kesish uchun moslama), loy (pul), harif (o`g`rilik obyekti)

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

TOPSHIRIQ 1. Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rniga qavs ichidagilardan mosini tan- lab qo'ying va sabablarini izohlang.

1. Ukam ... (sariq, sarg'ayma, gepatit) bo'lib qoldi, shuning uchun na'matak damlab ichiryapmiz.
2. Xayri xola ... (qizil gul, qizamiq, chechak) bo'lib, tashqariga chiqolmay qolibdi.
3. Nihoyat, afting qurg'ur ... (asfalasofilinga ravona bo'libdi, qazo qilibdi, o'libdi).
4. Devor eski, ehtiyot bo'ling: orasida ... (chayon, gajak, oti yo'q) bo'lmasin yana.
5. Qarasam, chuqur to'la ... (arg'amchi, ilon, uzun opa)! Vashillab yotibdi!

„Kim chaqqon?“ musobaqasini uyushtiring. Berilgan so'zlarni jad- valga to'g'ri joylashtiring.

Yostiqdosh, ojiza, turmush o'rtog'i, jufti halol, umr yo'ldoshi, zavj(a), rafiq(a), xotin (er), onasi, dadasi, bu kishim; farzandlik bo'ldi, engillashib oldi, ko'zi yoridi, qutulib oldi; „holva“, „qo'chqor“, davomchili bo'ldi; qazo qildi, halok bo'ldi, jon taslim qildi, o'ldi, joni uzildi, u dunyoga rihlat qildi, omonatini topshirdi, egasiga kerak bo'ldi, er tishladi, to'ng'iz qo'pti, er yutdi.

„Yumshoq“ ifoda	Betaraf ifoda	Qo‘pol ifoda

TOPSHIRIQ 2. Qavs ichidagi so‘zlardan nuqtalar o‘rniga mosini tanlang.

1. – Uyqungiz o‘chdimi, ... (otasi, erim, yostiqdoshim, zavjim)? – Ha... O‘zing- chi, yana xastalik azob beryaptimi? (*O. Yoqubov*) 2. Shu turishida opasi Boburga onasining endi ... (tul, beva, eri o‘lib) qolgan o‘ttiz etti-o‘ttiz sakkiz yasharli payt larini eslatib yubordi. (*P. Qodirov*) 3. Yana, albatta, ko‘rishmoqqa umidim bor, ho- zircha ... (xayr, alvido, xudoning panohiga, ko‘rishguncha). („*Onalar_kanali*“dan) 4. Bu amakining o‘g‘li urushdan ... (oyog‘idan ayrilib, cho‘loq bo‘lib, oyoqsiz bo‘lib, oqsoq bo‘lib) keldi. („*Suhbat*“dan) 5. Qo‘shnimiz ... (aynigan, tentak, sal bunday- roq, jinni), lekin hech kimga zarari tegmaydi. (*T. Murod*) 6. Qarang-a, bu odam o‘zi ... (kal, sochi to‘kilgan, yaltirbosh, sochi yo‘q) bo‘lsa ham, dimog‘i balandni ko‘zlarkanmi?

TOPSHIRIQ 3. Yoshi ulug‘ odamlarga nisbatan qo‘llanadigan evfemizmlarni uslubiy bo‘yog‘iga ko‘ra tartiblang.

Sochlari oqargan; sochiga oq oralagan; yuzlarini ajin bosgan; belidan quv- vat ketgan; sharti ketib, parti qolgan; ko‘zidan nur ketgan; so‘nggi manzilga tay- yorgarlik ko‘rayotgan; yoshi o‘tgan; yoshi bir joyga etgan; yoshi ulg‘aygan; qarigan; keksalik nuqsi urgan; to‘ridan go‘ri yaqin; o‘limi yaqin; umrining kuzagi o‘tib, qishi boshlangan; qartayib qolgan; umri poyoniga etib qolgan; pishib qol- gan; yo‘li oxirlagan.

Dars yakuni: dars yakunida “Venn” diagrammasi texnologiyasi o‘quvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Ushbu diagramma 2 yoki 3 tushunchani, g‘oyani va hodisani taqqoslash faoliyatini tashkil etish jarayonida ishlatiladi. U O‘quvchilarda taqqoslash, tahlil qilish va guruhlash malakalarini shakllantiradi.

1-bosqich. O‘quvchilar ushbu diagrammani tuzish qoidalari bilan tanishtiriladi.

2-bosqich. Yakka juftlikda yoki guruh ichida diagramma asosida taqqoslash faoliyati tashkil qilinadi.

Qo'llanish doirasi hududiy chegaralangan so'zlar. O'zbek lahjalari

Reja:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar.
2. Sheva va uning belgilari.
3. Lahja va uning turlari.

Tayanch tushunchalar: umumxalq tilida ishlatiladigan so'zlar, neytral leksika, hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar), sotsial chegaralangan so'zlar (argo va jargonlar).

Umumxalq tilida keng qo'llaniladigan va shu tilda so'zlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan so'zlarga **qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar** deyiladi. Ular neytral leksika atamasi bilan ham yuritiladi. Masalan, non, un, bug'doy, qalam, daftar, qor, bulut va boshqalar. Faqat ma'lum sotsial guruh hamda ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, umumxalq tiliga xos bo'lmagan so'zlar chegaralangan so'zlar sanaladi.

Bunday so'zlarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar).
2. Sotsial chegaralangan so'zlar.

Tilimizda so'zlashuvchi barcha kishilar nutqida birdek ishlatiladigan so'zlar **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi. Masalan; *non, osh, qor, yo'l, yulduz, ikki, uch, emoq, olmoq, men, sen* kabi so'zlar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, barchaning nutqida ishlatilmaydigan, shevalarga, kasb- hunarga, ma'lum ijtimoiy guruhlar nutqiga, ilm-fan sohalari vakillari nutqiga xos so'zlar ham mavjudki, ular **iste'mol doirasi chegaralangan** leksikani tashkil etadi. Ularning quyidagi turlari mavjud:

Dialektizmlar. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqida ishlatiladigan, adabiy til leksikasiga kirmaydigan so'zlar dialektizmlar deyiladi. Dealektizmlarning adabiy tilga xos me'yoriy so'zlardan farqlari quyidagicha:

a) **leksik-semantik dialektizmlar.** Adabiy tilda o'z shakldoshiga ega, biroq ma'no jihatdan farqlanadigan dialektizmlar: *qalin* - adabiy tilda: qiz uzatishda kuyov

tomonidan beriladigan mablag‘, shevada: gilam turi; *g‘ayir*- adabiy tilda: rashkchi kishi, shevada: qopag‘on it.

b) leksik dialektizmlar. Muayyan dialekt vakillari tilida qo‘llanilib, adabiy tilda uchramaydigan so‘zlar: *ko‘ma-yerto‘la*, *makka - sho‘x*, *bichqi - qo‘l arra*, *shoti*, *zangi-narvon* kabilar.

v) fonetik dialektizmlar. Adabiy tildan fonetik jihatdan farqlanadigan so‘zlar: *suvoq - shuvoq*, *yurmoq - jurmoq*, *kelmoq - galmoq*.

g) grammatik dialektizmlar. Adabiy tildagi grammatik shakllaridan farqlanadigan so‘zlar: *kelutti - kelyapti*, *uya – uyga*, *nonnan-nondan*.

Kasb-hunar leksikasi ham adabiy tilga nisbatan chegaralangan so‘zlar qatoriga kiradi. Chunki ular ham ma‘lum bir kasb-hunar vakillari nutqidagina ko‘p ishlatilib, boshqa kishilar uchun tushunarsiz bo‘ladi. Masalan: *zebgardan*, *sandon*, *dam*, *ko‘ra*, *itombir*, *korchup* kabi zargarlikka oid so‘zlar shular jumlasidandir.

Faqat ma‘lum bir hudud doirasidagina qo‘llanilib boshqa hududda yashovchi o‘zbek tili vakillari uchun xos bo‘lmagan so‘zlar hududiy chegaralangan (shevaga xos) so‘zlar yoki dialektizmlar deyiladi. Bu so‘zlardan bittasi umumxalq tili bo‘lgan adabiy til uchun qabul qilinadi va ana shu so‘z adabiy til uchun me‘yordir. Masalan:

eshik «hovli», «uy» (Andijon);

shoti «narvon» (Andijon, Farg‘ona, Namangan);

takya «do‘ppi» (Xorazm);

sigir – inak(Buxoro), uy(qipchoq shevalarida);

beshek – gavora;

g‘o‘ra(Farg‘ona) – dovuchcha(Toshkent);

chumoli – mo‘rcha(Buxoro, Samarqand), qarindja(Xorazm);

tuxum – mayak(qipchoq shevalarida), yumirta(Xorazm);

Sheva – faqat muayyan hududga xos ayrim belgilarni o‘zida namoyon qilgan til shaklidir.

Lahja – bir-biriga yaqin shevalar yig‘indisi.

Dialektologiya – shevashunoslikni o‘rganadigan fan.

Dialektizm – sheva soʻzi

Oʻzbek tilida 3 ta lahja bor:

1. Janubiy-sharqiy guruh (qarluq-chigil-uygʻur shevalar): bu lahjaga shahar shevalari kiradi. “Y” lovchi sheva deb ham ataladi. Adabiy tilga asos boʻlgan lahja boʻlib, asosan *fonetik* jihatdan **Toshkent** shevasi, *morfologik* jihatdan **Fargʻona** shevasi olingan.

Belgilari:

- **k→y:** elak – elay, terak – teray;

- **“o” lashish kuzatiladi:** Aka – oka, bahor – bohor;

- **-ning qoʻshimchasi oʻrniga -ni qoʻshimchasi ishlatiladi:** ukamning sumkasi – ukamni sumkasi;

2. Shimoliy-gʻarbiy guruh (qipchoq lahjasi):

Belgilari:

- **y→j:** yoʻl – joʻl, yoʻq – joʻq

- **gʻ→v:** togʻ – tov, sogʻ – sov

- **k, q tovushlari tushirib aytiladi:** eshik – eshi, sariq – sari, quru

3. Janubiy-gʻarbiy guruh (oʻgʻuz lahjasi):

Xorazm, Qozogʻiston va Turkmanistondagi baʼzi oʻzbek shevalari kiradi.

Belgilari:

- **unli qisqa va choʻziq aytiladi:** at – hayvon aad – ism

- **ning qoʻshimchasi oʻrniga ng ishlatiladi:** akamning - akaming

- **ga qoʻshimchasi oʻrniga –a, -na ishlatiladi:** yorimga – yorima, qoʻliga – alina

- **k→g:** keldi – galdi.

Namuna: *Uchakka chiquvdim ayni goʻrmakka,*

Ayning bahanasida yorni goʻrmakka.

Uchak – tom, *ay* – oy, *goʻrmak* – koʻrmoq

Maxsus shevaga xos soʻzlari:

Gʻoʻz – yongʻoq Kadi – qovoq

Oʻjak – sigir, buzoq Taka – yostiq

Lopkosa – kosa Kosa – piyola

Chiqon – dugona Asrak – maqtanchoq

Doyi – tog‘a Hang – labbay

Nishatibdi – nima qilibdi Novdayin – nima deyin

Shonazar Shoabdurahmonov va V. Reshetovlar sheva guruhlarining hudud jihatidan 3 ga bo‘linishini amalga oshirgan.

O‘zbek shevalarini o‘rganishda G‘ozi Olim Yunusov, Y.D.Polivanov, V.Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, M.Mirzayev, A.Aliyev, F.Abdullayev va boshqa olimlarning xizmati katta bo‘lgan.

Sheva so‘zlari 2 xil bo‘ladi:

1. Adabiy tildagi so‘zga sinonim bo‘la oluvchi so‘zlar: pishak (mushuk), dovuchcha (g‘o‘ra), eshik (uy), uy (hovli), tancha (sandal), zangi, shoti (narvon).

2. Buzib aytiladigan so‘zlar: kelutti (kelyapti), alma (olma), onglar (olinglar), biza (bizlar), nondi (nonni)

Buzib aytiladigan so‘zlar faqat biror asar qahramonlari(biror shevaga mansub shaxslar) nutqida uchrashi mumkin:

Ikkalasi bamisoli **yalakat mag‘iz**. (*Asqad Muxtor*)

Adashmasam, **ocharni** boshqa hech qayerda qilishmaydi. (*B.Daminov*)

Savol va topshiriqlar:

1. Sheva nima?
2. Lahja va uning turlarini sanang.
3. Dialektlarning turlarini izohlang.
4. Lahjalarning xususiyatlarini izohlang.

QO‘LLANISH DOIRASI HUDUDIIY CHEGARALANGAN SO‘ZLAR. O‘ZBEK LAHJALARI MAVZUSI BO‘YICHA DARS ISHLANMASI

O‘quv mashg‘ulotining shakli va turi: Ma’ruza (ma’lumotli, ko‘rgazmali)

O‘quv mashg‘uloti rejasi:

- 1.Hududiy chegaralangan so‘zlar.
- 2.Sheva va uning belgilari.

3.Lahja va uning turlari.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda so'zlarning qo'llanilishi, qo'llanilish doirasi chegaralanmagan va qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar, hududiy chegaralangan so'zlar, lahja va uning turlari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni sof adabiy tilda to'g'ri gapirishni o'rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning muomala madaniyatini shakllantirish va ularda nutqiy kompetensiyalarni yanada rivojlantirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar haqida tanishtirish;
2. Sheva va uning belgilari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Lahja va uning turlari haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Shevaga oid so'zlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Lahja va ularning turlari haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Charxpalak", "Klaster", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O'qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo'ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og'zaki, pedagogik kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri "**Charxpalak**" metodidan foydalanamiz.

Ushbu texnologiya o'quvchilarni o'tilgan mavzularni esga olish, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to'g'ri javob berish va o'z-o'zini baholashga o'rgatishga hamda qisqa vaqt ichida o'qituvchi tomonidan barcha o'quvchilarning

bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu usulni qo'llashdan maqsad o'quvchilarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarini baholash, yakka va guruhlarda ishlash, boshqalar fikriga hurmat bilan qarash, ko'p fikrlardan keraklisini tanlab olishga o'rgatishdir. Ushbu texnologiya ona tili va darslarining boshlanishi va oxirida yoki biron-bir bo'lim tugallanganda o'tilgan mavzuning o'quvchilar tomonidan qay darajada o'zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash uchun mo'ljallangan.

“Charxpalak” texnologiyasi quyidagicha amalga oshiriladi:

- o'quvchilar sharoitga qarab guruhlariga ajratiladi;
- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi;
- belgilangan vaqt ichida guruhlar tarqatmadagi topshiriqni bajarib, uning o'ng burchagiga guruh raqamini, chap burchagiga esa o'zining ramziy belgisini qo'yib ushbu tarqatmani keyingi guruhga “charxpalak aylanmasi” yo'nalishida almashtiradilar;
- boshqa guruh a'zolari ham tarqatmadagi vazifani bajaradilar va o'zgartirishlar kiritadilar;
- materialning oxirgi almashishidan so'ng har bir guruh o'zi ilk bor to'ldirgan tarqatmani o'z ramziy belgisi asosida tanlab oladi;
- o'qituvchi tarqatma materialda berilgan vazifalarni o'qiydi va jamoa bilan birgalikda to'g'ri javobni belgilaydi yoki tarqatma materialdagi vazifalar ekranda yoritilib, to'g'ri javob aytib o'tiladi;
- har bir o'quvchi to'g'ri javob bilan belgilangan javoblaridagi farqlarni aniqlaydilar va o'zlarini baholaydilar.

“Charxpalak” texnologiyasidan foydalangan holda mashg'ulot o'tkazish uchun o'quvchilarga quyidagicha vazifa berish mumkin:

Ushbu texnologiyani **“Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar”** mavzusini mustahkamlash jarayonida ham qo'llashimiz mumkin.

Misollar	jargon	argo	evfemizm	disfemizm	tabu	varvarizm	sheva
Chol				+			
uchak							+

Mo'ysafid			+				
Olampanoh	+						
"limon"		+					
koroche						+	
inak							+
To'ng'iz qo'pdi				+			
Oti yo'q					+		
paxan						+	
Olamdan o'tdi			+				
arg'amchi					+		
"tanka"		+					

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, jadvaldagi tushunchalar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

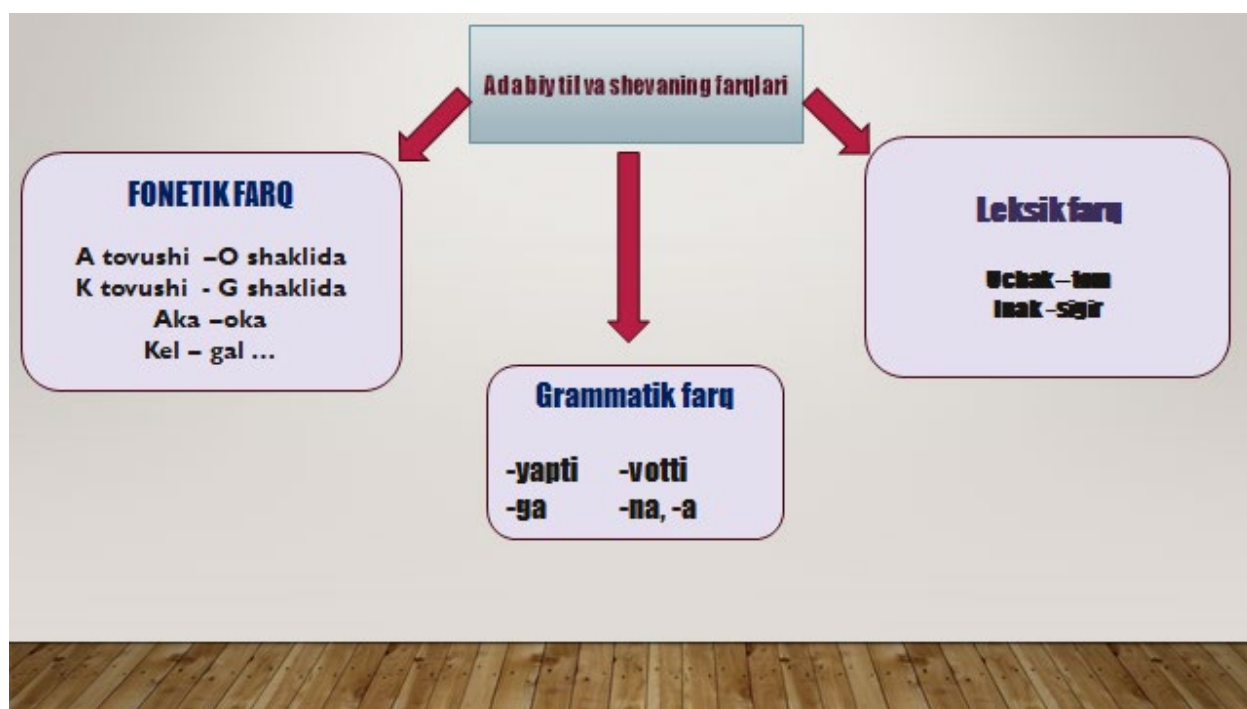
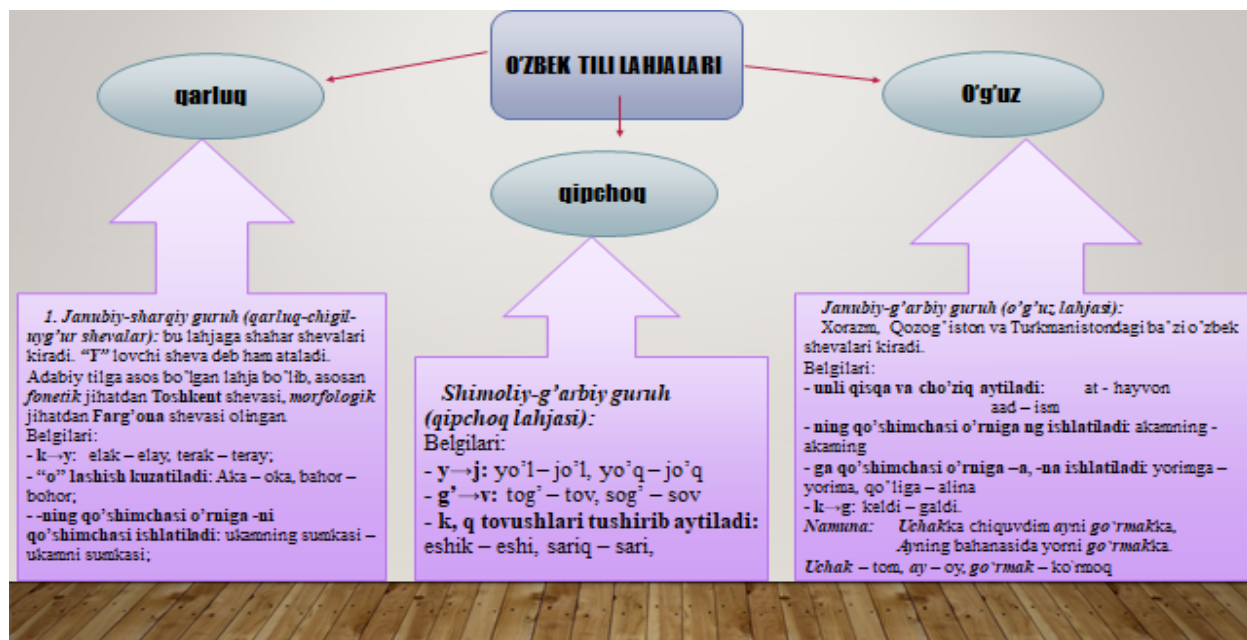
Videodars

Hududiy chegaralangan so'zlar

Faqat ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib boshqa hududda yashovchi o'zbek tili vakillari uchun xos bo'lmagan so'zlar hududiy chegaralangan (shevaga xos) so'zlar yoki dialektizmlar deyiladi. Bu so'zlardan bittasi umumxalq tili bo'lgan adabiy til uchun qabul qilinadi va ana shu so'z adabiy til uchun me'yordir. Masalan:

eshik «hovli», «uy» (Andijon);
shoti «narvon» (Andijon, Farg'ona, Namangan);
takya «do'ppi» (Xorazm);
sigir – inak (Buxoro), uy (qipchoq shevalarida);
beshik – gavora;
g'o'ra (Farg'ona) – dovuchcha (Toshkent);
chumoli – mo'rcha (Buxoro, Samarqand), qarindja (Xorazm);
tuxum – mayak (qipchoq shevalarida), yumirta (Xorazm);

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

TOPSHIRIQ 1.

Berilgan gaplardagi shevaga xos soʻzlarning fonetik va leksik xususiyatidan kelib chiqib, qaysi hududlarda qoʻllanishini aniqlang.

1. Shashma-shashma, qoʻrquvdigan jeri joʻq, qani, munday uzatchi... (*Murod Mansur*)
2. Ur-re, chopdik, opoqbuvimlarga. Ayamam keluttilar! – dedi Yodgor. (*Murod Mansur*)
3. Keyin kulib hamda gʻijinib davom etdi: – Shundoq ketivossam, roʻparamdan ikkita davangi kevotti. (*Sh. Xolmirzayev*)
4. Toʻgʻriga yurib, chapga burilsangiz, guzarga chiqasiz. Choyxona ashatda. (*Tohir Malik*)
5. Oʻjaki biram chiroyli, katta. Ertaga oʻviz pishiramiz. Sen oʻvizni yaxshi koʻrasanmi? (*Oʻ. Umarbekov*)
6. Eb-ey, yaxshilikka yomonlik! – dedi. – Men seni boʻlam deb aytib edim, boʻluginam deb aytib edim, eb-ey! (*Togʻay Murod*)
7. Jichcha quying, azizim... kelgan, ketgan boʻlsa, yaxshi boʻpti. (*Sh. Xolmirzayev*)
8. Katta-katta koʻpkarilarda uloq toʻdadan sagʻal chiqsa boʻldi, halol boʻladi. (*Togʻay Murod*)
9. Sizning Toshkentingizga Toshxon, Toshbibi degan ayollar bormi?

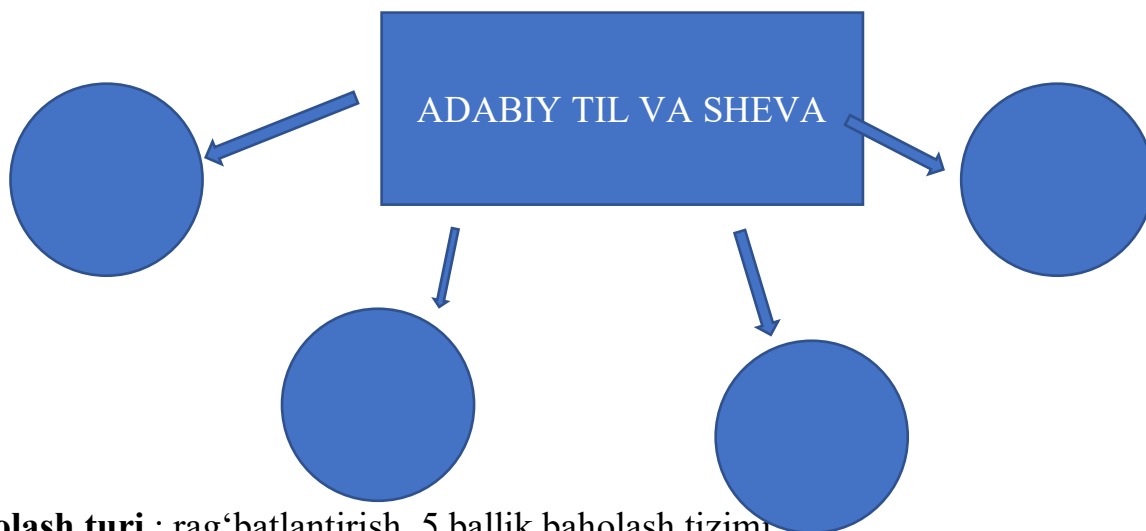
TOPSHIRIQ 2.

Bodparak, barak, valish, adrasman, yorqanat, shapati, vah mak, boʻriq kabi soʻzlarning maʼnosini va qaysi hududlarda qoʻllanishini aniqlang

Dars yakuni: dars yakunida **“Klaster” texnologiyasi** oʻquvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiyani darsning uyga vazifa soʻrash, mavzuni mustahkamlash yoki yangi mavzuni oʻtish jarayonida ham qoʻllash mumkin. Fikrlarning tarmoqlanishi - bu pedagogik strategiya boʻlib, u oʻquvchilarni biron bir mavzuni chuqur oʻrganishlariga yordam berib, oʻquvchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bogʻlangan holda tarmoqlashlariga oʻrgatadi. Bu metod oʻquvchilarni shu mavzu

bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi. Bu jarayonni amalga oshirish uchun o'quvchilar bilan yakka tartibda ham guruh tartibida ham amalga oshirishimiz mumkin. Ushbu mavzu bo'yicha quyidagi holatda bu usulni dars jarayonida qo'llashimiz mumkin.

Topshiriq: sheva va adabiy tilning o'ziga xos xususiyatlari haqida.

Baholash turi : rag'batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. O'zbek shevalarida hayvonga nisbatan qo'llanadigan so'zlarni aniqlang.

- A) tana, inak, o'jak B) zangi, jo'rob, hazorsuvon
C) g'o'z, dovuchcha, sachoq D) sapcha, ro'pak, zardoli

2. g'o'ch so'zining ma'nosi –

- a. Gavjum b. Mard s. G'o'ra d. Zichlangan

3. "y" lovchi lahjani aniqlang.

- A) qarluq B) qipchoq C) og'uz D) barchasi

4. So'z boshidagi k tovushini g tarzida talaffuz qilish ("ko'z"ni, "go'z" kabi) qaysi lahjada uchraydi?

- A) qarluq B) qipchoq C) o'g'uz D) barchasida

5. Eskirgan so'zlarni toping.

- A) baynalminal, vazir, qalam B) g‘or, o‘ra, chuqurlik
C) qit‘a, charx, chig‘iriy D) paranji, charx, chig‘iriy

6. Shevaga xos so‘zlar qaysi qatorda?

- A) maktab, suv, tosh B) yaxshi, yomon, sariq
C) men, sen, biz D) moma, mayak, o‘jak

7. Cho‘rak (non), qarindja (chumoli), gashir (sabzi) so‘zlari quyidagi so‘z guruhlarining qaysi biriga mansub?

- A) eskirgan so‘zlar B) tarixiy so‘zlar
C) shevaga xos so‘zlar D) yangi so‘zlar

8. shevadagi patinjon so‘zining adabiy tildagi shakli to‘g‘ri berilgan javobni belgilang

- a. yozish uchun mo‘ljallangan pat b.pomidor
s.olma turi d.kartoshka navi

9. Adabiy tildagi tom ma’nosini bildiruvchi shevadagi shaklini toping

- a.inak b.uchak s.ingak d.chorpoya

10. Adabiy tildagi varrak ma’nosini bildiruvchi shevadagi shaklini toping

- a.bodparak b.ishkom s.bo‘riq d.vahmak

11. Shevadagi adrasman so‘zining adabiy tildagi shakli to‘g‘ri berilgan javobni belgilang

- a.atlas b.gulli mato s.isiriy d.geografik xarita

12. Shevalarda ishlatiladigan yorqanat nima?

- a.qo‘shqanotli b.do‘st s.ko‘rshapalak d.hasharot

13. Zangi nima?

- a.uzangi b.narvon s.qora d.paqir

14. O‘g‘uz lahjasiga tegishli tanqa so‘zining adabiy tildagi shakli to‘g‘ri berilgan javobni belgilang.

- a.qumg‘on b.buzoq s.tansiq d.tegishli

15. Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga qaysi shahar shevalari asos qilib olingan?

- a.Toshkent – Samarqand b.Toshkent-Farg‘ona
s. faqat Toshkent d.faqat Farg‘ona

Eskirgan soʻzlar, eskirish yoʻllari. Yangi paydo boʻlgan soʻzlar

Reja:

1. Soʻzlarning qoʻllanilishiga koʻra turlari.
2. Eskirgan soʻzlar va ularning turlari.
3. Arxaik soʻzlar va ularning uslubiyati.

Tayanch tushunchalar: tarixiy soʻz, istorizm, arxaik soʻz, til taraqqiyoti, uslubiyat, chegaralangan soʻzlar.

Til tirik ekan, unda doimo yangilanish va eskirish sodir boʻlib turadi. Ayrim soʻzlar ifodalaydigan narsa va hodisalar isteʼmoldan chiqsa, ular bilan bogʻliq soʻzlar koʻhna soʻzlar qatoridan joy oladi. Baʼzilari oʻrniga yangi soʻz kelib, uning oʻrnini egallaydi – avvalgi soʻz isteʼmoldan chiqadi.

Soʻzlar umumisteʼmoldan chiqsa ham, badiiy asarlarda davr ruhini berish uchun qoʻllanaveradi. Tarixga oid tadqiqotlarda ham isteʼmoldan chiqib ketgan soʻzlar ishlatiladi.

Tilimizning maʼlum davrida qoʻllanilib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan soʻzlarga eskirgan soʻzlar deyiladi.

Masalan: cherik (askar), oʻkoʻsh (koʻp), talim (bir qancha)

Soʻzlarning eskirishi ikki yoʻl bilan amalga oshadi:

1. *Tarixiy soʻzlar (istorizmlar)* – oʻzi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi.
2. *Arxaik soʻzlar (arxaizmlar, eskirgan soʻzlar)* – oʻzi eskiradi, lekin tushuncha saqlanadi va u boshqa soʻz bilan nomlanadi.

Muhim farq qiluvchi belgilari:

- a) arxaik soʻz bugungi kunda mavjud narsa, tarixiy soʻz oʻtmish narsa hodisasi atamasidir.
- b) arxaik soʻzning hozirgi tilimizda sinonimi mavjud, tarixiy soʻzning sinonimi yoʻq.
- d) tarixiy soʻz yakka nom hisoblanadi, arxaik soʻz esa birdan ortiq nomlarning biridir.

Tarixiy soʻzlar:

Ajoyibxona – muzey

Muxoraba – urush

Faqir – qashshoq

Arshi alo – eng yuqori osmon

Dinor – pul

Chaksa – taxminan 5 kg.

Misqol – taxminan 4,25 gramm

Paysa – taxminan 50 gramm

Avaqta – turma

Tanobchi – er o‘lchovchi

Arxaik so‘zlar:

Dudoq – lab

Spehir – gardun – osmon

Ashu – qizil tuproq

Ulus – xalq

Afandi – o‘qituvchi

Lang – cho‘loq

Tilmoch – tarjimon

Arxaik qo‘shimchalar:

-(i)g, -(i)g‘ → -ni: Sabig‘ eshitib – so‘zini eshitib

-ra, -ru → -ga: Og‘uzg‘aru – og‘izga

-g‘a → -ga

-g‘an → -gan

-g‘i → -gi

-ur → -ar

-g‘ay → -gay, -sin

-(i)n qo‘shimchali vosita kelishigi bo‘lgan:

iligin tutdi – qo‘li bilan ushladi.

Arxaik iboralar:

Jisini dol aylamoq – qaddini bukmoq

Fotiha olmoq – javob so‘ramoq

Yoqasini chok etmoq – faryod solmoq

Arxaizm bilan istorizmlar *yozma adabiyotda* tarixiy davrni tasvirlash uchun, *uslubiy ma'noda* esa asar qahramonini ta'riflash, uning eskilikka moyilligini ko'rsatish uchun va mazax, kulgi mazmunida qo'llaniladi.

Arxaik va tarixiy so'zlar, qo'shimchalar ***badiiy*** va ***ommaviy*** uslublarni hosil qiladi.

NEOLOGIZMLAR. Jamiyatdagi o'zgarishlar, yangiliklar eng birinchi tilning leksikologiya sohasiga ta'sir qiladi. Madaniyat, sport, texnika va ilm-fan kabi sohalardagi ixtirolar, yangiliklar tilning lug'at boyligini oshiradi. Hozirgi kunda yangilik belgisini saqlab turgan so'zlarga **neologizmlar** deyiladi.

Masalan: lizing, audit, market, test, internet, limonzor, fermer, xokkeychi, teleminora, mikrochip, sayt, disket, kompyuter, konsalting, audit, sammit, monitor...

Neologizmlar 2 jihatiga ko'ra ajratiladi:

1. Yevropa tillaridan kirib kelgan yangi so'zlar:

Avizo – hisob-kitob operatsiyasi

Aksiya – paychiga beriladigan qimmatbaho qog'oz

Auksion – kimoshdi savdosi

Balans – muvzanat, narsalarning o'zaro muvofiq salmog'i

Bankrot – qarzini to'lashga qurbi etmagan korxona, savdogar

Biznes – foyda orttirishga qaratilgan ish

Biznesmen – biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs

Broker – rasmiy dallol

Budjet – kirim-chiqim hisobi, daromad (kirim) va buromad (chiqim)

Viza – o'zga mamlakatlarga kirishga berilgan ruxsatnoma

Dekloratsiya – 1) hukumat bayonoti; bayonnoma

2) chegaradan olib o'tish uchun ariza;

3) daromad to'g'risidagi ma'lumot

Bakalavr – 4 yoki 5 yillik oliy ma'lumot tizimi

Magistratura – bakalavrdan so'ng chuqurlashtirilgan oliy ma'lumot berish tizimi

Disketa – magnitlangan egiluvchan disk

Dotatsiya – davlat tomonidan beriladigan pul, yordam

Dublikat - asl nusxaning ko'chirmasi, kopiyasi

Immigrant – chet ellik muhojir

Import – chet el mahsuloti

Innovatsiya – fan-texnika sohasidagi yangilik

Inflatsiya – qog‘oz pullarning ko‘payib ketishi va qadrsizlanishi

Kalkulatsiya – bajarilgan ishning o‘lchovini hisoblash

Kollej – o‘rta maxsus o‘quv yurti

Konsensus – tortishuvchi masala bo‘yicha kelishish

Korrupsiya – shaxsiy boyish uchun bo‘lgan xatti-harakat

Litsenziya – chetga mol chiqarish yoki keltirish uchun ruxsatnoma

Marketing – mahsulotni sotish choralari majmui

Menejer – yuqori malakali yollangan boshqaruvchi

Netto – mahsulotning og‘irligi, asl bahosi

Brutto – nettoning aksi (mahsulotning idishi bilan birgalikdagi bahosi)

Ofis – idora, korxona, firma egallagan joy

Patent – xususiy shaxsga berilgan hujjat

Prezentatsiya – biror narsani ko‘rsatish, taqdim etish

Privatizatsiya – mol-mulkni davlat hisobidan chiqarish, xususiylashtirish

Pudrat – biror ishni haq hisobiga batamom tugallash majburiyati

Rezume – qisqa xulosa

Sanksiya - qonun yoki shartnomani buzgan tomonga ko‘riladigan chora, jarima

Saqlovchi, ratsionallashtiruvchi, yaratuvchi – axborot texnologiyasining turlari

Aksioner – paychi

Akt – dalolatnoma

Arbitr – hakam

Barter – mol almashtirish

Byurokrat – rasmiyatchi

Valuta – biror mamlakatning pul birligi

Kommersiya – savdo-sotiq ishlari, tijorat

Kompensatsiya – tovon, biror narsa uchun to‘lanadigan haq, badal, qoplash

Konkurensiya – raqobat, o‘zaro kurashish

Konsern – moliyaviy rahbarlik tizimida birlashish

Kooperativ – hamkorlik, birgalashib ishlash, shirkat

Liberalizatsiya – kelishish, muvofiqlashtirish, murosaga keltirish, murosasozlik, yumshatish

Mafiya – zoʻrlik, terror usuli bilan ish koʻradigan guruh

Senzura – nazorat (fikrni nazorat qilish)

Shosse – tosh yoʻl

“Sichqoncha”, “kuchukcha”

2. Arab va fors-tojik tillaridan kirgan hamda eski oʻzbek tilida ishlatilib bugungi kunda qayta tiklangan yangi soʻzlar:

Anjuman – yigʻin, majlis, qurultoy

Badal – evaziga beriladigan narsa

Bayonnoma – rasmiy bayonot, tushuntirish

Boj – chet ellardan keltirilgan mol uchun toʻlov

Buyurtma – biror narsani ishlab berish haqida topshiriq

Vazir – ministr, oily mansab

Vasiqa – mol-mulk olingani haqida hujjat

Voris – merosxoʻr

Juri – maslahatchilar kengashi

Ishbay – bajargan ishiga qarab haq toʻlash

Kafolat – kafillik, ishonch xati

Erkinlashtirish – liberallashtirish, yumshatish

Muallif – ixtiro yoki kitob egasi, avtor

Xatboshi –

Paychi – aksioner

Hakam – arbitr

Arjumand – eʼtiborli, qadrli

Yangi soʻz davr oʻtishi bilan zamondosh leksika tarkibiga oʻtib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan **kosmos**, **televideniye** soʻzlari bugungi kunda yangilik boʻyogʻini yoʻqotdi.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'ha so'zlardan ko'proq qaysi uslub talabiga ko'ra foydalaniladi?
2. Diniy adabiy manbalarda keng qo'llanadigan ko'ha so'zlarga misollar keltiring.

ESKIRGAN SO'ZLAR, ESKIRISH YO'LLARI. YANGI PAYDO BO'LGAN SO'ZLAR MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. Arxaik so'zlar va ularning uslubiyati.
2. Tarixiy so'zlar va ularning uslubiyati.
3. Yangi paydo bo'lgan so'zlar haqida.

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda eskirgan so'zlar, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi paydo bo'lgan so'zlar va ularning xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni so'zlarni nutq jarayonida to'g'ri tanlashga o'rgatish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning muomala madaniyatini shakllantirish va ularda kreativlikni yanada rivojlantirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Arxaik so'zlar va ularning uslubiyati haqida tanishtirish;
2. Tarixiy so'zlar va uning belgilari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Yangi paydo bo'lgan so'zlar va ular haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Arxaik so'zlar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Tarixiy so'zlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Yangi paydo bo'lgan va ular haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O‘qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “Puzzl”, “Assesment”, amaliy ish.

O‘quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O‘qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog‘oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri **“Puzzl”** metodidan foydalanamiz. Ushbu texnologiyani amalga oshirish uchun o‘quvchilarni kichik guruhlariga ajratib olamiz. Har bir kichik jamoaga etkazmoqchi bo‘lgan mavzumizning mohiyatidan kelib chiqib, turli ilmiy yoki didaktik bir xil matn tanlab olamiz va o‘sha matnni har bir jamoaga beriladigan matnlarning hajmi va uni bir xil sonda qiyqimlar ko‘rinishida kesib, har jamoa uchun alohida konvertlarga aralashtirib solib chiqamiz. Jamolarga ushbu qirqilgan qog‘ozdagi matnni tiklashlari uchun, ya’ni qog‘ozlarni birlashtirib chiqishlari uchun matn hajmidan kelib chiqqan holatda vaqt belgilaymiz. Belgilangan vaqt yakunlangach, yig‘ilgan matn bilan yaqindan tanishib chiqishni buyuramiz va matn asosida turli xil topshiriqlarni amalga oshirishlari uchun turlicha savol va topshiriqlar bilan murojaat qilamiz.

Namuna sifatida ona tilida **“Eskirgan so‘zlar va ularning turlari”** mavzusini mustahkamlash jarayonida ushbu metoddan qanday foydalanishimiz mumkinligi haqida to‘xtalib o‘tsak. Biz buning uchun aynan darslikda keltirilgan ushbu matnni kichik guruhlariga berishimiz mumkin.

“Puzzl” texnologiyasi. Matn.

Majlisni **munoqashachilikdan** qutqarib, do‘stona ruhlantirish uchun Navoiy suhbat mavzusini o‘zgartirib yubordi. U soxta bir **qalandar** haqida juda mazmunli, maroqli bir hikoyacha aytib berdi. **Mudarris mavlono** Fasihiddin so‘fiyona, ma’nodor bir hikoyacha so‘yladi. **Tib** olimi esa Ibn Sino to‘g‘risidagi afsonalardan birini aytdi.

Naq yarim kechada odamlar uy-uylariga tarqalarkan, Navoiy Sultonmurodni to'xtatdi.

– Hirotning eng peshqadam **muarrixlari** va iste'dodli **tolibi ilmlari** sizdan dars olmoqni orzu qiladilar. Ilmni xalqqa beringiz, **tatabbu** va **tafakkur** bilan ilmni kengaytirmoqqa harakat qilingiz. Ilm ko'mig'lig' xazina emas, jonli daraxtdir. O'smog'i, gullamog'i, meva bermog'i kerakdir.

Ushbu turli shakllarda kesilgan matnni o'quvchilar puzzl ko'rinishida tiklab bo'lgach, matn bilan yaqindan tanishishga vaqt ajratiladi va ushbu matnni ajratib ko'rsatilgan eskirgan so'zlarni tarixiy va arxaik so'zlarga alohida ajratib chiqishlari hamda o'z jamoasidagi o'quvchilar bilan birgalikda quyida izohda keltirilgan so'zlar bilan matndagi so'zlarni moslab chiqish vazifalari yuklatiladi.

Izohlar: *bahslashish, talaba, dars beruvchi, ustoz, ergashmoq (bog'lamoq), tibbiyot, tarixchi, fikrlar yig'indisi, tariqat yo'lini tanlagan shaxs.*

Dars yakunida, albatta, matnni o'quvchilarning o'zlariga og'zaki tahlil qildirishimiz zarur, buning natijasida o'quvchida og'zaki nutqni shakllantirish va fikrni to'g'ri bayon qilish ko'nikmasi ham rivojlanadi.

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, jadvaldagi tushunchalar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Tilimizning ma'lum davrida qo'llanib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan so'zlar tarixiy so'zlar deyiladi. Masalan: *hojib* (eshik og'asi), *degrez* (cho'yandan qozon quyuvchi), *yorg'ichoq* (donni maydalash va un qilish uchun ishlatilgan tosh asbob)kabi.

O'z o'rnini boshqa so'zga bo'shatib bergan so'zlar arxaiik so'zlar deyiladi. Masalan: *payg'om* (xabar), *bog'ot* (bog'lar, bog'li joylar), *gisu* (soch)

Saltanat – mamlakat; **cherik** – qo'shin; **sipoh** – askar; **raiyat** – xalq; **dorug'a** – shahar hokimi; **ziroat** – dehqonchilik; **valiahd** – toj-u taxt vorisi; **rabot** – karvonsaroy; **suvoiy** – otliq askar

NEOLOGIZMLARNING IKKI JIHATI

1. Yevropa tillaridan kirib kelgan yangi so'zlar:

Avizo – hisob-kitob operatsiyasi
Aksiya – paychiga beriladigan qimmatbaho qog'oz
Auksion – kimoshdi savdosi
Balans – muvzanat, narsalarning o'zaro muvofiq salmog'i
Bankrot – qarzini to'lashga qurbi yetmagan korrkxona, savdogar
Biznes – foyda orttirishga qaratilgan ish
Biznesmen – biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs
Broker – rasmiy dalol
Budjet – kirim-chiqim hisobi, daromad (kirim) va buromad (chiqim)
Viza – o'zga mamlakatlarga kirishga berilgan ruxsatnoma

2. Arab va fors-tojik tillaridan kirgan hamda eski o'zbek tilida ishlatilib bugungi kunda qayta tiklangan yangi so'zlar:

Anjuman – yig'in, majlis, qurultoy
Badal – evaziga beriladigan narsa
Bayonnoma – rasmiy bayonot, tushuntirish
Boj – chet ellardan keltirilgan mol uchun to'lov
Buyurtma – biror narsani ishlab berish haqida topshiriq
Vazir – ministr, oilymansab
Vasiqa – mol-mulk olingani haqida hujjat
Voris – merosxo'r
Juri – maslahatchilar kengashi
Ishbay – bajargan ishiga qarab haq to'lash

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran qisqa tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

TOPSHIRIQ 1. HUKMNOMA

O'tkir xanjarini beliga osib, oyboltasini ko'targan jallod qushbегining hukmiga **muntazir** edi. Qushbегining o'ng tomonida qo'rboshidan tortib shahar **a'yonlari**, qarshisida Otabek, **qutidor**, Ziyо shohichi va uning og'li Rahmat – gunohkorlar va ularning orqasida **muhofiz** yigitlar.

Qushbegi o'zining yozilib qo'yilgan **hukmnoma**sini qo'lga olib o'qishga hozirlandi: „Menkim, Marg'ilon hokimi O'tabboу qushbegi, o'z hukmimni **xoqon** ibni xoqon janobi oliy Xudoyorxon ismi shariflaridan eshitdiraman. ...E'timodlik bir kishining **shahodat**iga binoan toshkandlik Yusufbek hojining og'li – Otabek, bu kunda xonimizg'a qarshi bosh ko'targan Aziz **parvonachi** va o'z otasining vakolatlari bilan Marg'ilon kelib, bu erdagi fuqarolarni ham xon janobig'a qarshi **oyoqlandirmoqchi** bo'lg'an. Otabekning bu harakati **ululamir** bo'lg'an janobga **bog'iyliq** bo'lib, uni, ya'ni Otabek Yusufbek hoji og'lini o'lim jazosi bilan jazolashni **taqozo etadir**. Ikkinchi, Otabekka yo'lda ko'makchi bo'lib yurgan Marg'ilon fuqarosi Mirzakarim qutidor ham shu jazoga sazovor tutiladir. Ziyо **shohichi** bilan o'g'li Rahmat bu **bog'iyliq**dan xabardor bo'laturib, vaqtida hukumatka ma'lum qilmag'anlari uchun bir yildan **zindon** jazosiga mahkum bo'lurlar!“ (A. Qodiriy. „O'tkan kunlar“)

Matndagi ko'hna so'zlarning ma'nosini tushunishga harakat qiling va berilgan so'zlardan ularga muqobilini tanlang.

Tavsiya etiladigan so'zlar: a'yon, qutidor, muhofiz, hukmnoma, shohichi, e'timod, xoqon, shahodat, parvonachi, oyoqlandirmoqchi, ululamir, zindon, bog'iyliq, qo'rboshi.

Izohlari: 1) oyoqqa turg'izmoq; 2) biror hodisa yuzasidan beriladigan guvohlik; 3) qattiq ishonish; 4) hukm hujjati; 5) Qo'qon xonligida pullarni qabul qilib oluvchi, saqlovchi, xon xazinasiga topshiruvchi saroy amaldori; 6) tungi mirshab yoki mirshablar boshlig'i; 7) hukmdorga yaqin turganbaland martabali kishilar; 8)

himoya qiluvchi qo'riqchi; 9) ipak savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxs; 10) turkiy xalqlarda hukmdorlarning eng oliy unvoni; 11) hukmdor farmonini bituvchi kotib; 12) amirlarning ulug'i; 13) mahbuslar saqlanadigan er ostidagi qorong'i joy; 14) isyonkorlik.

Namuna: jallod – o'lim jazosini ijro etuvchi; qushbegi – amir va xon saroyida bosh vazir yoki vazirga teng amaldor; muntazir – orziqib kutish

TOPSHIRIQ 2. Matnni o'qing. Unda alohida ko'rsatilgan so'zlarni ikki guruhga ajratib yozing.

1) *iste'moldan chiqib, o'rnida boshqa so'z qo'llaniladigan so'zlar:...*

2) *iste'moldan chiqib, o'rnida boshqa so'z qo'llanilmaydigan so'zlar: ...*

Majlisni **munoqashachilikdan** qutqarib, do'stona ruhlantirish uchun Navoiy suhbat mavzusini o'zgartirib yubordi. U soxta bir **qalandar** haqida juda mazmunli, maroqli bir hikoyacha aytib berdi. **Mudarris mavlono** Fasihiddin so'fiyona, ma'nodor bir hikoyacha so'yladi. **Tib** olimi esa Ibn Sino to'g'risidagi afsonalardan birini aytdi. Naq yarim kechada odamlar uy-uylariga tarqalarkan, Navoiy Sultonmurodni to'xtatdi.

– Hirotning eng peshqadam **muarrixlari** va iste'dodli **tolibi ilmlari** sizdan dars olmoqni orzu qiladilar. Ilmni xalqqa beringiz, **tatabbu** va **tafakkur** bilan ilmni kengaytirmoqqa harakat qilingiz. Ilm ko'mig'lig' xazina emas, jonli daraxtdir. O'smog'i, gullamog'i, meva bermog'i kerakdir.

Dars yakuni: dars yakunida **“Assesment” texnologiyasi** o'quvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Bu texnologiyaning maqsadi: baholash, nazorat qilish, talabalarning bilim darajasi, o'zlashtirish ko'rsatkichi va amaliy ko'nikmalarini tekshirishga yo'naltirilgan. Mazkur texnologiya orqali talabalarning bilish faoliyati turli asreklar (test, amaliy ko'nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo'yicha tashxis qilinadi.

Topshiriq: Arxaik va tarixiy soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlari.

Test	Qiyosiy tahlil
Simptom	Amaliy koʻnikma

Baholash turi : ragʻbatlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Tarixiy soʻzlar (istorizmlar) qatorini belgilang.

- A) ajoyibxona, muxoraba B) qozi, mingboshi
C) faqir, arshi aʼlo D) barchasi

2. Muxoraba ...

- A) urush B) muzey C) maqbara D) bahs

3. Ajoyibxona bu...

A) sirk B) muzey C) kinoteatr D) mo'jizalar maydonchasi

4. O'tmishda ishlatilib bugundi kunda qayta tiklangan so'zlar qaysi bandda keltirilgan?

A) boj, badal, bayonnoma B) vazir, vasiqa, voris
C) anjuman, juri, hakam D) barchasi

5. O'tmishda ishlatilib bugundi kunda qayta tiklangan so'zlar qaysi bandda keltirilgan?

A) mingboshi, dudoq, taxt B) ishbay, paychi, erkinlashtirish
C) kafolat, xattot, mirza D) A va B

6. Quyidagi sinonimik qatordagi so'zlarning qaysi biri eskirgan?

A) osmon B) samo C) ko'k D) gardun

7. Tarixiy so'z ishtirok etgan gapni ko'rsating.

A) Ko'kning qopqasi qoqqan soatda quyosh ko'z uqalab uyg'onar edi.
B) U kunlarda alg'ov bilan er haydalmasa kun kechirib bo'lmas edi.
C) Erhubbiga borib astoydil sig'inib, keksa chinorlarga alam bog'ladi, bo'lmadi.
D) Anvar bugungi noma va arizalarni yig'ishtirib, udaychiga topshirdi.

8. Ulus, bitik, dudoq kabi so'zlar qaysi qatorga tegishli?

A) shevaga xos so'zlar B) kasb-hunarga xos so'zlar
C) umumxalq ishlatadigan so'zlar D) arxaizmlar

9. So'z eskiradi, tushuncha esa saqlanadi va u boshqa so'z bilan nomlanadi. Gap qanday so'zlar ustida boryapti?

A) arxaik so'zlar B) tarixiy so'zlar
C) neologizmlar D) jargonlar

10. Bo'zchi belboqqa yalchimas, kulol mo'ndiga. Ushbu maqoldagi mo'ndi so'zi ishlatilish doirasiga ko'ra qanday so'z?

A) atama B) shevaga xos so'z
C) eskirib qolgan so'z D) yangi so'z

11. Eskirgan so'zlarni toping.

A) baynalminal, vazir, qalam B) g'or, o'ra, chuqurlik
C) qit'a, charx, chig'iriq D) paranji, charx, chig'iriq

12. Ulus, bitik, dudoq kabi soʻzlar qaysi qatorga tegishli?

- A) shevaga xos soʻzlar B) kasb-hunar atamalari
C) ilmiy atamalar D) arxaizmlar

13. Eskirgan, kitobiy soʻz aralashgan qatorni aniqlang.

- A) kimsasiz, bekimsa, yolgʻiz, bekas, soʻqqabosh, gʻarib
B) ket, joʻna, tur, yoʻqol, ravi
C) iltimos, iltijo, oʻtinch, zor, tavallo
D) kuch, quvvat, mador, majol

14. Eskirgan soʻzlarni toping.

- A) diydor, kamalak, usta, shodlik B) oʻlpon, ulus, botmon, baqqol
C) alloma, hasham, arbob, hijron D) A va C

15. dorugʻa kim?

a.shahar hokimi b.askar s.xalq d.otliq askar

Omonim, sinonimlar ularning turlari va nutqdagi xususiyatlari

Reja:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari.
2. Sinonimlarning uslubiyati
3. Omonimlarning uslubiyati va uning turlari.

Tayanch tushunchalar: Maʼnodosh, dublet, boʻyoq, shartli sinonim, qoʻshimcha, tanosib, leksik-fraziologik sinonim, dominanta, shakldoshlik, tajnis, qoʻshimcha, ibora, lugʻaviy (leksik) omonimlar.

Sinonim birliklarning maʼnosi yaqin boʻlsa-da, ammo bir xil emas. Ular ifoda boʻyogʻiga koʻra farqlanadi. Baʼzilarida boʻyoq kuchli, boshqasida kuchsiz (boʻsh – latta), baʼzilarida ijobiy, ayrimlarida salbiy (kulmoq – tirjaymoq) boʻladi. Sinonimlar uslubiy xoslanganlik jihatidan ham oʻzaro farqlanadi. Sinonimlar birikuvchilarni ham tanlaydi. Masalan, stolning yuzi deyish mumkin, ammo stolning basharasi deb boʻlmaydi. Ayrim sinonimlik munosabati barqaror (kishi – odam – inson), ayrimlari nutqiy (goʻzal – oy – gul) hisoblanadi.

Tilimizda bir maʼnoni bir necha soʻzlar yoki affikslar yordamida ifodalash mumkin. Masalan, inson bosh qismining old tomoni *oraz*, *uzor*, *ruxsor*, *chehra*, *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *nusxa*, *turq* singari soʻzlar orqali ifodalanadi. Shuningdek, tilimizda *tilchi* — *tilshunos*, *dardchil* — *dardkash*, *oʻrinsiz* — *beoʻrin*, *hafsala* — *hafsalali* kabi qoʻshimchalar yordamida bir maʼnoni ikki xil shaklda yuzaga chiqarish imkoniyati ham uchrab turadi.

Bir umumiy maʼnoni ifodalovchi soʻz yoki qoʻshimchalarga sinonimlar deyiladi. Oʻzaro sinonimik munosabatda boʻlgan soʻz va qoʻshimchalar sinonimlar uyasi yoki sinonimlar qatori deyiladi.

Soʻz maqomidagi sinonimlar lugʻaviy (leksik) sinonimlar, qoʻshimcha maqomidagi sinonimlar esa affiks sinonimlar sanaladi. Lugʻaviy sinonimlar garchand bir umumiy maʼnoni bildirsa ham, lekin ularning maʼno darajasi, ijobiy yoki salbiy bahoga egaligi, maʼlum uslubga xoslanishi bilan bir-biridan farqlanadi. Nutqiy jarayonda soʻzlovchi maqsadiga muvofiq ravishda sinonimlar qatoridagi soʻzlardan birini tanlaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan sinonimlar qatorida *yuz*

soʻzidan chap tomondagi toʻrtta soʻzda (*oraz, uzor, ruxsor, chehra*) ijobiy baho va uchtasida (*oraz, uzor, ruxsor*) badiiy uslubga xoslanish belgisi boʻlsa, oʻng tomonidan beshta soʻzda (*bet, aft, bashara, nusxa, turq*) salbiy baho munosabati mavjud va bu salbiy baho ularda darajalanib, kuchayib boradi (*betga* nisbatan *aftda* salbiy baho kuchliroq, *turqda* esa hammasidan kuchliroqdir. Demak, bu beshta soʻzda salbiy baho kuchayib boradi).

Har qanday uslubiy xoslanish va soʻzlovchining bahosidan xoli boʻlgan sinonimlar qatori aʼzosi **dominanta** (uslubiy xoslanish va baho bildirishga koʻra neytral) sanaladi. Demak, yuqoridagi sinonimlar qatorida **yuz** dominanta sanaladi.

Sinonimlar qatori aʼzolaridan nutq jarayonida oʻrinli foydalanish soʻzlovchining maqsadini aniq, ravon va taʼsirchan ifodalashda katta ahamiyatga ega.

Sinonimlar(yunoncha *synonimon*-bir xil nomli soʻzidan olingan) fonetik tarkibi har xil, maʼnolari bir xil yoki bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlardir. Maʼnodoshlikning soʻzlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lugʻaviy) sinonimlar deyiladi. Masalan, *nomus - vijdon, dangasa - yalqov - ishyoqmas – tanbal* soʻzlari leksik sinonimlardir. Bunday soʻzlar, odatda, bir xil soʻz turkumiga mansub boʻladi. Ularning bir umumiy maʼno doirasida bogʻlanishi esa, **sinonimik qator** deb yuritiladi. Masalan, *vaqt - payt - zamon - fursat - mahal - chogʻ - kez - mavrid - palla - muddat - dam* soʻzlari oʻzaro sinonimik qator hosil qilgan. Sinonim qator tuzishda asos qilib olingan soʻz **dominanta** (bosh soʻz) deb yuritiladi. Dominanta odatda uslubiy jihatdan betaraf va umumisteʼmol soʻzlaridan boʻlib, sinonim soʻzlar lugʻatida birinchi oʻrinda beriladi. Masalan, *yuz - bet - aft - bashara - turq - chehra - oraz - ruxsor* sinonimik qatoridagi *yuz* soʻzi betaraf - dominanta boʻlib, *aft, bashara turq* salbiy, *oraz, chehra, ruxsor* esa ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi.

Sinonimlarni yuzaga kelishida polisemantik soʻzlarning ishtiroki ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, polisemantik soʻz oʻzining har bir maʼnosi bilan boshqa - boshqa sinonim qatorda ishtirok etib, uni boyitadi. Masalan: *balo - falokat - ofat; balo - uddaburon - bilogʻon- ishbilarmon* kabi maʼnodoshlik qatorida *balo* soʻzi oʻz va koʻchma maʼnosi bilan ishtirok etgan.

Sinonim qatordagi soʻzlar quyidagi xususiyatlariga koʻra oʻzaro

farqlanadi:

1.Sinonim qatordagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslanganligi bilan ham oʻzaro farqlanadi. Masalan, *doim, hamisha, nuqul, birday* soʻzlari koʻpincha soʻzlashuv uslubida, mazkur sinonim qatorga mansub boʻlgan *yakkash, mudom* soʻzlari esa kitobiy uslubda koʻproq ishlatilishi bilan boshqa maʼnodoshlardan farqlanadi.

2.Sinonimik qatordagi baʼzi soʻzlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan boʻlishi ham mumkin. Shuningdek, ulardan baʼzilari shevalarga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan: *mard, jasur, botir, yovqur, jaysan*. Bu sinonimlardan *yovqur* soʻzi eskirganligi, *jaysan* esa tarixiy – dialektalligi bilan farqlanadi.

3.Sinonimik qatordagi soʻzlar oʻzaro adabiy tilga yoki shevaga xosligi bilan farqlanishi mumkin. Masalan, *qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq* sinonimik qatoridagi *istamoq* soʻzi shevaga xosdir.

Sinonimlar fikrni aniq, maqsadga muvofiq tarzda ifodalash vositalari boʻlib, xuddi mana shu omil ularni yuzaga kelishiga sabab boʻladi. Sinonimlar yuzaga kelishi va maʼnolariga koʻra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

1.Toʻliq (sof) sinonimlar. Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida biri oʻrnida ikkinchisini ishlatish mumkinligi bilan ajralib turadi. Ular koʻpincha boshqa tillardan kirib kelgan oʻzlashma soʻzlarning oʻzbekcha soʻzlar bilan maʼnodoshligi asosida hosil boʻladi: *kuch* (oʻzb.) - *qudrat* (ar.), *ot* (oʻzb.) - *ism* (ar.), *koʻklam* (oʻzb.)-*bahor* (toj.), *tuman* (oʻzb.)-*rayon* (rus). Shuningdek, *fazo-kosmos, muharrir-redaktor* kabi faqat oʻzlashma soʻzlardan tuzilgan sinonimlar ham toʻliq sinonimlardir.

2.Maʼnoviy sinonimlar. Bir-biridan nozik maʼnolari yaʼni ijobiy, salbiyligi yoki uslubiy va boshqa jihatdan farqlanuvchi maʼnodosh soʻzlardan tashkil topadi. Masalan, *kuldi, jilmaydi, tirjaydi, iljaydi, ishshaydi* kabi maʼnodosh soʻzlar kulish harakatining darajasiga hamda ijobiy va salbiy boʻyoqdorligiga koʻra *chiroyli, goʻzal, xushroʻy, koʻhli, koʻrkam, barno, suluv, zebo, latif* kabi sinonimlar esa ijobiy boʻyoqning darajasiga koʻra farqlanadi.

3.Shartli sinonimlar. Muayyan matndagina ma'nodoshlikka ega bo'ladigan sinonim so'zlardir. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi vositalar sifatida qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni ko'zga yashirmoq* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh so'zlar sifatida ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz adabiyotda *qad-sarv, lab-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehlar asosida ham keng qo'llaniladi.

Sinonimlar tuzilishiga ko'ra a) sodda: *tez-chaqqon-ildam*; b) juft: *sog'-salomat, el-yurt*; v) birikmali: *yuzi qora-beti qora-ori* yo 'q shaklida uchraydi.

Ayni paytda so'zlar fraziologik birikmalar bilan ham ma'nodoshlik hosil qilishi mumkin. Masalan: *sevindi, boshi ko'kka etdi; xotirjam, ko'ngli to'q*. Bunday ma'nodoshlik **leksik-fraziologik sinonim** deyiladi.

Sinonimlarni deyarli barcha so'z turkumlarida uchratish mumkin. Masalan 1) ot sinonimlar: *baxt, saodat, tole, iqbol*; 2) sifat sinonimlar: *go'zal, chiroyli, ko'rkam, ko'hlik, suluv*; 3) olmosh sinonimlar: *barcha, bari, hamma, butun*; 4) fe'l sinonimlar: *o'smoq, ulg'aymoq, voyaga etmoq*; 5) ravish sinonimlar: *tez, chaqqon, ildam*; 6) aralash sinonimlar: *besht, a'lo, muvaffaqiyatli* (son va sifat turkumlari asosida); 7) ko'makchi sinonimlar: *kabi, singari*; 8) bog'lovchi sinonimlar: *ammo, lekin, biroq*; 9) modal so'zli sinonimlar: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz*.

Xullas, sinonimlar tilning lug'aviy boyligini, ko'rkamligini belgilovchi vositalardan biri bo'lib, ular nutq jarayonida o'rinsiz takrordan, uslubiy g'alizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Omonim so'zlar, odatda, lug'atlardagina (nutq tarkibiga kirmagan holatda) omonim bo'lib turadi. Ular shaklan bir xil bo'lsa-da, bitta so'z emas. Omonim so'zlarning har biri nutqda biror grammatik shakllarni qabul qiladi va shundagina ularning qaysi ma'noni ifodalashi ayon bo'ladi. Agar shunday bo'lmasa, omonimlarning ma'nosini anglab bo'lmay qolar va bu ayrim fikrni tushunishda chalkashliklarni keltirib chiqarar edi.

She'riyatda omonim so'zlar turkiy tuyuq janri uchun xizmat qiladi.

Tilimizda tovush (yozuvda harflar) tomoni bir xil bolib, turlicha ma'nolarni ifodalovchi so'zlar va qo'shimchalar mavjud. Bunday so'z va qo'shimchalarning omonimlar (lotincha "homos"-bir, "onuma"-nom) yoki shakldoshlar deyilishidan xabaringiz bor. Masalan, **ot** -"hayvon", "ism", "irg'it" kabi. Shuningdek, tilimizda qo'shimchalar o'rtasida ham shakldoshlik munosabatlari mavjud. Masalan. -chi qo'shimchasi so'z yasovchi qo'shimcha (ishchi, suvchi) hamda yuklama (sen-chi, ayt-chi) ma'nolariga ishlatiladi. Shunga ko'ra omonimlar **lug'aviy (leksik)** omonimlar hamda **affiks** omonimlarga bo'linadi.

Lug'aviy (leksik) omonimlar nutq jarayonida so'z o'yini uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, zakiylik san'atida ulardan o'rinli foydalanish askiyachilarning mahorati sanaladi.

Masalan, Abdulhay maxsum Navbahor payrovi bo'yicha askiyada: "ikkovlarining ham o'ta dangasasizlar. Yakshanba kuni olma boqqa kirib, daraxtlarni oqlaymiz" desam, "bizni ish kam joyga etaklang", deysizlar. Bu o'rinda *ish kam* "uzum ko'tarib taraladigan moslama" va "ish kam" ma'nolarini bildirish uchun qo'llangan yoki (G'ulomjon Ro'ziboyev *cho'tir* so'zining tovush tomonining bir xilligidan foydalanib, ikki so'z o'rnida ishlatadi:

"Bir gap eshitib qoldim. Saydullaxon choyxonada nasiyaga muomala qilib, idoraga pul topshiramagan. ekan, hisobchilar o'zini o'tqazib olib, "cho'turyapti" deb eshitdim. Bu o'rinda cho'tir 1. Bujur 2. Cho't ur ma'nolarida ishlatilgan. O'zbek tilida leksik omonimlar ko'p ishlatiladiganligi sababli. u maxsus she'riy janr - tuyuqqa ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Tildagi so'zlarning ma'lum qismi shakl yoki ma'nosiga ko'ra o'zaro aloqador butunliklarni tashkil etadi. Bunday butunliklardagi so'zlar ana shu xususiyatlariga ko'ra ikki guruhni tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar, omofonlar, omograflar va paronimlar shakliga ko'ra; 2) sinonimlar, antonimlar esa o'zaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga ko'ra alohida guruhga mansub bo'ladi.

Omonimlar yunoncha *homos-bir xil*, *onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo alohida ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardir.

Bunday soʻzlar **leksik omonimlar** deyiladi. Masalan: *kuya* - hasharot, *kuya* - qozonning kuyasi. Omonimlar bir va bir necha turkumga mansub boʻlishi mumkin. Masalan: *chang* - gard va cholgʻu asbobi maʼnolari bilan ot turkumiga mansub; *oʻt*- olov, koʻkat kabi maʼnolari bilan ot soʻz turkumiga mansub, *oʻt* - feʼlining buyruq- istak mayli ekanligi kabilar shular jumlasidandir.

Bir xil soʻz turkumiga mansub omonimlar turli grammatik qoʻshimchalar bilan shakllanganda ham ularda omonimlik saqlanib qoladi. Masalan: *ot* - ism va uy hayvoni maʼnolaridagi omonim soʻzlarga egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalarini qoʻshish bilan omonimlikning saqlanib qolganini koʻrish mumkin: *otlar*, *otning*, *otlarim*. Bunday omonimlarni mutlaq omonim soʻzlar deb atash mumkin.

Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha boʻlib, ularning asosiylari qoʻyidagilardir:

1. Oʻz qatlamga mansub boʻlgan baʼzi soʻzlar tarixan fonetik tuzilishi har xil boʻlsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga aylanadi: *ot* (ism) - *ot* (hayvon) - *ot* (harakat); *oʻt* (oʻt-oʻlan) - *oʻt* (olov) - *oʻt* (harakat) kabi omonim soʻzlardagi *o* va *oʻ* unlilari tarixan oʻzining til oldi va til orqa shakllariga (allafonlariga) ega boʻlgan. Biroq, hozirgi adabiy tilda ular farqlanmaydi.

2. Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻrtasidagi maʼno bogʻlanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi. Masalan, *koʻk* soʻzi, dastlab, *koʻk* rang (sifat) tushunchasiga ega boʻlgan. Keyinchalik bu soʻz metafora (oʻxshashlik) asosida osmon tushunchasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Hozir ular oʻrtasidagi bunday maʼno bogʻlanish yoʻqolib, omonim soʻz hosil boʻlgan. Xuddi shunday holatni *dam* soʻzining nafas, hordiq, harorat, bosqon maʼnolarida ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

3. Umumturkiy yoki asl oʻzbekcha soʻzlar oʻzga tillardan soʻz oʻzlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega boʻlib qolishi mumkin. Masalan, *bogʻ* (mevazor) va *bogʻ* (bogʻlangan narsa, beda bogʻi); *tok* (uzum novdasi) va *tok* (elektor toki), *tom* (uy tomi) va *tom* (kitob jildi) soʻzlari oʻzbekcha-tojikcha hamda oʻzbekcha-rus va evropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlarning oʻxshash fonetik qiyofasi asosida yuzaga kelgan omonim soʻzlardir.

4. Ma'lum bir so'zning o'zak-negizidan qo'shimchalar orqali yangi so'zlar yasalishi natijasida shakldosh so'zlar hosil bo'ladi. Masalan: *oylikolmoq*, *oylikreja* birikmalaridagi oylik so'ziga qo'shilgan –lik qo'shimchasi asosida shakldosh so'z hosil bo'lgan.

Ba'zan shakldoshlik nisbiy bo'lib, so'zlarning ma'nolari har xil bo'lgani holda aytilishi bir xil, ammo yozilishida bir oz farq bo'lishi yoki ba'zan ma'noli qismlarigina shakldosh bo'lsa ham, grammatik ma'nosi o'zgacha bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra shakldosh so'zlarning uch xil turi farqlanadi: 1) omoshakllar, 2) omofonlar, 3) omograflar.

Omoformalar ma'nolari har xil bo'lib, ba'zi grammatik shakllariga ko'ra bir xillikka ega bo'ladigan shakldosh so'zdir. Omoformalar ayni bir so'z turkumiga ham, boshqa-boshqa so'z turkumlariga ham mansub bo'lishi mumkin. Masalan, *oqar* (oq tusga kir) - buyruq fe'li, II shaxs birlik; *oqar* ("oqadigan") fe'lining kelasi zamon sifat-dosh shakli; *yoz* - ot, bosh kelishik shaklida, *yoz* - II shaxs birlikdagi buyruq fe'li va boshqalar.

Bu so'zlarga boshqa grammatik qo'shimchalar qo'shilganda bir-birlaridan tamomila ajralib, omonimlik yo'qoladi. Masalan: *oqaray*, *oqarsin* - *oqaradi*, *oqarsan*; *yozning*, *yozni*, *yozga*, *yozda*, *yozdan* - *yozay*, *yozgin*, *yozsin* kabi holatlarda omonimlik mavjud emas.

Omofonlar fonetik tarkibi ma'lum tovush bilan farqlanadigan, lekin talaffuzda shakldosh bo'lib qoladigan so'zlardir. Omofonlardagi o'zaro farq ular tarkibidagi bitta fonemada bo'ladi va ular, asosan, jarangli va jarangsiz juftliklar va hosil bo'lish o'rniga ko'ra yaqin bo'lgan tovushlarning talaffuzda bir xillik kasb etishida ko'zga tashlanadi. Masalan, *sud* - *sut*, *tanbur* - *tambur*, *tub-tup*, *etdi* - *etti* kabi so'zlar talaffuzi omofonlarni yuzaga keltiradi.

Omograflar yozilishi bir xil bo'lgan shakldosh so'zlardir. Omograflar ma'nosi va fonetik tarkibi, talaffuzi jihatidan boshqa - boshqa, faqat yozilish shakli jihatdan bir xil bo'lgan so'zlardir. Masalan, *tol* - daraxt, qurilish jihozi, *tok* - elektr quvvati, uzum novdasi, *to'r*-xonaning yuqori qismi, parda kabi ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardagi *o*, *o'* tovushlari talaffuzda qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi,

biroq yozilishiga ko'ra shakldoshlikka ega bo'ladi. Xullas, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan bunday shakldosh so'zlarni o'zak va grammatik qo'shimchalarining bir xilligi, bir turkumga mansubligi e'tibori bilan omograflar qatoriga qo'shish mumkin. Tildagi bu kabi shakldoshliklar so'z o'yini sifatida tuyuq, askiya san'atlarida asosiy o'rin tutadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qaysi nutq uslubida sinonim so'zlar uslubiy bo'yoqsiz qo'llanadi?
2. Barqaror sinonimlar nutqiy sinonimlardan qanday farqlanadi?
3. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari badiiy uslubda qanday ahamiyatga ega?
4. Quyidagi baytda ajratib ko'rsatilgan so'zlar o'zaro sinonim bo'la oladimi?

Ularning qo'llanishiga munosabat bildiring:

Aytdi: „Ey bechora, qilding na uchun tarki vatan?“ Men dedim: „G'urbatda furqat bor ekan taqdirda!“

5. Omonim so'zlar ko'p ma'noli so'zlardan qanday farq qiladi?
6. Ilonning yog'ini yalagan, qo'li egri, terisi qalin iboralarida omonimlik xususiyati mavjudmi?
7. Qochirim, kinoya, so'z o'yinlarini yuzaga keltirishda omonim so'zlardan qay tarzda foydalaniladi? Misollar ayting.
8. Alisher Navoiy qit'asidan keltirilgan misralardagi tajnis san'atini izohlang:
Anda har bayt necha ma'ni ila
Bayt emaskim, g'arib xonadurur.

OMONIM, SINONIMLAR ULARNING TURLARI VA NUTQDAGI XUSUSIYATLARI MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. So'zlarning shakl va ma'no-munosabatiga ko'ra turlari
2. Sinonimlar va ularning uslubiyati

3. Omonimlar va ularning uslubiyati

Darsning maqsadi :

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarda so'zlarning shakl va ma'no-munosabatiga ko'ra turlari, omonim va sinonimlar haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarda so'zlarni to'g'ri va unumli foydalanish malakasini shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning muomala madaniyatini shakllantirish va badiiy asar o'qishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. So'zlarning shakl va ma'no-munosabatiga ko'ra turlari haqida tanishtirish;
2. Sinonimlar va ularning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Omonimlar va ularning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. So'zlarning shakl va ma'no-munosabatiga ko'ra turlarini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.
2. Sinonimlar va uning uslubiyati, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Omonimlar va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Soat millari", "BBB", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O'qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo'ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og'zaki, pedagogik kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri "**Soat millari**" metodidan foydalanamiz.

"Soat millari" texnologiyasi. Ushbu texnologiyadan yangi mavzuni tushuntirish, o'tilgan mavzuni mustahkamlash yoki biror bo'limni takrorlash jarayonida ham

“Soat millari” texnologiyasi. Matn.

- Soya I ko‘lanka II o‘simlik **- Tok** I uzum II elektr

Uyimda **unim** yo‘q. (un mahsuloti)

Aytishga ***unim*** yo‘q (ovoz so‘zining sinonimi)

1. Omonimlikda nechta ma'nosi bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi. Polisemantik so'zlarda esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir bir so'zga tengdir:

Ko‘z(ko‘p ma’noli) 1. Odamning ko‘zi 2. Uzukning ko‘zi

2. Omonimlikdagi ma'no bir-biriga mulaqo bog'liq bo'lmaydi. Lekin polisemantik so'zlarda ma'no bir-biriga ma'lum darajada aloqador bo'ladi:

Bosh (Ko‘p ma’noli) 1. Odamning boshi 2. Satrning boshi

121

3-o'quvchi. Bir umumiy ma'no atrofida birlashuvchi so'zlar sinonimlar deyiladi.

Sinonimlik har doim **bir so'z turkumi doirasida** yuz beradi:

- *Oraz, uzor, ruxsor, jamol, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq*

- **Yurak**, *qalb, dil, ko'ngil.* - **Yemoq**, *iste'mol qilmoq, tanovul qilmoq*

4-o'quvchi. Birdan ortiq sinonim so'zlar sinonimik(ma'nodoshlik) qatorni tashkil qiladi. Bu qatordagi eng faol, ma'no jihatdan neytral so'z **bosh so'z (dominanta)** deyiladi.

Dominantaning xususiyatlari:

- 1) boshqalariga nisbatan ko'p ishlatiladi;
- 2) uslub tanlamaydi;
- 3) boshqa ma'nodoshlarini erkin almashtiradi;
- 4) hissiy-ta'siriy jihatdan bo'yoqsiz bo'ladi;

Xuddi shunday ko'rinishda mavzuga oid bo'lgan va, albatta, eng zarur ma'lumotlarni o'quvchilarga matn ko'rinishida tarqatib chiqamiz. Eng asosiysi matnlar takrorlanmasligi shart va barcha o'quvchilar ishtirokini ta'minlaydigan darajada ma'lumot to'plash zarur. O'quvchilarga matnlar tarqatilib bo'lgach, o'qituvchi asosiy boshqaruvchi hisoblanadi. O'quvchilarga qo'llaridagi matn bilan to'liq tanishib olishlari uchun muddat beriladi va tanishib olishgach, o'qituvchining ishorasi bilan soat millaridagi har bir o'quvchi daqiqa millaridagi ro'parasidagi o'quvchiga o'zidagi ma'lumotni og'zaki tarzda etkazadi va keyinchalik daqiqa millaridagi o'quvchi soat milidagi shu o'quvchiga o'z ma'lumotini og'zaki etkazadi. Matn hajmidan kelib chiqqan holda 2 daqiqacha vaqt berilishi mumkin, belgilangan muddat tugagach, o'qituvchi ishorasi bilan soat millaridagi o'quvchilar o'z joylarida qoladi, daqiqa millaridagi o'quvchi esa keying soat milida turgan o'quvchi tomoniga soat strelkasi bo'yicha ko'chadi va yana o'z qo'llaridagi ma'lumotlarini bir-birlariga og'zaki etkazishadi. Jarayon shu tarzda birinchi marotaba ro'parama-ro'para turgan o'quvchiga kelgan vaqtda to'xtatiladi hamda soat millari alohida aylana va daqiqa millari alohida aylanani tashkil qilishadi, ana shundan keyin o'zlariga tegishli ma'lumotlarni bir-birlariga og'zaki etkazishadi. O'quvchilar soni hamda matn

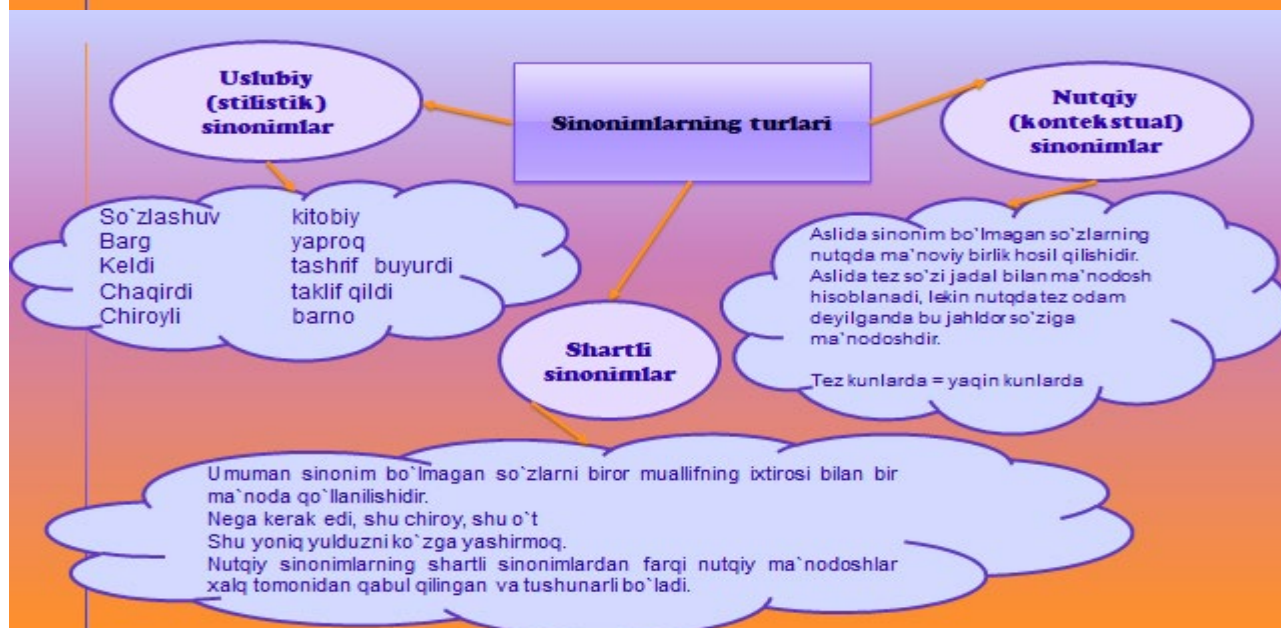
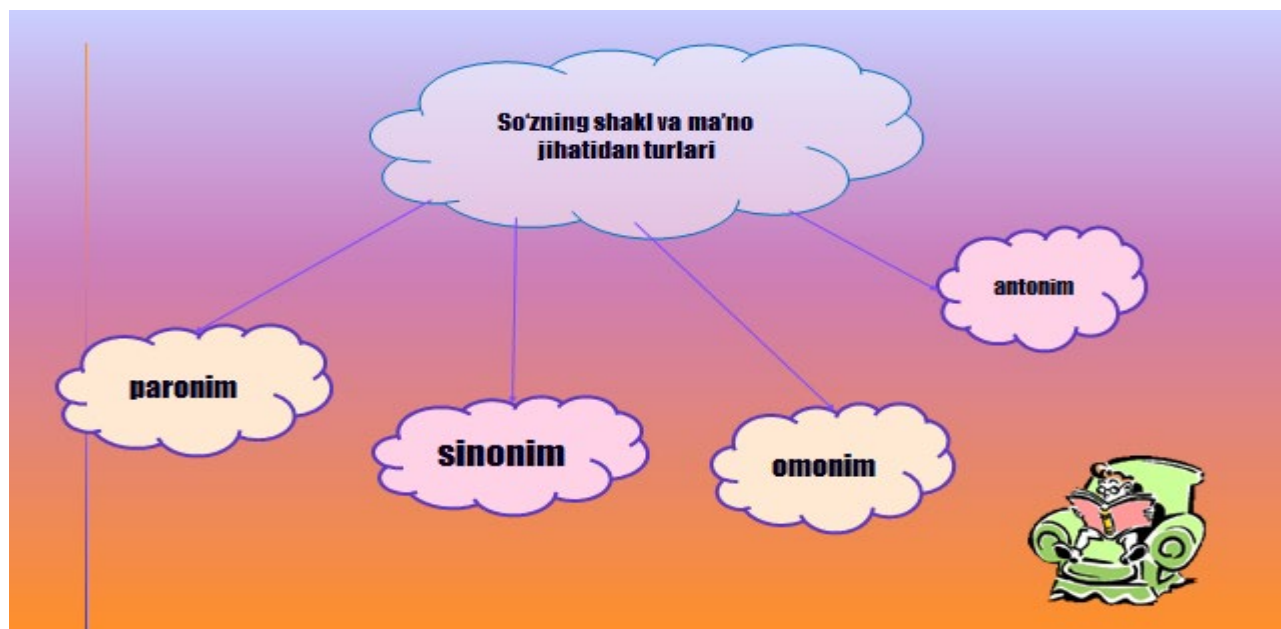
hajmidan kelib chiqqan holatda 3 daqiqadan 5 daqiqagacha bu jarayon davom etadi. Belgilangan vaqt yakunlangach, o'qituvchining pedagogik mahoratidan kelib chiqqan holatda "Blis" so'rovlar yoki yozma ko'rinishdagi oldindan taqsimlab berilgan matn asosida yozma ko'rinishdagi savollarga yoki yakka tartibda, yoki jamoa bilan birgalikda javob berishadi. Ushbu texnologiya o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda hamda qisqa muddatda mavzuga oid bir qancha ma'lumotlarni qayta-qayta takrorlash natijasida eslab qolishda juda katta samara beradi. Shu bilan bir qatorda o'quvchilarda jamoa bo'lib ishlash, bir-birlarini eshitish qobiliyatlari ham rivojlanadi hamda dars yakunida barcha o'quvchilarning ishtirokidan kelib chiqib, to'liq baholash imkoniyati paydo bo'ladi.

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Omonimning ko'p ma'noli so'zlardan farqi

Omonimlikda nechta ma'nosi bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi. Polisemantik so'zlarda esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lsin, baribir bir so'zga tengdir.

Tor(O) I soz, cholg'u
II qisqa

Ko'z(P) 1. Odamning ko'zi
2. Uzukning ko'zi

Omonimlikdagi ma'no bir-biriga mulaqo bog'liq bo'lmaydi. Lekin polisemantik so'zlarda ma'no bir-biriga ma'lum darajada aloqador bo'ladi:

Chang(O) I soz, cholg'u
II to'zon, g'ubor

Bosh(P) 1.
Odamning boshi
2. Satrning boshi
3. Ishning boshi
4. Yo'lining boshi

Omonimlik turli tillardan so'z kirib kelishi yoki bir tildagi turli shaklning aynan to'g'ri kelib qolishi natijasida yuzaga keladi. Polisemantik so'zlarda esa uning nechta ma'nosi bo'lsa, hammasi bir ma'nodan o'sib chiqadi.

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

Topshiriq 1

Berilgan so'zlarning omonimligini isbotlang:

1. Alif I
 II
2. Bo'y I
 II
3. Jild I
 II
4. Kiy I

II

5. Oq I

II

Berilgan soʻzlarning sinonimlarini yozing:

1. xat (3) –

2. yogʻdu (3) –

3. kishi (2) -

Berilgan soʻzlarning omonimligini isbotlang:

1. Taxt I

II

2. Ulash I

II

3. Rom I

II

III

IV

4. Pix I

II

5. Biyron I

II

Berilgan soʻzlarning maʼnolarini yozing:

1. Aftoda –

2. Gʻazol –

3. Musoid etmaydi –

4. Dublikat -

5. Auksion –

Berilgan soʻzlarning antonimini yozing:

1. muzladi –

2. yolgʻon –

3. qazidi –

Berilgan soʻzlarning omonimligini isbotlang:

1. Baravariga I

II

2. Diplomat I

II

3. Kunda I

II

4. Tovon I

II

5. Yut I

II

III

Berilgan soʻzlarning maʼnolarini yozing:

1. Kashshof -

2. Manqush –

3. Maqsud –

4. Avizo –

5. Konsern –

Berilgan soʻzlarning omonimligini isbotlang:

1. Bron I

II

2. Dom I

3. Lava I

II

4. Moʻrcha I

II

5. Soya I

II

Berilgan soʻz va koʻchma maʼnoli birliklarning maʼnolarini yozing:

1. Tarovat –

2. Handasa –
3. Qo‘noq –
4. Rezume –
5. Byurokrat –
6. Aravangni tort –
7. “Piri Turkistoni” –

Berilgan so‘z va ko‘chma ma‘noli birliklarning ma‘nolarini yozing:

1. Alhol –
2. Billoh –
3. Xob –
4. Menejer –
5. Kompensatsiya –
6. Baxt qushi –
7. “Odam ush-shuaro

Berilgan so‘zlarning omonimligini isbotlang:

1. Arz I
II
2. Ivi I
II
3. Mushak I
II
III
4. Kadr I
II
5. Sir I
II

Berilgan so‘z va ko‘chma ma‘noli birliklarning ma‘nolarini yozing:

1. Nihon –
2. Teva –
3. Akobir –

4. Privatizatsiya –
5. Broker –
6. Yeru ko‘kka ishonmaslik –
7. Mavjudot sultoni –
8. Arava –

Ma’lumki, shakldosh so‘zlardan foydalanganda ham shakliy, ham mazmuniy go‘zallik aks etadi. Shakldoshlik so‘zning ma’no jilolarini namoyish qiluvchi lisoniy hodisalardandir. U nutqda ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. E’tibor bering.

Bunim yo‘q, unim yo‘q,

Uyimda unim yo‘q.

Ishimda unum yo‘q,

Aytishga unim yo‘q

Yuqoridagi tuyuqni tahlil qilib, shakldosh so‘zlar (lug‘aviy omonimlar)ning izohini yozing.

Ko‘chiring. Lug‘aviy omonimlarni toping, ma’nosini izohlang.

1. Kamina 80 yoshni qoralayapman, mustaqil davlat O‘zbekistonning ardoqli farzandiman. 2. Men otam haqida roman qoralayapman. 3. Ham-mang o‘z aravangni tort. 4. Odinaxon dasturxon ustiga tort tortdi. 5. 31- avgust sanasi hech qachon, hech kimning yodidan ko‘tarilmaydi. 6. Keltirilgan mollarni birma-bir sana. 7. Yuzta nomarddan bitta mard yaxshidir. Yuz terisini toza saqlamoq uni har xil mikroblardan xoli qiladi.

Dars yakuni: dars yakunida **““BBB” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. Bu texnologiya ham yuqoridagi texnologiyaga o‘xshab, ortiqcha takrordan himoya qiladi. Yangi mavzuni mustahkamlash jarayonida O‘quvchilarning mavzu bo‘yicha olgan bilimni mustahkamlash maqsadida shu mavzuga oid tushunchalar yozilgan tarqatmani beramiz. Masalan, ushbu mavzuni o‘tishda quyidagi ma’lumotlarni berishimiz mumkin.

Ma’lumotlar	bilama	Bilishni	Bilib
-------------	--------	----------	-------

	n	xohlayman	oldim
1. Tilimizdatovush (yozuvdaharflar) tomonibirxilbo‘lib, turlichama’ nolariniifodalovchiso‘zlarvaqo‘shimchalarmavjud. 2. Bunday so‘z va qo‘shimchalar omonimlar (lot. homos — bir, onuma — nom) yoki shakldoshlar deyiladi 3. Shuningdek, tilimizda qo‘shimchalar o‘rtasida ham shakldoshlik munosabatlari mavjud. 4. omonimlar lug‘aviy (leksik) omonimlar hamda affiks omonimlarga bo‘linadi. 5. Lug‘aviy (leksik) omonimlar nutq jarayonida so‘z o‘yini uchun qulay imkoniyat yaratadi. 6. O‘zbek tilida leksik omonimlar ko‘p ishlatilganligi sababli, u maxsus she’riy janr — tuyuqqa ham asos bo‘lib xizmat qiladi.			

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Quyidagi so‘zlardan qaysi biri *yaqin* so‘zi bilan sinonim bo‘la oladi?

- A) sekin B) jadal
C) qalin D) achchiq

2. Omonim so‘zlar qatorini toping.

- A) oting, o‘qing B) tub, qachon C) sana, tunamoq D) shamol, sabo

3. Quyidagi sinonim so‘zlardan qaysi biri joyga nisbatan ishlatiladi?

A) iflos B) irkit C) isqirt D) ivirsiq

4. Qaysi qo'shimchalar bir-biriga ma'nodosh bo'la oladi?

A) –ba; -li B) –chi; li C) –dor; -ba D) bunday qo'shimchalar yo'q

5. Quyidagilardan qaysilari omonimik xususiyatga ega emas?

A) yozmoq B) chopmoq C) chalg'imoq D) qoplamoq

6. Sinonim so'zlar qatorida qo'llanadigan asosiy so'z nima deb ataladi?

A) umumiy so'z B) xususiy so'z C) dominanta so'z D) shakldosh so'z

7. oraz, jamol, yuz, chehra, aft so'lari tarkibidagi dominanta so'zni toping.

A) jamol B) yuz C) chehra D) oraz

8. Omonim so'zlarni toping.

A) tun, ko'ngil B) shim, oshiq, tom
C) quch, qush, men D) kecha, besh

9. Omonim so'zlarni aniqlang.

A) shim, osh, kech, tut, til B) bob, tol, qiz, yoqa, ko'z
C) eshik, ko'cha, chang, tog' D) oltin, cho'qqi, tur, yosh

10. Sinonim so'zlar qatorini aniqlang.

A) afsus-afsuslanmoq-attang B) belgi-nishon-alomat-ajoyib
C) yaxshi-durust-ma'qul-tuzuk D) yuz-aft- bashara-chiroyli

11. Xayoli, iboli, oriyatli, andishali. Ushbu sinonimlarning qaysi biri asosiy so'z (dominanta) hisoblanadi?

A) xayoli B) iboli C) oriyatli D) andishali

12. Quyidagi so'zlardan qaysilari sinonimik qatorga kirmaydi?

A) afsus B) nadomad C) pushaymon D) afsuslanmoq

13. Qamishni bo'sh ushlang qo'lingni qiyadi. Seni hozir bo'sh qo'yaman. Ishdan bo'sh vaqtlarim ko'p. Ushbu gapda bo'sh so'zi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday so'z?

A) omonim B) antonim C) ko'p ma'noli so'z D) sinonim

14. Quyidagi so'zlarning qaysi biri dominanta so'z hisoblanadi?

A) turq B) aft C) bashara D) yuz

15. Kelishik qo‘shimchalari qo‘shilganda ham omonimlik xususiyatini to‘la saqlab qoluvchi so‘zni toping.

A) soz B) til C) bog‘ D) shish

Antonim va paronim soʻzlar, ularning uslubi

Reja:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari.
2. Antonimlarning uslubi va turlari.
3. Paronimlarning uslubi va uning turlari.

Tayanch tushunchalar: zid maʼnoli, tazod, soʻz, va qoʻshimchalar antonimlar, sof va yarimantonimlar, talaffuzdosh, nutqiy gʻalizlik, shakliy oʻxshashlik, fonetik tarkib, imlo.

Antonim soʻzlarning har biri sinonimiga ega boʻlishi mumkin: aka (biro- dar) – uka (ini) kabi. Bu ularning turli uslubga xosligidan kelib chiqadi. Sinonimlar va antonimlar oʻzaro zich bogʻlangan. Til birliklarining uslubiy xoslanganlik qonuniyati sinonimlar va antonimlarni oʻzaro bogʻlab turadi.

Biz oʻzimizni qurshab turgan olamni sezgi aʼzolarimizning bosh miyamizga bergan axboroti yordamida bilib boramiz. Bilish jarayonida narsa va hodisalarni, harakat-holatlarni, belgi va xususiyatlarni bir-biriga zidlash, ularning oʻzaro oʻxshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Bizning butun bilim faoliyatimiz zidlanishlarga asoslangan desak, yanglishmaymiz. Shuning uchun zidlanishlarga bizning ajdodlarimiz Abu Nasr Farobiy, Jaloliddin Rumiiy va boshqalar katta ahamiyat berganlar, xususan, Jaloliddin Rumiyni taʼkidlashicha, har qanday "ashyo"ning qimmati ziddi bilan ayon boʻladi, ziddi boʻlmagan narsani taʼrif etish imkoniyatdan tashqaridadir. Tangri nurning oshkor boʻlishi uchun qorongʻi etib yaratilgan mazkur olamni mavjud ayladi... Odam roʻparasida Iblisning. Muso qarshisida Firʼavnning, Ibrohim oldida Namrudning va Mustafo qarshisida Abu Jahlning paydo boʻlishini bunga misol qilib keltirish mumkin.

Ana shunday zidlanishlar tilimizda ham oʻz ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning ziddi hayolimizga keladi. Masalan, oq-qora, uzun-qisqa, baland-past, dono-ahmoq va boshqalar.

O'zaro zid ma'noli so'z, va qo'shimchalarga **antonimlar** deyiladi. So'z maqomidagi antonimlar lug'aviy antonimlar, qo'shimcha maqomidagi antonimlar esa affiks antonimlar sanaladi.

Nutqimizda lug'aviy antonimlardan foydalanish fikrimizni ta'sirli ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda zid ma'noli so'zlarni bir-biriga zidlash asosida badiiy san'at hosil qilinadi. Bunday san'atga tozod san'ati deyiladi.

Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom so'zidan olingan bo'lib) o'zaro zid tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. So'zlarning zid ma'noligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lug'aviy) antonimlar deyiladi. Masalan: *oq - qora, kun - tun*. Antonimlar ham odatda bir so'z turkumi doirasida yuzaga keladi va zid ma'nolilik, odatda, faqat ikkita so'z doirasida sodir bo'ladi: *uzun - qisqa* (sifat), *kelmoq - ketmoq* (fe'l) kabi. Antonimlar bir xil va har xil o'zakli so'zlardan ham tarkib topishi mumkin. O'zakdosh so'zlarning antonimligi, asosan, zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimchalar vositasida yuzaga keladi: *suvli - suvsiz, xabardor - bexabar* kabi. Har xil o'zakli so'zlardan tarkib topgan antonimlar esa tub shaklda bo'ladi: *katta - kichik, rost - yolg'on*.

Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *og'ir yuk - engil yuk, og'ir masala - oson masala* kabi.

Bir so'z o'zaro sinonim so'zlar bilan yoki o'zaro sinonim so'zlar boshqa sinonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, *xafa* so'zi *xursand, shod xushnud* kabi so'zlar bilan o'zaro antonim munosabatga kirisha oladi.

Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, o'rin, payt ifodolovchi so'zlarda ko'p bo'lib, aniq tushuncha ifodalaydigan lug'aviy birliklarda kam uchraydi. Bu hol antonimlarning asosan belgi, xususiyat negizida (sifat va ravishlarda) paydo bo'lishidan darak beradi. Antonimlarga so'z turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin: 1) ot antonimlar: ota-ona, yigit-qiz, kelin-kuyov; 2) sifat antonimlar: shirin-achchiq, katta-kichik, baland-

past; 3) fe'l antonimlar: kulmoq-yig'lamoq, turmoq-o'tirmoq; 4) ravish antonimlar: uzoq-yaqin, oz-ko'p, sekin-tez; 5) ba'zan nutqda baho me'zoni bo'lgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega bo'ladi.

Antonimlar nutqda juft holda qo'llanilib, ma'no ko'chgan holda yangi tushuncha ifodalash vositasi bo'ladi. Masalan: *bordi - keldi, keldi - ketdi, yaxshi - yomon, oq - qora* kabi antonimik juftliklar aslida fe'l va sifatlar bo'lib, nutq jarayonida otga ko'chishi mumkin: *bordi-keldi uzildi, keldi-ketdi ko'p bo'ldi, oq-qoranitanigan* kabi.

Antonimlar asosida anglashilgan ma'no zidligi kuchli va kuchsizligi bilan ham farqlanadi. Masalan, *oq-qora, issiq-sovuq* kabi belgi anglatuvchi so'zlarga nisbatan *ota-ona, chol-kampir* singari nom bildiruvchi so'zlarda ma'no zidligi kuchsizroqdir. Shunga ko'ra ularni **sof** va **yarimantonimlar** sifatida ajratish mumkin. Bulardan tashqari, muayyan matndagina o'zaro zidlik kasb etuvchi o't (olov)-suv, it-mushuk, mushuk-sichqon kabi **matniy antonimlar** ham mavjud.

Zidlik munosabati faqat so'zlar doirasida mavjud bo'lmay, so'z bilan iboralar o'rtasida ham uchraydi: *qo'rqqoq-yuragida yoli bor, botir-chumchuq pirr etsa, yuragi shirr etadigan* kabilar shular jumlasidandir. Budnay antonimlar **leksik-fraziologik antonimlar** deyiladi.

Antonimlar tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri bo'lib, badiiy ijodda tazod san'atini vujudga keltiradi.

Odatda, og'zaki nutqda talaffuzi bilib-bilmay aralashtiriladigan so'zlar paronimlar deyiladi. Ba'zan ular yozma nutqqa ham ko'chib, nutqiy g'alizlikni yuzaga keltiradi, jumla ma'nosiga putur etkazadi. Demak, paronim so'zlar savodxonlikka kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ularning maxsus lug'atlari yaratilgan.

Paronim so'zlarning talaffuzida ehtiyotkorlik shart.

Paronimlar. Paronimlar so'zlar yunoncha *para-juft* va *onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, fonetik tarkibi va ma'nosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida o'xshash, yaqin bo'lgan so'zlardir. Demak, paronimlar birdan ortiq so'zning shakliy o'xshashligiga asoslanadi va bu hodisa ko'pincha so'zlarni adabiy normada to'g'ri talaffuz etmaslik, adabiy normaning buzilishiga ham olib keladi. Masalan, *fakt - pakt*,

afzal - *abzal* soʻzlari f undoshining p, b tarzda talaffuzi asosida yuzaga kelgan paronimlar boʻlib, ular aslida fonetik tarkibi va maʼno jihatdan farqlanuvchi soʻzlardir: *fakt* - dalil, isbot, *pakt* - davlatlar oʻrtasidagi shartnoma, kelishuv hujjati maʼnosidagi soʻz; *afzal* - qulay, maʼqul *abzal* esa ot va boshqa ulov anjomi, toʻqim va boshqa jihozlarning umumiy nomidir. Xuddi shuningdek, paronimlik holatni *amr-amir*, *zirak* - *ziyrak*, *jayron-jiyron*, *yondosh* - *yondash*, *quyilmoq* - *quyulmoq* soʻzlari misolida koʻrish mumkin.

Paronimlar tub yoki yasama soʻzlardan tarkib topgan boʻlishi mumkin. Masalan, *fakt-pakt*, *burj-burch* kabilar tub soʻzlar asosida shakllangan paronimlardir. Yasama soʻzdan esa bir oʻzaklardan bir xil qoʻshimchaning fonetik variantlarini qoʻshish asosida hosil boʻladi: *yoriq-yorugʻ*, *qurit-qurut*, *oqlik-oqliq*, *otalik-otaliq*. Paronim soʻzlar oʻz va oʻzlashma soʻzlar asosida vujudga kelishi mumkin: *aro-oro* (oʻzbek va fors-tojik), *burch-burj* (oʻzb. va arab). Paronimlar ham antonimlar singari har doim juft soʻz shaklida tuziladi, biroq ular bir xil va har xil soʻz turkumlariga mansub boʻlishi mumkin.

Paronimiya baʼzi til hodisalariga yaqin boʻlib, ulardan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1.Paronimlar soʻz variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ular ham ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz oʻxshashligiga ega boʻladi. Shu bois baʼzan paronimlar mazkur hodisa bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi *tomosha* soʻzining baʼzan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variantda fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil boʻladi. Shuningdek, ayrim soʻzlarning turlicha variantlarda ishlatilishi adabiy meʼyor sifatida qabul qilingan: *gado-gadoy*, *demak-demoq*, *obroʻ-obroʻy*, *nogoh-nogah*, *yiqilabermoq-yiqilavermoq* kabi juftliklar, shular jumlasidandir. Xullas, tilshunoslikda variantlilik, soʻz variantlari va leksik dubletlar kabi turlicha terminlar asosida nomlangan bu hodisa, paronimlardan farqli ravishda, bitta soʻzning ogʻzaki va yozma nutqda turlicha shakllarda qoʻllanishidir.

2.Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu ikki hodisaning asosiy oʻxshash va farqli tomonlari quyidagilarda koʻzga tashlanadi: a)

monosillabik (bir bo‘g‘inli) o‘zlashma so‘zlardan tarkib topgan ba’zi paronimlardagi undoshlarning talaffuz o‘rni va usuliga ko‘ra bir xilligi ularni omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qarz*. Biroq aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik bo‘lmay, hosil bo‘lishi o‘rniga ko‘ra o‘xshashlikka asoslanadi. Masalan *fakt-pakt*, *abzal-afzal*. Omofonlarda esa artikulyatsiya o‘rni va usuliga ko‘ra bir xil bo‘lgan undoshlar har doim so‘z oxirida uchraydi va talaffuzda aynan ana shu juftliklar omofonlikni yuzaga keltiradi. Masalan: *top-tob tub-tup*, *mard-mart*, *yod-yot* kabilar shular jumlasidandir; b) ko‘p bo‘g‘inli so‘zlardan tarkib topgan paronimlarda esa paronim juftliklar o‘zaro noo‘xshash fonema vositasida ajralib turadi va shu jihatiga ko‘ra omofonlardan farqlanadi: *ahil-ahl*, *otalik- otaliq*, *yoriq-yorug‘*, *qurut-qurit* kabilar shular jumlasidandir.

Savol va topshiriqlar

1. Badiiy uslubda antonim so‘zlar qanday san’atni hosil qiladi?
2. Xalq og‘zaki ijodining qaysi janrlarida antonim so‘zlardan unumli foydalaniladi?
3. Berilgan matndagi ajratib ko‘rsatilgan so‘zning antonimini o‘z ma’nosida qo‘llab ko‘ring. Uslubiy bo‘yoqdorlik xususiyati haqida fikringizni bildiring.

Luqmoni Hakimdan:

- Xastaga nima ediraylik? – deb so‘rabdilar.
 - Achchiq so‘zdan boshqa nima edirsangiz, ediravering, – debdi Hakim.
4. Nima uchun paronim so‘zlarni farqlay olish barcha nutq uslublari uchun o‘ta muhim sanaladi?
 5. Teleko‘rsatuvlar va radioeshittirishlarda paronimlarni noto‘g‘ri qo‘llash bilan bog‘liq holatlarga duch kelganmisiz?

ANTONIMLAR VA PARONIMLAR, ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI MAVZUSI BO‘YICHA DARS ISHLANMASI

O‘quv mashg‘ulotining shakli va turi: Ma’ruza (ma’lumotli, ko‘rgazmali)

O‘quv mashg‘uloti rejasi:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlari
2. Antonimlar va ularning uslubiyati
3. Paronimlar va ularning uslubiyati

Darsning maqsadi :

Taʼlimiy maqsad: oʻquvchilarda soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlari, antonim va paronimlar haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: oʻquvchilarda soʻzlarni toʻgʻri va samarali foydalanish malakasini shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: oʻquvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish va badiiy asar oʻqishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlari haqida tanishtirish;
2. Antonimlar va ularning uslubiyati, uning oʻziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Paronimlar va ularning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlarini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini koʻrsata oladilar.
2. Antonimlar va uning uslubiyati, uning oʻziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Paronimlar va uning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib beradilar

Oʻqitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “4 taraf”, “Insert”, amaliy ish.

Oʻquv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

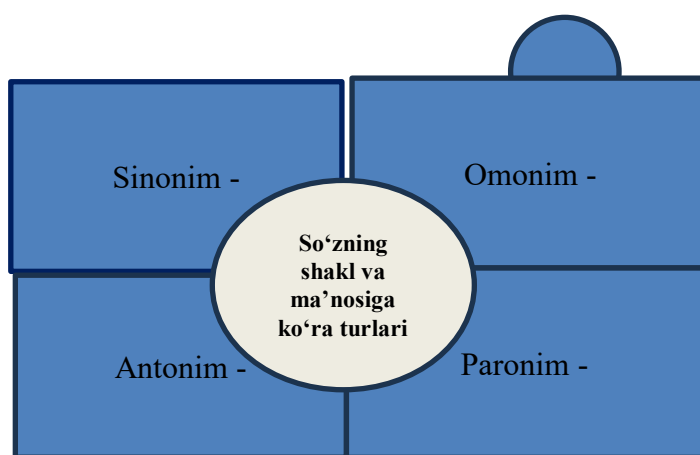
Oʻqitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qogʻoz

Oʻqitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga moʻljallangan xonalar

Nazorat shakli: ogʻzaki, pedagogik kuzatish, oʻz-oʻzini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, oʻquvchilarga interfaol usullardan biri “4 taraf” metodidan foydalanamiz. Metodning maqsadi:

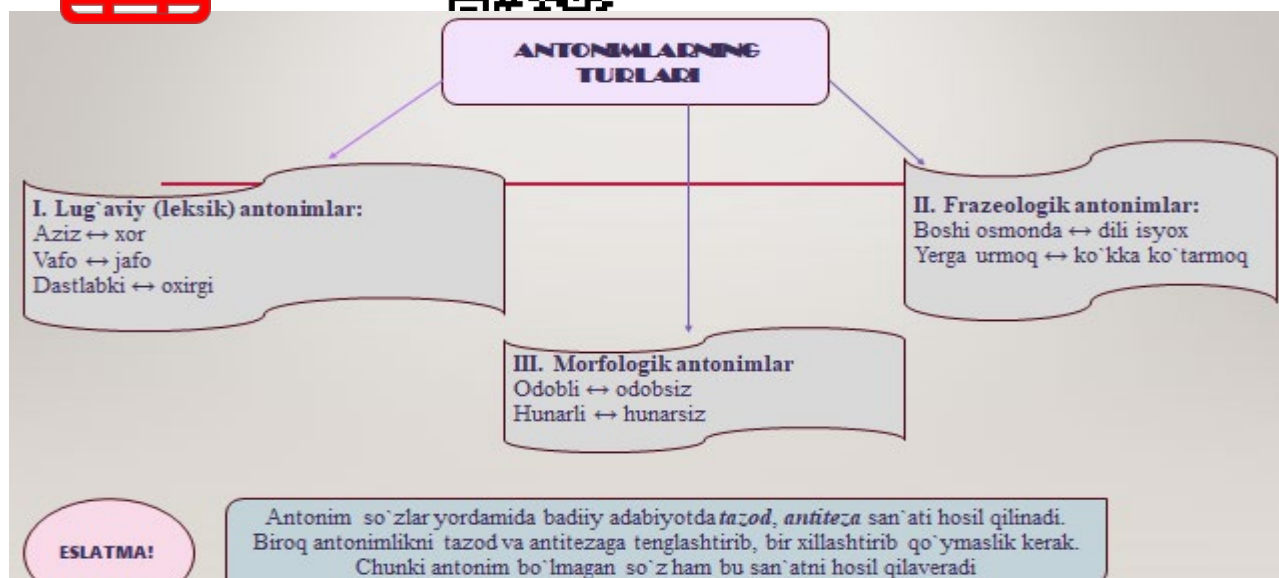
berilgan muammoni 4 taraflama o‘ylab ko‘rib, muammo yuzasidan bilimlarni oshirish va mustahkamlashdan iborat. Bu metoddan foydalanish uchun kerakli vositalar: A4 yoki A3 formatli oq qog‘oz va marker. Ushbu metoddan foydalanish uchun o‘tilgan mavzu yoki fandagi biror bir bo‘lim tanlab olinadi va shu mavzu yoki bo‘limni yorituvchi 4ta savol o‘qituvchi tomonidan tuziladi. (3ta savol va bitta amaliy topshiriq ham bo‘lishi mumkin). Oq qog‘oz quyidagi shaklga keltiriladi. Shundan so‘ng markazdagi oval shakl ichiga tanlab olingan mavzu yoziladi. Atrofidagi 4ta katakka savol va topshiriq beriladi. Biz ushbu metodni **“So‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari”** mavzuda qo‘llash metodikasiga to‘xtalib o‘tamiz.

Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

PARONIM

Talaffuzi va yozilishi bir-biriga juda yaqin, lekin ma'nolari farqli bo'lgan so'zlar *paronimlar* deyiladi.

Masalan: *yod – yot, bop – bob, xalos – xolos* kabi

Paronim so'zlarning talaffuzida ehtiyotkorlik shart.

Odatda, og'zaki nutqda talaffuzi bilib-bilmay aralashtiriladigan so'zlar paronimlar deyiladi. Ba'zan ular yozma nutqqa ham ko'chib, nutqiy g'alizlikni yuzaga keltiradi, jumla ma'nosiga putur yetkazadi. Demak, paronim so'zlar savodxonlikka kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ularning maxsus lug'atlari yaratilgan.

Abad – obod
Abad- doimiy, mangu
Obod- obodon, farovon, sergavjum.
 Abadiy (mangu) –
 Adabiy (adabiyotga oid)
 Abzal—afzal
Abzal- yugan, egar, jabduq kabi ot asboblari majmui.
Afal- nisbatan yaxshi, durust, ma'qul.
 Abgor (xarob, nochor) –
 Afkor (fikrlar)

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

Topshiriq 1

Berilgan so'zlarning antonimini yozing:

1. yolg'onchi –
2. hamma –
3. pessimist –

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Amir -

Amr -

2. Badnafs -

Badnafas -

3. Ganj -

Ganch -

4. Juda -

Judo -

5. Qala -

Qal'a -

Berilgan soʻzlarning antonimini yozing:

1. foydali -

2. kamob -

3. koʻrindi -

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Adresat

Adresant

2. Arpa -

Arfa -

3. Uzik-

Uzuk

4. Kampaniya -

Kompaniya -

5. Nasha-

Nash'a

Berilgan soʻzlarning antonimini yozing:

1. muzladi -

2. yolgʻon -

3. qazidi -

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Burj -
Burch -
2. Kuyindi -
Kuyundi -
3. Xayol -
Xiyol -
4. Unim -
Unum -
5. Yonilg'i -
Yoqilg'i -

Berilgan soʻzlarning antonimini ozing:

1. Behisht –
2. Daromad –
3. Naf –

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Traktor –
Traktir –
2. Laxcha –
Lahja –
3. Vaqf –
Voqif –
4. Dafina –
Dafna –
5. Qura –
Qur`a –

Qoʻra -

Berilgan soʻzlarning antonimini ozing:

1. Bahor –
2. Jazo –

3. Chinakamiga –

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Abzal –

Afzal –

2. Bazo‘r –

Bahuzur –

3. Dakki –

Daqqi –

4. Qari –

Qa`ri –

5. Tarif –

Ta`rif –

Berilgan so‘zlarning antonimini yozing:

1. Aziz –

2. Ko‘kardi –

3. Chuqur –

Berilgan paronimlarning ma`nolarini yozing:

1. Ziyrak –

Zirak –

2. Oqliq –

Oqlik –

3. Lahm –

4. Alam –

A`lam –

Quyida berilgan so‘zlarni ikki guruhga ajratib ko‘chiring:

1. Sinonimlar.

2. Antonimlar.

Katta-kichik, taom-ovqat, yaxshi-yomon, qisqa-uzun, yuz-chehra, xafa-xursand, qorong‘i-yorug‘, botir-qo‘rqmas, keksa-mo‘ysafid, kambag‘al-bechora, urush-tinchlik, istamoq-qidirmoq, issiq-sovuq, halol-harom, tovush-ovoz, mehnatkash-

ishchan, falak-osmon, tirik-o'lik, kiyim-libos, kun-tun, pishiq-xom, bosh-kalla, halak-halok, so'zladi-gapirdi, xat-xabar.

Berilgan maqollarni ko'chiring. Antonimlarning ostiga chizing.

1. Birlashgan daryo bo'lur, tarqalgan irmoq bo'lur. 2. Bolali uy — bozor, bolasiz uy — mozor. 3. Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur. 4. Do'st achitib gapirar, dushman — kuldirib. 5. Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l. 6. Yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi. 7. Kam gapirsang, ko'p eshitasan. 8. Oyoq kiyiming tor bo'lsa, dunyoning kengligidan ne foyda. 9. Erni er qilgan ham xotin, qaro er qilgan ham xotin. 10. Qo'y bir terining ichida necha ozib, necha semiradi. 11. Holvani hokim er, kaltakni etim er. 12. Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.

Dars yakuni: dars yakunida **“Insert” texnologiyasi** o'quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. **“Insert” texnologiyasi.** Bu texnologiyaning maqsadi: Mazkur metod o'quvchilarda yangi axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o'zlashtirilishini engillashtirish maqsadida qo'llaniladi, shuningdek, bu texnologiya o'quvchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o'taydi.

Texnologiyani amalga oshirish bosqichlari;

- o'qituvchi yangi mavzu mohiyatini ochuvchi matnni O'quvchilarga tarqatadi;
- o'quvchilarga individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o'z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda o'quvchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

“V” –bu ma'lumotni bilaman;

“?” – mazkur ma'lumotni bilmayman;

“+” – bu ma'lumot men uchun yangilik;

“-“ – bu fikr yoki ma'lumotga qarshiman?

Belgilangan vaqt yakunlangach, o'quvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo'lgan ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to'liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg'ulot yakunlanadi. Yoki bu texnologiyani o'quvchining bilimini nazorat qilish jarayonida ham qo'llashimiz mumkin va bu juda katta samara beradi.

O'quvchiga quyidagicha ma'lumot yozilgan tarqatma beriladi:

1. Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom soʻzidan olingan boʻlib) oʻzaro zid tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir.
2. Soʻzlarning zid maʼnoligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lugʻaviy) antonimlar
3. Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻz va koʻchma maʼnolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *ogʻir yuk - engil yuk, ogʻir masala - oson masala* kabi.
4. Bir soʻz oʻzaro sinonim soʻzlar bilan yoki oʻzaro sinonim soʻzlar boshqa sinonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, *xafa* soʻzi *xursand, shod xushnud* kabi
5. Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, oʻrin, payt ifodolovchi soʻzlarda koʻp boʻlib, aniq tushuncha ifodalaydigan lugʻaviy birliklarda kam uchraydi.
6. Antonimlar nutqda juft holda qoʻllanilib, maʼno koʻchgan holda yangi tushuncha ifodalash vositasi boʻladi.
7. Antonimlar tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri boʻlib, badiiy ijodda tazod sanʼatini vujudga keltiradi.
8. Paronimlar soʻzlar yunoncha *para-juft* va *onoma-nom* soʻzlaridan olingan boʻlib, fonetik tarkibi va maʼnosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida oʻxshash, yaqin boʻlgan soʻzlardir.
9. Paronimlar tub yoki yasama soʻzlardan tarkib topgan boʻlishi mumkin.
10. Paronimlar soʻz variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir.

Maʼlumotlar	“ V “	“ ? “	“ + “	“ – “

O'quvchi belgilangan vaqt ichida ma'lumotlarni belgilab chiqishi zarur. Vaqt yakunlangach, o'qituvchi tomonidan javoblar tahlil qilinadi va tegishli baho bilan O'quvchi baholanadi. Ayniqsa, "V" belgisi ostidagi ma'lumot og'zaki tarzda ham tahlil qilinadi.

Baholash turi : rag'batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Paronim so'zni aniqlang.

- A) kabutar-kaptar B) vafo-jafo C) shabada-shabboda D) otalik-otaliq

2. Qattiq so'zining antonimini aniqlang.

- A) yumshatilgan B) saxiy C) qora D) yaqin

3. Paronimlarni qo'llash bilan bog'liq uslubiy xatolikni toping.

- A) Chanoqdagi lo'ppi ochilgan paxta quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi.
B) Men-chun uning oldida er bo'lgandan o'lim afzal.
C) Shu alpozda qayerga otlandilar?
D) Agresant o'z xati yana qaytganini eshitdi, biroq tushkunlikka tushmadi.

4. Paronimlarni qo'llash bilan bog'liq uslubiy xatolik qaysi gapda mavjud?

- A) Gul o'tqazdim bog'imga.
B) Piyozni artib, po'chogini suvga solib qo'ydim.
C) Olovni pasaytir, ovqating quyulib qoladi.
D) Boltani yog'ochning yorig'iga urdi.

5. Saxiy so'ziga antonim bo'la oluvchi so'zni aniqlang.

- A) qattiq B) sovuq C) boy D) arzon

6. Qaddingni ... tut. Mag'rur bo'l.

Nuqtalar o'rniga qaysi so'zni qo'yish mumkin?

- A) adl B) adil C) odil D) tek

7. Paronimlarni qo'llash bilan bog'liq uslubiy xatolik qaysi gapda mavjud?

- A) O'g'lim maktabdan har kuni shu alfozda keladi.
- B) Bizning internatni tuman hokimligi o'z otalig'iga olgan.
- C) Salimov viloyat sudiga o'z da'vo arizasi bilan murojaat qilgan.
- D) So'zlashuvda adabiy me'yorlarga amal qilinmayapti.

8. Quyidagi so'zlardan qaysilarining paronim jufti yo'q?

- A) sher, adib, kuyindi B) asr, qala, sava C) avlod, dahriy, lanj D) yuvindi, ahil, burj

9. Qaysi qatorda paronimlar berilgan?

- A) obro'-obro'y B) kabutar-kaptar C) a'yon-ayon D) a'zo-azo

10. To'g'risi, zahar olud maktubingizga odamlarcha tushuna olmadim.

(A.Qodiriy) olud so'zi qaysi javobda to'g'ri izohlangan?

- A) qorishgan B) yanglig' C) achchiq D) alamli

11. Zid so'zlar qo'llangan gapni toping.

- A) Sovuq shamol o'qtin-o'qtin esib, to'qayni allaqanday vahimaga to'ldirdi.
- B) Bir no'noqni bir epchil eplaydi.
- C) Sherali qo'rqmas va kamtar, kamgap va qaysar bir bola edi.
- D) Yolg'onchining so'zi rost bo'lmas.

12. Visoli lazzatidin zavq topmoqlig' erur dushvor,

Firoqi shiddatinda yo'qsa jon bermaklik osondur.

Bobur qalamiga mansub ushbu baytda so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qaysi turi qo'llangan?

- A) ma'nodosh so'zlar B) zid so'zlar
- C) shakldosh so'zlar D) paronim so'zlar

13. Qaysi gapda so'z qo'llash bilan bog'liq xatolik mavjud?

- A) Erta bahorda o'n tup mevali daraxt ko'chati o'tqazdik
- B) Otabek ham istehzoli tabassum orasida Homidga ko'z qirini tashladi.
- C) Yo'lchi mashaqqatlar, qiyinchiliklar ichida bo'lsa ham, faqir hayotning uch yilini Mirzakarimboy eshigida o'tkazdi.

D) Quyosh hamal yulduzlar burchiga o'tishi bilan kunlar isiy boshladi.

14. Soʻzlarni qaysi jihatga koʻra sinonim, omonim, antonimlarga ajratamiz?

A) bir yoki birdan ortiq maʼnoga ega boʻlishiga koʻra

B) tuzilishiga koʻra

C) shakl va talaffuziga koʻra.

D) shakl va maʼno munosabatiga koʻra

15. “Oʻzbek tilining izohli” lugʻatidan olingan “suyurgʻol” soʻzining qaysi qatorda toʻgʻri izohi berilgan?

A) *Shoh, xon, amir tomonidan amaldor va sarkardalarga saltanat oldida koʻrsatgan alohida xizmatlari uchun inʼom qilingan er- suv, mol-mulk.*

B) *Oʻzbekistonda hozir: biror soha vakillari ishtirokidagi respublika miqyosida oʻtkaziladigan katta yigʻilish.*

C) *Mustahkamlangan qoʻrgʻonlarda soqchilar turadigan joy yoki bir-biridan maʼlum masofada joylashgan istehkom; qoʻrgʻon.*

D) *Shahardan chetroqdagi turar joy.*

Barqaror birikmalar. Frazelogizmlar

Reja:

1. Barqaror birikmalar va ularning tasnifi
2. Frazeologiya bo'limi haqida
3. Iboralar va ularning uslubiy xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: barqaror birikma, matal, maqol, frazeologizm, barqaror munosabat, hikmatli so'zlar, birikma turlari, aforizm

Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror birikmaga ham ehtiyoj bor. **Masalan**, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirli ifodalash uchun *hayron bo'lmoq* fe'lining o'zi etarli emas. Shunday vaziyatda biz bu fe'l o'rniga *og'zi ochilib qoldi* barqaror birikmasini ishlatsak nutqimiz ta'sirchanligi oshadi.

Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. *Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.*
2. *Ma'no butunligi.*
3. *Tuzilishi va tarkibining barqarorligi.*

Paremiologiya – lotincha (*parema* - “barqaror”, *logos* - “ta'limot, soha”) - **Barqaror birikmani o'rganuvchi bo'lim.**

Paremiografiya – lotincha (*parema* - “barqaror”, *grafho* - “yozmoq”) - **Barqaror birikma lug'atini tuzish muammolarini o'rganuvchi bo'lim.**

So'zlar ikki xil bog'lanadi:

1. Erkin bog'lanish

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning bir grammatik butunlik, ma'noviy yaxlitlik tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tugal fikrni ifodalaydigan so'z bog'lanishi erkin bog'lanish deyiladi.

Masalan: chiroyli bino(**so'z birikmasi**), Ertaga dars bo'lmaydi.(**gap**)

2. Turg'un bog'lanish

Ikki yoki undan ortiq soʻzning bitta birlik sifatida qotib qolishi va nutqda tayyor holda ishlatilishi barqaror, turgʻun bogʻlanish deyiladi.

Masalan: Qoni qaynadi(**ibora**), futbol qiroli(**parafraza yaʼni tasviriy ifoda hisoblanadi.**)

Barqaror birikma qoʻshma soʻz va erkin soʻz birikmasidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. barqaror birikmada birdan ortiq soʻz birikib koʻchma maʼno ifodalaydi.
2. barqaror birikmani tashkil etgan barcha soʻz shu gap tarkibida butunligicha bir boʻlak yoki bitta gap vazifasida keladi.
3. barqaror birikmaning tarkibiy qismi qatʼiy bir qolipga kirgan boʻladi.

Barqaror birikmani “buzish” – unga soʻz kiritish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Koʻchma maʼnoli turgʻun birikma boʻlib, tayyor holda nutqda qoʻllanadi. Nutq jarayonida hech qachon hosil qilinmaydi.

Masalan: yulduzni benarvon uradigan (mergan, uddaburon)

Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema atamaları **ibora** atamasiga teng ishlatiladi.

Frazeologiya – iboralarni oʻranuvchi fan.

Iboralarning turlari:

1. Omonim iboralar

Boshga koʻtarmoq I

II

Soʻz bermoq I

II

Qoʻl koʻtarmoq I

II

Dong qotmoq I

II

Dam bermoq I

II

2. Sinonim iboralar

Do‘ppisi yarimta = dunyoni suv bossa to‘pig‘iga chiqmaydi

Sariq chaqalik = bir pullik ishim yo‘q

Qilidan quyrug‘igacha = ipidan ignasigacha = boshdan oyoq

Misi chiqdi = siri ochildi

Dimog‘I shishgan = burni osmonda

3. Antonim iboralar

Yerga urmoq = ko‘kka ko‘tarmoq

4. Paronim iboralar

Joni kirdi -

Jon kirdi -

5. Professional iboralar (kasb-hunarga oid iboralar nazarda tutiladi)

Arpasini xom o‘rmoq -

Misi chiqdi -

Bir qop yong‘oq (dali-g‘uli) -

Temirni qizig‘ida bosmoq -

6. Arxaik iboralar

Daqyunusdan qolgan -

Almisoqdan qolgan -

7. Yangi iboralar

Tomi ketgan -

Yangi o‘zbek -

Nutqiy jarayonda fikrimizni bayon qilish uchun so‘zlar yordamidagina emas, balki bir necha so‘zlarning barqaror bog‘lanishidan hosil bo‘lgan birikmalardan ham foydalanamiz. Masalan, *Toshkentdagi istiqlool davrida qurilgan inshootlarni ko‘rib, og‘zim ochilib qoldi*. Bu gapda *og‘zim ochilib qoldi* birikmasi so‘zlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kirilgan. *Og‘iz ochilib qolmoq* birikmasi nutq jarayoniga qadar ham tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir leksema *hayron bo‘lmoq* leksemasi ifodalagan ma’noga teng keladi. Yoki *er haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, deydi xalqimiz*, jumlasida *deydi xalqimiz* birikmasi tarkibidagi so‘zlar o‘zaro erkin bog‘langan bo‘lsa, undan oldingi so‘zlar

soʻzlovchining nutqiga qadar xalqimiz tomonidan yaratilgan, tilimizda tayyor holda soʻzlarning xuddi shunday tarkibini doimiy saqlagan holda mavjuddir.

Ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.
2. Maʼno butunligi.
3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. Barqaror birikmalardan oʻrinli foydalanish nutq goʻzalligini taʼminlaydi, shuning uchun ular nutqimiz koʻrki hisoblanadi.

Barqaror birikmalarni oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi paremiologiya (lot. *parema* — barqaror, *logos* — taʼlimot), barqaror birikmalar lugʻatini tuzish muammolarini oʻrganuvchi boʻlim esa paremiografiya (lot. *parema* — barqaror, *grofho* — yozmoq) sanaladi.

Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi, tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga koʻra umumiylikni tashkil etsa ham, maʼno butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga koʻra barqaror birikmalar quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. Frazelogizmlar.
2. Maqol va matallar.
3. Aforizmlar.

Barqaror birikmalarning bir guruhi tarkibidagi soʻzlar maʼno jihatdan uygʻunlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi va koʻpincha mazmunan bir leksemaga teng keladi va koʻchma maʼnoda ishlatiladi.

Masalan, *qulogʻi ding boʻlmoq* — *hushyor boʻlmoq*, *qovogʻi osilmoq* — *xafa boʻlmoq*, *ogʻzining tanobi qochdi* — *quvonmoq* kabi.

Maʼno yaxlitligiga ega boʻlgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq soʻzlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi koʻchma maʼnodagi barqaror birikmalarga frazeologizmlar deyiladi.

Frazeologizmlar gap tarkibida uning bir bo‘lagi vazifasida keladi. Frazeologizmni tashkil etgan so‘zlar frazeologizmning faqat ichki uzvlari sanaladi. Gapning boshqa bo‘laklari bilan yaxlit, bir butun holda munosabatga kirishadi.

Masalan, *Rais daladagi hosilni ko‘rib boshi osmonga etdi*. Bu gapda *boshi osmonga etdi* qismi butun holda kesim vazifasida keladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

- 1.Barqaror birikma nima?
- 2.Barqaror birikmalar nutqqa qay holatda olib kiriladi?
- 3.Frazeologizm nima?
- 4.Aforizmga nimalar kiradi?
5. Nutqda iboralardan nima maqsadda foydalaniladi?

BARQAROR BIRIKMALAR. FRAZELOGIZMLAR MAVZUSI BO‘YICHA DARS ISHLANMASI

O‘quv mashg‘ulotining shakli va turi: Ma’ruza (ma’lumotli, ko‘rgazmali)

O‘quv mashg‘uloti rejasi:

1. Barqaror birikmalar va ularning tasnifi
2. Frazeologiya bo‘limi haqida
3. Iboralar va ularning uslubiy xususiyatlari

Darsning maqsadi :

Ta’limiy maqsad: o‘quvchilarda barqaror birikmalar va ularning turlari, iboralarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o‘quvchilarning nutq madaniyatini yanada shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish.

Pedagogik vazifalar:

1. Barqaror birikmalar va ularning tasnifi haqida tanishtirish;
2. Frazeologiya bo‘limi, uning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Iboralar va ularning uslubiyati haqidagi ma’lumotlarni to‘la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Barqaror birikmalar va uning turlarini tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko'rsata oladilar.

2. Frazzeologiya bo'limi, uning o'ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.

3. Iboralar va uning uslubiyati haqidagi ma'lumotlarni to'la ochib beradilar

O'qitish usullari: Ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, "Maktub", "Tushunchalar tahlili", amaliy ish.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O'qitish vositalari: Ma'ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog'oz

O'qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo'ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og'zaki, pedagogik kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o'quvchilarga interfaol usullardan biri **"Maktub"** metodidan foydalanamiz. Ushbu metodni tashkil qilish uchun o'qituvchi oldindan bir nechta konvertlar ichiga o'tilmoqchi bo'lgan mavzuga oid ma'lumotlarni qog'ozda chiqarib, konvertlar ichiga joylashtirib chiqishi zarur. Konvertlar soni, albatta, mavzuning hajmidan kelib chiqib belgilanadi. Ushbu konvertlar dars boshlanishidan oldin raqamlanadi hamda o'zlashtirish darajasi nisbatan qiyin bo'lgan o'quvchilar qo'liga tarqatiladi, ular soni 4ta yoki 5ta bo'lishi mumkin. Keling, biz ushbu texnologiyani **"Barqaror birikmalar. Iboralar va ularning uslubiyati"** mavzusini tushuntirish jarayonida qo'llanilish metodikasiga to'xtalib o'tsak.

"Maktub" metodi. Maktub uchun matnlar.

1-maktub. Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror birikmaga ham ehtiyoj bor.

Masalan, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirli ifodalash uchun *hayron bo'lmoq* fe'lining o'zi etarli emas. Shunday vaziyatda biz bu fe'l o'rniga *og'zi ochilib qoldi* barqaror birikmasini ishlatsak nutqimiz ta'sirchanligi oshadi.

Ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. *Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.*
2. *Maʼno butunligi.*
3. *Tuzilishi va tarkibining barqarorligi.*

2-maktub. Soʻzlar ikki xil bogʻlanadi:

1. Erkin bogʻlanish. Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning bir grammatik butunlik, maʼnoviy yaxlitlik tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tugal fikrni ifodalaydigan soʻz bogʻlanishi erkin bogʻlanish deyiladi. **Masalan:** chiroyli bino(soʻz birikmasi), Ertaga dars boʻlmaydi.(gap)

2. Turgʻun bogʻlanish. Ikki yoki undan ortiq soʻzning bitta birlik sifatida qotib qolishi va nutqda tayyor holda ishlatilishi barqaror, turgʻun bogʻlanish deyiladi. **Masalan:** Qoni qaynadi(ibora), futbol qiroli(parafraza yaʼni tasviriy ifoda hisoblanadi.)

3-maktub. Koʻchma maʼnoli turgʻun birikma boʻlib, tayyor holda nutqda qoʻllanadi. Nutq jarayonida hech qachon hosil qilinmaydi. **Masalan:** yulduzni benarvon uradigan (mergan, uddaburon) **Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema** atamalari **ibora** atamasiga teng ishlatiladi. **Frazeologiya** – iboralarni oʻranuvchi fan.

Iboralarning turlari: Omonim iboralar 1. Boshga koʻtarmoq 2.Qoʻl koʻtarmoq

Sinonim iboralar. 1.Doʻppisi yarimta = dunyoni suv bossa toʻpigʻiga chiqmaydi

2.Qilidan quyrugʻigacha = ipidan ignasigacha = boshdan oyoq

Antonim iboralar. Yerga urmoq = koʻkka koʻtarmoq

Paronim iboralar. Joni kirdi - Jon kirdi -

4-maktub. Professional iboralar (kasb-hunarga oid iboralar nazarda tutiladi)

Arpasini xom oʻrmoq - Misi chiqdi -

Bir qop yongʻoq (dali-gʻuli) - Temirni qizigʻida bosmoq -

Arxaik iboralar. Daqyunusdan qolgan - Almisoqdan qolgan -

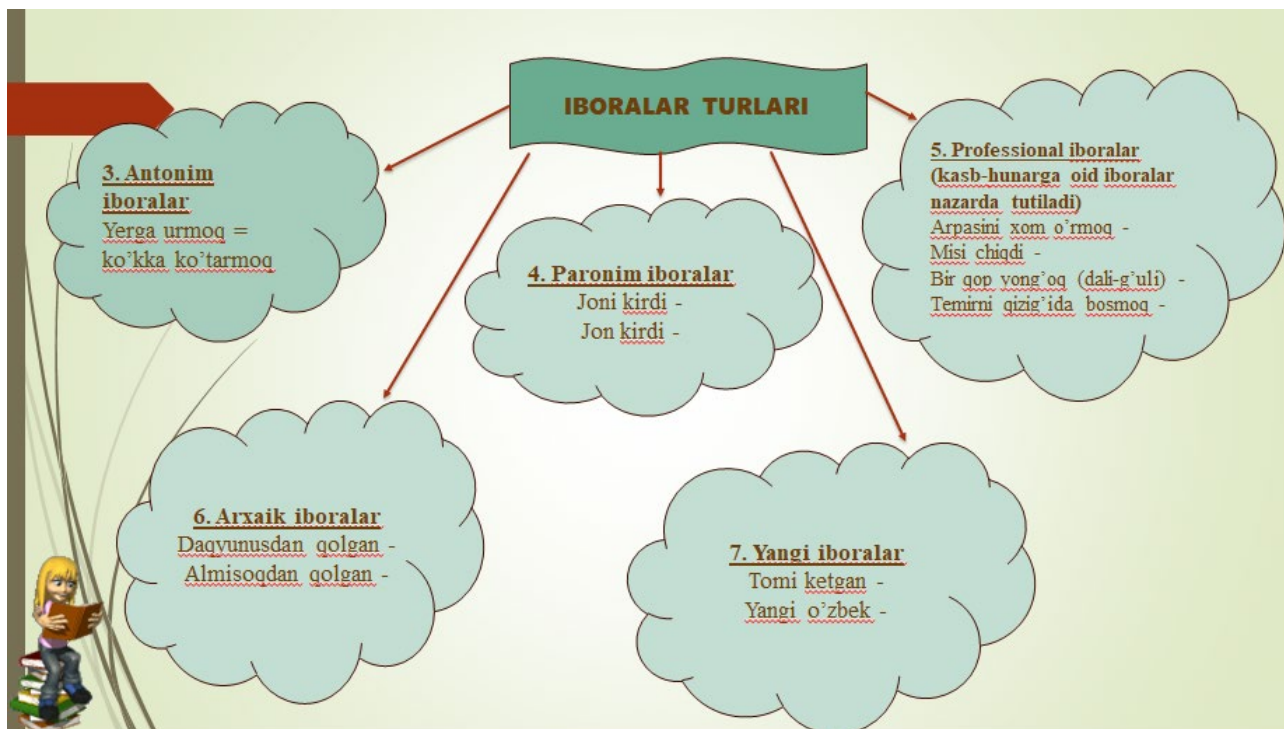
Yangi iboralar. Tomi ketgan - Yangi oʻzbek -

Shunday ko‘rinishdagi maktublar tarqatilgach, o‘qituvchi mavzuni tushuntirish davomida raqam aytadi, ushbu raqamli maktub qaysi o‘quvchida bo‘lsa, o‘sha o‘quvchi o‘zidagi ma’lumotni ovoz chiqarib o‘qib beradi va o‘qituvchi yordamida o‘qigan ma’lumotni og‘zaki tushuntirib berishga harakat qiladi, ushbu jarayonda o‘qituvchi o‘z mahoratidan kelib chiqib o‘quvchiga dalda beradi va imkon darajada berilgan ma’lumotni og‘zaki gapirib berishida yordam beradi. Ana shu tarzda maktublarni olgan o‘quvchilar o‘zlarining ma’lumotlarini oldin o‘qib berib, keyinchalik og‘zaki gapirib berishlari orqali darsga jalb etiladi. Ushbu texnologiya o‘ziga unchalik ishonchi bo‘lmagan o‘quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda, o‘ziga bo‘lgan ishonchning ortishida muhim rol o‘ynaydi.

Ushbu jarayon o‘z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O‘quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

IBORA

Ko'chma ma'noli turg'un birlikma bo'lib, tayyor holda nutqda qo'llanadi. Nutq jarayonida hech qachon hosil qilinmaydi.

Masalan: yulduzni benarvon uradigan (mergan, uddaburon)

Iboralarning turlari:

1. Omosim iboralar

Boshga ko'tarmoq	I
	II
So'z bermok	I
	II
Qo'l ko'tarmoq	I
	II
Dong qotmoq	I
	II
Dam bermok	I
	II

2. Sinosim iboralar

Do'ppisi yarimta = danyoni sav bossa to'pig'iga chiqmaydi
 Sariq chaqalik = bir pullik ishim yo'q
 Qilidan qeyrug'igacha = ipidan ignasigacha = boshdan oyoq
 Misi chiqdi = siri ochildi
 Dimog'i shishgan = burni osmonda

Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema atamaları ibora atamasiga teng ishlatiladi.

Frazeologiya – iboralarni o'ranuvchi fan.

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

IBORALAR

Topshiriq: keltirilgan so'zlarga mos iboralarni raqamlab chiqing

1.Adi- badi qilmoq

yoqlamoq

___ 8 ___

2.Amalga oshirmoq

hech qachon

3.Azob chekmoq

ko'ngil ochmoq

4.Tepa sochi tikka bo'ldi

chidamoq

5.Ko'z qirini tashladi

yashirin

6.Tilga kirdi	azoblash	

7.Ko‘ngli bo‘sh	oq ko‘ngil	_____
8.Yon bosmoq	uddaburon	_____
9.Yoqasini ushlamoq	oyoq tirab olmoq, qaysarlik qilmoq	

10.Yeng ichida	qaradi	

11.Ikki dunyoda	bajarmoq	

12.Yer bilan osmoncha	charchamoq	

13.Uchiga chiqqan	xursand	

14.Yeru ko‘kka ishonmaslik	holdan toymoq, charchamoq	

15.Boshida yong‘oq chaqmoq	gapirdi	

16.Og‘zi qulog‘ida	o‘taketgan	

17.Yulduzni benarvon uradigan	janjallashmoq	

18.Tishini tishiga qo‘ymoq	jahli chiqdi, g‘azablandi	

19.Boy bermoq	paymonasi to‘ldi	

20.Boshi ko‘kka etdi	qo‘lga tushmoq	

21.G‘isht qolipdan ko‘chdi	toshingni ter	

22.Holdan toymoq	beqiyos (juda)
23.Tinkasi qurimoq	oyog‘i engil, engiltak
24.Vaqti chog‘lik qilmoq	qiynalmoq
25.Ikki oyog‘ini bir etikka suqmoq	hayratlanmoq
26.Kulini ko‘kka sovurmoq	miridan sirigacha
27.Ko‘ngli toza	payini qirqmoq
28.Ipidan ignasigacha	yer bilan yakson qilmoq
29.Qo‘l ko‘tarmoq	Odam atodan qolgan, Daqqiyunusdan
qolgan, eski _____	
30.Almisoqdan qolgan	1. urmoq 2. majlisda ovoz bermoq3. o‘z
ma’nosi _____	
31.Oyog‘iga bolta urmoq	rahmdil
32.Yengil tabiat	ardoqlash
33.Oyog‘ini uzatmoq	1. dunyodan ketmoq 2. dam olmoq
34.Yoshi bir joyga borib qolmoq	oshini oshab, yoshini yashamoq
35.Aravangni tort	bo‘lar ish bo‘ldi
36.Tumshug‘idan ilinmoq	xursand bo‘ldi

Keltirilgan frazeologizmlarga antonimik juft bo'ladigan til birliklari tanlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yerga urmoq, ichi qora, qo'li egri, pixini yorgan, sirkasi suv ko'tarmaydigan, qildan qiyiq topmoq, terisiga sig'may ketdi, er bilan yakson qilmoq, ipidan ignasigacha.

Badiiy asarlardan frazeologizmlarga misollar topib yozing, ularni izohlang.

To'rtliklarni o'qing. Iboralarni topib, uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

1. Bilaman, ta'rifing so'zga sig'maydi,
Go'zallik haqida gap sotmoq bekor.
Dildagi husndan andoza olgan —
Go'zalliging qalbni etadi takror.
2. Yurak og'rir, sezdirmaydi til,
Jism mag'rur, bo'zlaydi ko'ngil
Bu keng dilga sig'olmaydi qil
Men kutgan kun, sen kelmagan kun.
3. Bir kun ko'zlarimdan qochdi uyqular,
Bir kun yuragini ochdi tuyg'ular...
Men seni esladim entikib, yonib,
Men seni izladim baridan tonib.
Sen ilk muhabbatim, vafoli yorim,
Sensiz qo'shig'imni aytolmadim men.
4. Yangi tong, do'stginam, boshlanmay turib
Ushbu tun bag'riga birpas tut quloq.
Bu tunning bag'rida g'ofil bo'linmas,
Bu tunning bag'rida baxting bor oppoq.

Dars yakuni: dars yakunida **“Tushunchalar tahlili” texnologiyasi** o'quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. Texnologiyaning maqsadi: mazkur metod o'quvchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini

aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Jarayonni amalga oshirish bosqichlari:

- O'quvchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- O'quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlartushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (yakka yoki guruhli tartibda);
- O'quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach, o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Iboralar	Ma'nosi
og'zi ochilib qoldi, gullab qo'ydi, ko'kragini erga bermoq, loy bo'lmoq, misi chiqmoq, tuyog'ini shiqillatmoq, aravani tortmoq, og'zi qulog'iga etmoq, tegirmonga tushsa butun chiqmoq, boshi osmonga etmoq, arpasini xom o'rmoq, taqdirga tan bermoq, quloq solmoq, misi chiqdi.	

Baholash turi : rag'batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1 Qaysi ibora xo‘rlandi so‘ziga sinonim bo‘ladi?

- A) tepa sochi tikka bo‘ldi B) yuragiga sig‘may qoldi
C) oyoq osti bo‘ldi D) mum tishlab qoldi

2. Qaysi qatordagi frazeologizmlar hayratlanish ma’nosini bildiradi?

- A) yoqasini ushalmoq, og‘zi ochilib qolmoq
B) o‘zini qo‘ygani joy topa olmaslik, yuragiga g‘ulg‘ula tushmoq
C) oyoq osti qilmoq, mayna qilmoq
D) ko‘ziga qon to‘lmoq, ko‘zining paxtasi chiqmoq

3. Quyidagi iboralarning qaysi biri ruhiy holat natijasini ifodalaydi?

- A) dumini tugmoq B) ko‘zlar yashnamoq
C) ko‘z tikmoq D) qo‘li egri

4. Qimmat so‘zining antonimi bilan sinonim bo‘la oladigan iborani toping.

- A) oshig‘i olchi B) mehri baland C) suv tekin D) bozori chaqqon

5. Bezovta so‘zining antonimi bilan sinonim bo‘la oladigan iborani toping.

- A) ko‘zi och B) qo‘li ochiq C) ko‘ngli to‘q D) cho‘ntagi baquvvat

6. Qaysi qatorda ibora yo‘q?

- A) Ming cil masala bilan bosh qotirishga to‘g‘ri keladi.
B) Tepa sochi tikka bo‘ldi.
C) Hammamiz bir yoqadan bosh chiqaraylik.
D) O‘rmon malikasi-archani ehtiyot qiling.

7. “Oralaridan mushuk o‘tdi” iborasi qanday ma’noni bildiradi?

- A) quvlamoq B) uzoqqa bormoq C) hayvon boqmoq D) urishb qolmoq.

8. Quyida ko‘rsatilgan xususiyatlardan qaysi biri frazeologik birikmaga xos?

- A) nutq jarayonnida hosil qilinadi
B) lug‘aviy birlik hisoblanadi
C) obrazlilik kuchli bo‘ladi hamda xotirada xuddi so‘zlar singari yayor holda saqlanadi.

D) B va C

9. Sinonim iboralarni aniqlang.

A) yog‘ tushsa yalagudek, toza, orasta

B) do‘ppisini osmonga otmoq, og‘iz qulog‘ida, og‘zining tanobi qochgan.

C) suvga tushgan bo‘lka nondek, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, erga ura, ko‘kka sakraydi.

D) yulduzni benarvon urmoq, tegirmonga tushsa butun chiqmoq, uddaburon

10. Qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, og‘zi qulog‘ida, ammamning buzog‘i iboralari qanday turkumdagi so‘zlarga sinonim?

A) sonlarga B) fe’llarga C) sifatlarga D) otlarga

11. Iborani toping.

A) Singlim ukamning barmog‘ini tishlab olibdi.

B) Karimaning avaylab olib kelayotgan tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib ketdi.

C) Ikkala do‘st gapni bir joyga qo‘yib ish boshladi.

D) Usta hovli o‘rtasidagi devorni buza boshladi.

12. O‘xshatishli birliklardan qaysi biri yarashmoq so‘zi bilan birika oladi?

A) tomdan tarsha tushgandek B) yog‘ tushsa yalagudek

C) oyog‘i kuygan tovuqdek D) usukka ko‘z qo‘ygandek

13. Quyidagi frazeologik birliklardan qaysisi omonimlik xususiyatiga ega?

A) yuragiga g‘ulg‘ula tushmoq B) og‘iz qulog‘ida bo‘lmoq

C) boshga ko‘tarmoq D) boshida yong‘oq chaqmoq

14. Iborani aniqlang.

A) It bolaning barmog‘ini tishlab olibdi.

B) Otaxonning avaylab olib ketayotgan tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib ketdi.

C) Xabarni eshitib, tavuzi qo‘ltig‘idan tushib ketdi.

D) Qizcha oyisining etagidan ushlab borar edi.

15. Iboralar til fanining qaysi bo‘limida o‘rganiladi?

A) leksikologiyada B) fonetikada C) morfologiyada D) frazeologiyada

Barqaror birikmalar. Maqol va matallar, hikmatli soʻzlar

Reja:

1. Maqollar va ularning uslubiyati
2. Matallar va ularning uslubiyati
3. Hikmatli soʻzlar va ularning uslubiyati

Tayanch tushunchalar:maqol, matal, aforizm, birikma, fikr taʼsirchanligi, fikr ixchamligi, obrazli barqaror birikma,paremalar, paremiologiya.

MAQOLLAR.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar maqollar sanaladi.

Masalan, *Shamol boʻlmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. Bolta tushguncha, toʻnka dam oladi.*

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud boʻladi.

Soʻzlovchi bunday birikmalarni yaxlit holda nutqiga olib kiradi.

Maqollar fikrni taʼsirchan, boʻyoqdor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Nutqda maqollardan oʻrinli foydalanish soʻzlovchining mahorati sanaladi.

1. Doʻsting boʻlsa bogʻing chamandir,
Doʻsting boʻlmagani — feʻling yomondir.
2. Arslon izidan qaytmas, yigit soʻzidan.
3. Toʻgʻri oʻzadi, egri toʻzadi.
4. Saxiy bilan baxil bir buloqdan suv ichmas.
5. Koʻz qayerda boʻlsa, mehr ham oʻsha erda.
6. Er yigitning quvvati — el quvvati.
7. Ayolning sarishtasi — odamning farishtasi.
8. Toʻgʻri yurdim etdim murodga,
Egri yurdim qoldim uyatga.
9. Koʻngli qoraning yuzi qora.
10. Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas.

MATALLAR.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar matallar hisoblanadi.

Masalan,

Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'.

Qimirlagan qir oshar.

Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir.

Aql aqldan quvvat oladi. Ahmoqning aqli — to'pig'ida. Davlat bitar, bilim tugamas.

Go'zallik — ilm-u ma'rifatda. Tirmashgan tog'dan oshar. Yurti boyning o'zi boy.

Eldan ayrilguncha, jondan ayril. Ari zahrini chekmagan bol qadrini bilmas. Daryo

suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar. Yigit husni mehnatda. Kiyimning

yangisi yaxshi, do'stning — eskisi. Dono bilan nodon bitta buloqdan suv ichmas.

Teran daryo tinch oqar. Ilm — tubsiz quduq. Yolg'onning umri qisqa. Do'stlik —

barcha boylikdan afzal... Sabr tog'ni yiqitar. Marddan ot qolur, nomarddan — dod.

Hunar oshatar, mehnat yashnatar. Ko'klam — mehnat bilan ko'rkam. Kumushdek ter

to'ksang, gavhardek dur olasan.

HIKMATLI SO'ZLAR (AFORIZMLAR).

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikmalarga hikmatli so'zlar (aforizmlar) deyiladi.

Masalan,

Odami ersang demagil odami,

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.

(A. Navoiy)

Hikmatli so'zlar (aforizmlar) barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik (ya'ni nutqda doimo bir xil tuzilishda quyma holda takrorlanish) belgilariga ko'ra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifining borligi bilan ulardan farq qiladi.

Hikmatli so'zlarni o'rganib, xotirada saqlab, nutqda o'rinli qo'llay bilish kishining so'z san'atkori, donishmand bo'lishini ta'minlaydi.

1. Vatan — onaning ko'ksidan boshlanadi.
2. Vatan tuyg'usining manzillari beshikdan qabrgachadir.
3. Vatanni sevish hissi — bu shunchaki tug'ma mayl emas, u sarbaland va muqaddas tuyg'udir.
4. Vatan tuprog'i oyoqdan emas, balki qadoq bog'lagan qo'llardan bo'sa olgisi keladi.
5. Belingiz Vatan yukidan bukchaysin.
6. Vatan yuki zalvorli bo'lsa-da, maloli yo'q.
7. Quyoshga juftlik yarashmaganidek, Vatanning ham sherigi yo'q.
8. Vatan sadaqaga berilmagan, uni bizga taqdir ato etgan.
9. Vatan — eng katta taqdir.
10. Sen Vatanni madh etgan minbar — mehrobdir.
11. Iymon — vijdonning qiblası. Vatan ham bamisoli qiblagohdir.
12. Vatan nechog'li ulkan bo'lmasin, u qalbga ham, ko'z qorachig'iga ham jo bo'la oladi.
13. Vatan ishqı oshiq sevgisidek qalbning tub-tubidan joy olgan bo'ladi.
14. Vatan xokini to'tiyoga aylantirish uchun al-kimyogar bo'lish shart emas.
15. Vatanfurush o'z oltin beshigini pullaydi.
16. Vatan tuyg'usi ustuvor yurtı vatanfurushning bozori kasoddir.

Mustahkamlash uchun savol va tophiriqlar:

1. Barqaror birikma deganda nimani tushunasiz?
2. Barqaror birikmaning qanday turlari mavjud?
3. Frazelogizm nima?
4. Maqol va matal deganda nimani tushunasiz?
5. Qanday birikmalar hikmatli so'zlar (aforizmlar) sanaladi?

BARQAROR BIRIKMALAR. MAQOL VA MATALLAR, HIKMATLI

SO'ZLAR MAVZUSI BO'YICHA DARS ISHLANMASI

O'quv mashg'ulotining shakli va turi: Ma'ruza (ma'lumotli, ko'rgazmali)

O'quv mashg'uloti rejasi:

1. Maqollar va ularning uslubiyati
2. Matallar va ularning uslubiyati
3. Hikmatli soʻzlar va ularning uslubiyati

Darsning maqsadi :

Taʼlimiy maqsad: oʻquvchilarda barqaror birikmalar va ularning turlari, maqollarning oʻziga xos xususiyatlari haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: oʻquvchilarning muomala madaniyatini yanada shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: oʻquvchilarni kreativ fikrlashga oʻrgatish.

Pedagogik vazifalar:

1. Maqollar va ularning uslubiyati haqida tanishtirish;
2. Matallar va ularning uslubiyati, uning oʻziga xos xususiyatlarini tushuntirish;
3. Hikmatli soʻzlar va ularning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Maqollar va ularning uslubiyati va ularning farqli tomonlarini koʻrsata oladilar.
2. Matallar va ularning uslubiyati, uning oʻziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.
3. Hikmatli soʻzlar va uning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib beradilar

Oʻqitish usullari: Maʼruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “Davom ettir”, “BBB”, amaliy ish.

Oʻquv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

Oʻqitish vositalari: Maʼruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qogʻoz

Oʻqitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga moʻljallangan xonalar

Nazorat shakli: ogʻzaki, pedagogik kuzatish, oʻz-oʻzini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, oʻquvchilarga interfaol usullardan biri “**BBB**” metodidan foydalanamiz.

Bu texnologiya ortiqcha takrordan himoya qiladi. Yangi mavzuni mustahkamlash jarayonida Oʻquvchilarning mavzu boʻyicha olgan bilimni mustahkamlash

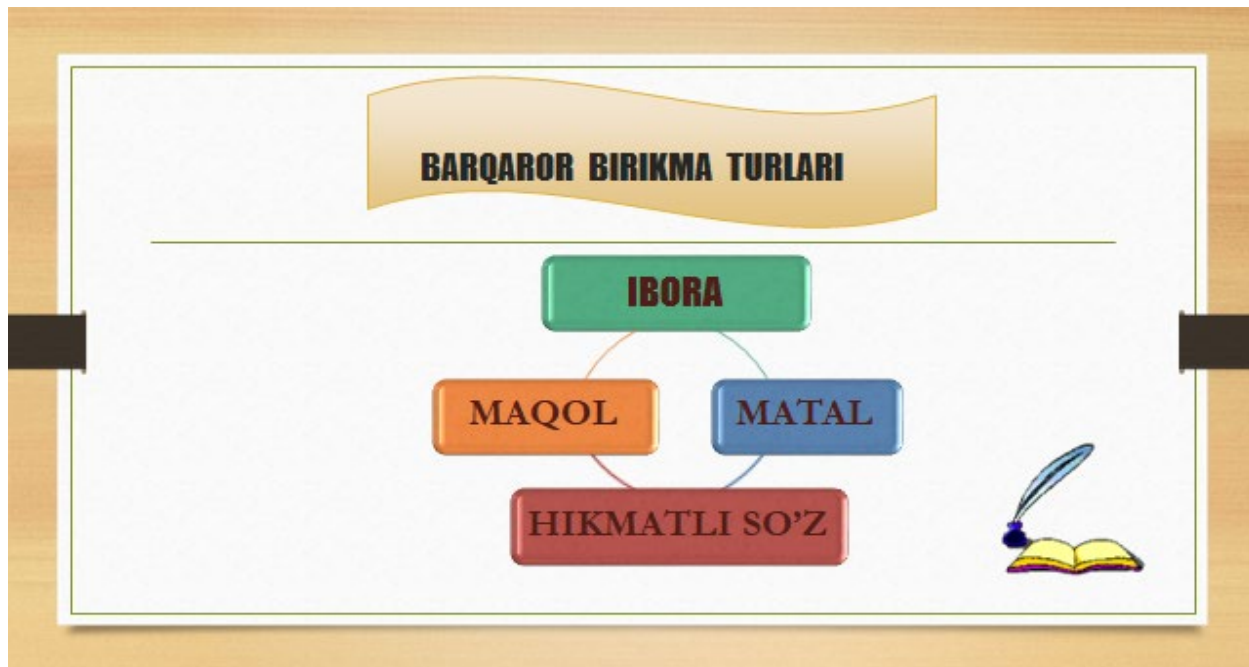
maqsadida shu mavzuga oid tushunchalar yozilgan tarqatmani beramiz. Masalan, ushbu mavzuni o‘tishda quyidagi ma’lumotlarni berishimiz mumkin.

Ma’lumotlar	bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
1. Ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. 2. Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar: 3. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik. 4. Ma’no butunligi. 5. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. 6. Barqaror birikmalardan o‘rinli foydalanish nutq go‘zalligini ta’minlaydi, shuning uchun ular nutqimiz ko‘rki hisoblanadi. 7. Barqaror birikmalarni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi paremiologiya (lot. <i>parema</i> — barqaror, <i>logos</i> — ta’limot), 8. Barqaror birikmalar lug‘atini tuzish muammolarini o‘rganuvchi bo‘lim esa paremiografiya (lot. <i>parema</i> — barqaror, <i>grofho</i> — yozmoq) sanaladi. 9. Turi: 1. Frazelogizmlar. 2. Maqol va matallar. 3. Hikmatli so‘zlar. 10. Frazelogizmlar gap tarkibida uning bir bo‘lagi vazifasida keladi.			

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

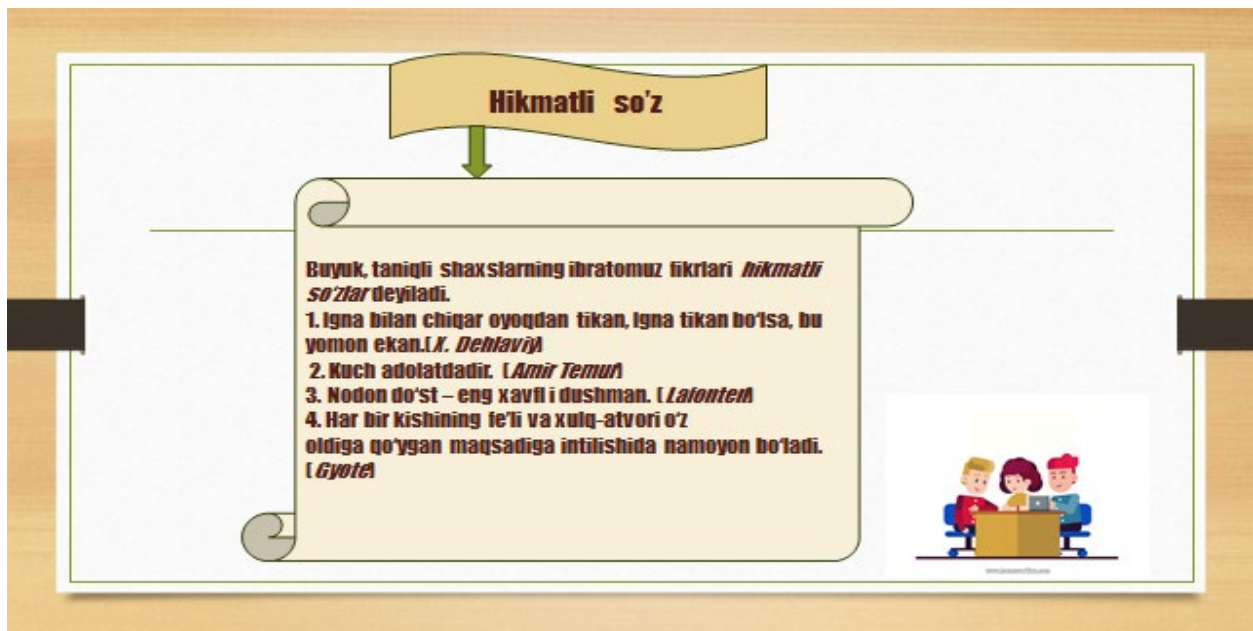
Videodars

MAQOL

Maqol – xalq og‘zaki ijodi janri, shu bilan birga, til birligi ham. U – ixcham, mazmuniy va ta’sirchanlik ko‘lami baland ifoda. Maqollar biror nutq vaziyatiga xos bo‘ladi, shuning uchun, ko‘pincha, bir-birini inkor etadi. *Yaxshilik qil, umid- vor bo‘l. – Yaxshilik qil – unut.*

Maqollar evfemizm vazifasini ham bajaradi.

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

TOPSHIRIQ 1

Matnlardagi maqollarni aniqlab, oddiy gaplar bilan almashtiring.

I. – O'rtoq direktor, menga tuhmat qilyaptilar. Sakkiz yildan beri shu idorada ishlayman. Shu sakkiz yil ichida uch direktor o'zgardi. Hammasi bilan juda totuv ishladik, birortasi menga na ogohlantirish, na vigovor bergan! Odamning olasi ichida bo'ladi, deb shuni aytishgan-da. Direktorga qilgan yordamlarimning bi- rortasini boshqa odamga qilganimda, itining tuvagi oltindan bo'lib ketar edi. Bu kishi yaxshiligimni bilmayaptilar. Uyalish kerak, o'rtoq direktor, menday, musi- chaday beozor kishini ranjitgani qanday ko'nglingiz bo'ldi? (S. Ahmad)

II. Ha, endi aqlim kirgan, endi hamma narsaga tushungan edim. Muhab- bat

– muqaddas tuyg‘u. U soflikni talab etadi. Muqaddas mening o‘zimni ham, sevgimni ham tark etib, ko‘zimni ochgan edi. Xalqning „Insofli odam oshini er, insofsiz – boshini“ degan maqolida mujassamlangan hayotning eng ulug‘ qonunlaridan biri menga o‘zining shafqatsiz, lekin adolatli kuchini ko‘rsatgan edi. (*O. Yoqubov*)

III. Egachisining beg‘am, beparvo o‘g‘liga qilgan bunday beozor muomalasini hazm qilolmagan Lazokatxon:

– Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi. To‘g‘risini aytavermaysizmi, egachi! – deb zarda qildi. Keyin O‘ktamga yuzlandi:

– Salgina tobi qochganmas. Oldindan silqovlanib yurardi onang. Endi rasmonga kasal bo‘pti. Bod. Xafaqon. Ha, bu kasallari oldindan bezovta qilib yurganini bilmasmiding? Ona rozi – xudo rozi. Shu yarimjon onani yolg‘iz tashlab ketishni qanday vijdonlaring qabul qildi-ya?! Borib turgan oqibatsizlik emasmi bu?! (*H. Nazir*)

IV. „Kimga aza, kimga to‘y? Bularning gapiga o‘laymi, qolaymi, tavba. Shanbada bichma, jumada ko‘chma, derdi onam. Sichqonning ini ming tanga bo‘lmaydimi menga desa“. Shu xayolda jahli chiqib o‘tirgan edi, eshik ochildi. Ichkari kirgan Latifjon ko‘zlarini uqalab, ancha jim turdi. Keyin:

– Shu, shu... volidamiz... haligiday ... bandalikni bajo qildilar yangitda, – dedi sekin. – Omonatini topshirdi.

2. Quyida berilgan maqollar va matallarning ma’nosini sharhlang.

1. Do‘sting bo‘lsa bog‘ing chamandir,
Do‘sting bo‘lmagani — fe‘ling yomondir.
2. Arslon izidan qaytmas, yigit so‘zidan.
3. To‘g‘ri o‘zadi, egri to‘zadi.
4. Saxiy bilan baxil bir buloqdan suv ichmas.
5. Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha erda.
6. Er yigitning quvvati — el quvvati.
7. Ayolning sarishtasi — odamning farishtasi.
8. To‘g‘ri yurdim etdim murodga,
Egri yurdim qoldim uyatga.

9. Ko‘ngli qoraning yuzi qora.

10. Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas.

3. Matnni ko‘chiring. Maqollarning ma’nolarini izohlang.

Telbaga tilmoch kerak emas,

Telbaning terisi qalin.

Tikan bo‘lib oyoqqa sochilguncha,

Gul bo‘lib ko‘krakka sanchil.

Toza ko‘zaning suvi toza.

Gado arazlasa, to‘rvasiga ziyon.

Ahmoqning aqli to‘pig‘ida.

O‘yla, izla, top o‘yini!

Dars yakuni: dars yakunida **“Davom ettir” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi. Ushbu metod o‘quvchilarni tez fikrlashga o‘rgatish bilan birga, esda saqlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi, darslik bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi.

“Davom ettir” metodi uchun topshiriq quyidagicha tashkil etiladi: o‘qituvchi o‘tilgan mavzuga oid ma’lumotlarning bosh so‘zlaridan beradi va o‘quvchi ushbu so‘zlarning davomchi so‘zlarini berilgan matn yoki badiiy asar parchasidan topib, jumlani to‘ldiradi. Biz ushbu texnologiyani **“Barqaror birikmalar.Maqollar va matallar”** mavzusini mustahkamlash jarayonida qo‘llash metodikasiga to‘xtalib o‘tamiz. Biz barcha o‘quvchilarga quyidagicha ko‘rinishdagi tarqatma qog‘ozlarni tarqatamiz.

“Davom ettir” metodi.

	Maqol va matallar	Davom ettiring
1	Birovga kesak otsang, ...	
2	Elga qilma xiyonat, ...	
3	Ilm o‘lchovi – aql, ...	
4	Elga qo‘shilgan moy yutar, ...	
5	Dangasaga ostona ...	
6	Ilmli uy charog‘on, ...	
7	Ilmning tomir otishi achchiq, ...	
8	Guruchning kurmagi, ...	
9	Til bilgan, ...	
10	O‘zga yurtda shoh bo‘lguncha, ...	

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Tilshunoslikning atash ma’nolarini o‘rganuvchi bo‘limi qanday nomlanadi?

- A) sintaksis B) morfologiya
C) lug‘atshunoslik D) leksikologiya

2. Tilshunoslikning qaysi bo‘limlarida so‘z o‘zgariladi?

- A) faqat leksikologiyada B) morfologiya va leksikologiyada
C) sintaksis va morfologiyada D) sintaksis va leksikologiyada

3. Aqlli o‘zini ayblar, Aqlsiz-do‘stini. Ushbu maqoldagi lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar miqdorini belgilang.

- A) 2 ta B) 1 ta
C) maqolda lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar qo‘llanmagan.
D) 3 ta

4. Chin so‘z mo‘tabar, yaxshi so‘z muxtasar. Tagiga chizilgan so‘zning ma’nosi to‘g‘ri izohlangan javobni toping.

A) mantiqli B) tugallangan C) foydali D) qisqa

5.Barqaror birikmalarni o‘rganadigan bo‘lim nomini toping

a.leksikologiya b.paremografiya s.paremologiya d.etimologiya

6.Barqaror birikmalarning lug‘atini tuzish bilan shug‘ullanadigan bo‘lim nomini toping

a.leksikologiya b.paremografiya s.paremologiya d.etimologiya

7.Maqol va matallarning farqi to‘g‘ri berilgan javobni belgilang

a. Har ikkalasi xalq og‘zaki ijodi namunasi

b.biri o‘z ma’noda, biri ko‘chma ma’noda keladi

s.biri she’riy, biri nasriy shaklda ifodalanadi

d.birining muallifi aniq, biriniki noma’lum bo‘ladi

8.Hikmatli so‘z bu –

a.Ma’lum bir davlat arbobi yoki shoir, yozuvchi tomonidan bildirilgan muallifi aniq barqaror birikma

b.Muallifi noma’lum didaktik fikrlar

s.aforizmlarga nisbatan to‘liq shaklli barqaror birikma

d.Xalq og‘zaki ijodi namunasi

9.Ko‘chma ma’noda qo‘llaniladigan turli ko‘rinishga ega xalq og‘zaki ijodiga tegishli barqaror birikmani toping

a.maqol b.matal s.masal d.hikmatli so‘z

10. O‘z ma’noda qo‘llaniladigan turli ko‘rinishga ega xalq og‘zaki ijodiga tegishli barqaror birikmani toping

a.maqol b.matal s.masal d.hikmatli so‘z

11. Xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutqqa tayyor holda olib kiriladi. Ularda fikr aniq, xulosa tugal, ifoda lo‘nda bo‘lishi kerak.Bu barqaror birikma –

a. maqol b.ertak s.masal d.hikmatli so‘z

12. Har kimning gapini tekshirmay turib, to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini bilmay turib, hukm chiqarma.Ushbu hikmatli so‘z muallifini toping

a.A.Navoiy b.Aflotun s.Bobur d.A.Avloniy

13. Mazmunan yaqin bo‘lmagan maqolni belgilang

a.Osh tuzi bilan sinalar, odam – so‘zi bilan.

b. Olim so‘zi oz, oz bo‘lsa ham, soz.

s. Zang temirni kemirar, hasad – odamni.

d. Yaxshi so‘zga uchar qushlar el bo‘lar, yomon so‘zga pashsha kuchi fil bo‘lar

14. Quyidagi jahon xalqlari maqollaridan qaysi biri mantiqan boshqalariga bog‘lanmaydi?

A. Bo‘ridan qo‘rqadigan podani uddalay olmaydi.

B. O‘z kuchingga ishonmasang, yo‘qolasan.

C. Muhimi tez yugurish emas, ertaroq yugurishdir.

D. Qaysi barmog‘ingni tishlama, hammasi og‘riydi.

15. Bu barqaror birikma,asosan, bir, ikki misrali bo‘ladi. Ularda antonimlardan keng foydalaniladi.Bu qaysi barqaror birikma hisoblanadi.

a. maqol b.ertak s.masal d.hikmatli so‘z

Uyadosh soʻzlar va ularning nutqdagi ahamiyati. Oʻz va oʻzlashma soʻzlar

Reja:

1. Sinonimlar va uyadosh soʻzlarning farqlari
2. Uyadosh soʻzlar uslubiyati
3. Oʻz va oʻzlashma soʻzlar

Tayanch tushunchalar: sinonim, uyadosh soʻz, oʻzlashma soʻz, kitobiy uslub, fors tojikcha soʻzlar, arabcha soʻzlar, termin.

UYADOSHLAR.

Bir mazmuniy uyaga mansub soʻz uyadosh deyiladi. Masalan, **daraxt** soʻzi oʻz mazmuni ichiga *olma, olcha, terak, tol, archa, chinor, nok, tut, qayin, qayragʻoch* kabi soʻzlarni oladi.

Oʻz ichiga oluvchi soʻz uya soʻz va uyaga kiruvchi soʻz uyadosh soʻz deyiladi:

Qoʻy uya soʻziga *qoʻzi, sovliq, qoʻchqor, shishak, toʻqli* uyadoshlari kiradi.

Qoramol uya soʻziga *sigir, novvos, hoʻkiz, buqa, gʻunajin* uyadoshlari kiradi.

Uyadoshlar sinonimlar kabi soʻzlarning xotirada oson saqlanishini taʼminlaydi.

Boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar tilga butunlay singib ketishi ham (kitob, feʼl, manti, stol, shkaf), baʼzilari singishmay turishi ham mumkin (restavratsiya, anonim, suflyor). Shunga koʻra, toʻla oʻzlashgan (kitob, daftar, stansiya), nisbatan oʻzlashgan (vokzal, aeroport) va oʻzlashayotgan (skaner, skotch), oʻzlashmagan soʻzlar (ministr, oblast, rayon) farqlanadi. Ularning barchasini shartli ravishda oʻzlashma soʻzlar deymiz.

Soʻzlashuvga xos oʻzlashma soʻzlar, koʻpincha, kitobiy uslubga xos boʻlmaydi. Ilmiy uslubda oʻzlashma soʻzlar, asosan, termin sifatida koʻp qoʻllaniladi.

Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisalar uzluksiz oʻsishda-rivojlanishdadir. Masalan, hovlingizga koʻchat ekdingiz. U koʻkarib, asta-sekin rivojlana boshlaydi, lekin uning rivojlanish jarayonini oddiy koʻz bilan kuzata olmaysiz. Koʻchat ekilgan holat bilan uning bir necha oy yoki yil oʻtgandan keyingi holatini solishtirsangiz, undagi roʻy bergan oʻzgarishlarni payqaysiz.

Xuddi shuningdek, siz bilan biz gaplashib turgan til ham muttasil rivojlanishda, oʻzgarishdadir. Bu oʻzgarishlarni shu tilning ikki davr oraligʻidagi holatiga qarab

bilib olamiz. Masalan, Navoiy tili bilan hozirgi davrdagi o'zbek tili yoki Fitrat, Cho'lponlar davri bilan bugungi o'zbek tilini solishtirsak, bu ikki davr oralig'ida ro'y bergan o'zgarishlar leksikada ko'proq aks etganini sezishimiz mumkin.

Ko'rinadiki, bunday o'zgarishlar tilning lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalqimiz tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli yangi so'zlar kirib keladi, ayrim so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos *cherik* (askar), *o'ko'sh* (ko'p), *talim* (bir qancha) singari so'zlar bugungi kunda qo'llanilmaydi.

Ular o'zbek tili leksikasining eskirgan qatlamini tashkil qiladi. Ularga nisbatan eskirgan so'zlar yoki arxaizmlar va istorizmlar atamasi ishlatiladi.

Bunga zid o'laroq, *konsalting*, *audit*, *sammit* singari so'zlar esa tilimizga endigina kirib kelyapti. Ular yangi paydo bo'lgan so'zlar, ya'ni neologizmlar sanaladi.

Sobiq sho'rolar davrida *siyosiy byuro*, *pioner*, *komsomol*, *oktabrat* singari so'z va birikmalari faol qo'llanilgan bo'lsa, mustaqillik sharoitida bunday so'zlarni ifodalaydigan tushunchalarga hayotda o'rin qolmadi. Shuning uchun ular iste'moldan chiqib ketdi. Hozirgi kunda yangicha davlat va xo'jalik boshqaruviga, bozor iqtisodiyotiga doir bir qator yangi so'zlar paydo bo'ldi. Ayrim eski o'zbek tilida qo'llanilgan so'zlar yangitdan olib kirildi. Masalan, *hokimiyat*, *hokimlik*, *vazir*, *vazirlik*, *devonxona* va boshqalar.

Shunday qilib, o'zbek tili leksikasi turmushimiz uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchalarni bildiruvchi so'zlarning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo o'zgarib, rivojlanib, boyib boradi.

O'z qatlam. Ma'lumki, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur qoraqalpoq singari tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular birligi turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Tilimizda faol qo'llanadigan *oyoq*, *qo'l*, *ikki*, *uch*, *ol*, *kel*, *yaxshi*, *men*, *sen* singari so'zlar ko'pchilik turkiy tillar uchun ham faol so'zlar hisoblanadi. Barcha turkiy tillar uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar **umumturkiy so'zlar**

deyiladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil etadi.

Tilimizda umumtuki so'zlarning quyidagi leksik-tematik guruhlarini faol ishlatiladi: 1) inson tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: *kishi, el, yurt*; 2) qarindoshlik tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: *ota, ona, opa, enaga, aka, uka, singil, qayin, qayinog'a, yanga* va boshqalar; 3) odam va hayvon tana a'zolari nomlari: *barmoq, bag'ir, bel, bo'g'iz, biqin, milk, miya, og'iz* va boshqalar. Muayyan tushuncha doirasida birlashuvchi bunday so'zlar guruhi **uyadosh so'zlar** deyiladi.

Shuningdek, tilimiz lug'at boyligining ma'lum bir qismi o'zbek tilining milliy tarixiy taraqqiyoti jarayonida tilning ichki imkoniyatlari, o'ziga xos qonun - qoidalar asosida hosil qilingan so'zlardan iborat. Ular quyidagi uch holatda kuzatiladi:

1. O'zbekcha o'zak va qo'shimcha asosida hosil qilingan so'zlar: *qatnashchi, terimchi, og'machi, birlashma, qotma, o'tkazgich, turg'un, qo'llanma, yoqilg'i*.

2. O'zlashma o'zak (so'z) va o'zbekcha yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan: *jangchi, mardlik, charxlamoq, xastalanmoq, do'stlik*; b) arabcha so'zlardan: *rahbarlik, qimmatli, ovqatlanmoq, nomusli*; v) ruscha va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar asosida: *sportchi, shofyorlik, betonchi*.

3. O'zbekcha o'zak va o'zlashma qo'shimchalardan hosil bo'lgan so'zlar: *tug'ruqxona, so'rovnoma*.

4. Boshqa tillardan kirib kelgan o'zak va yasovchi qo'shimchalardan: *tilshunos, madadkor, mehnatkash, vagonsiz, ilmiy, gazetxon*.

Qayd etib o'tilgan umumturkiy so'zlar va o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida shakllangan so'zlar tilning **o'z qatlamini** tashkil etadi. Shuningdek, tilimiz o'zbek lahja va shevalaridan, qardosh turkiy milliy tillardan kirib kelgan so'zlar hisobiga ham boyib boradiki, bu ham uning o'z qatlami imkoniyatlarini oshiradi.

O'zlashma qatlam. Tilimizning lug'at tarkibida boshqa xalqlar tilidan kirib kelgan so'zlar ham mavjud. Bunday so'zlar tilning lug'at boyligidagi o'zlashma qatlamni tashkil etadi. Ular quyidagi tillardan tarixning eng qadimgi bosqichlarida o'zlashtirilgan:

1. Hind tildan o‘zlashgan so‘zlar: *barcha, bibi, paysa, tovu, chaqmoq*.
2. Xitoy tilidan o‘zlashgan so‘zlar: *choy, lag‘mon, shiypon*.
3. Qadimgi yunon tilidan: *iqlim, marvarid, marmar, ark, billur*.

O‘zbek adabiy tili leksikasining o‘zlashma so‘zlar qatlami asosini keyingi tarixiy bosqichlar mobaynida yaqin munosabatda bo‘lgan fors-tojik, arab, rus va boshqa xorijiy tillardan o‘zlashgan so‘zlar tashkil etadi. Ular quyidagilar misolida ko‘zga tashlanadi:

1. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar: *osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, gul, xona, shamol, dasta, mehribon, agar, ham* va boshqalar. Bulardan tashqari, fors-tojik tilidan *-kor, -kash, -dor, -gar, -zoda, -soz, -goh, -gir, -boz, -parast, -xona, -go‘y, -no, -be, -dor, -bod, -bon* singari yasovchi affikslar ham kirib kelgan.

2. Arabcha so‘zlar: *kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma‘no, ilhom, tanqid, kashf, hayot, haqiqat, hisob, hurmat, musobaqa, qonun, san‘at, sanoat* va boshqalar.

3. Rus va boshqa xorijiy tillardan o‘zlashgan so‘zlar: *brigada, zveno, agranom, agrotexnika, kosmos, radio, televizor, vrach, bank, telefon* va boshqalar.

Tilimiz, aynan o‘zlashtirilgan so‘zlardan tashqari kalkalash (tarjima qilish) orqali ham boshqa tillar bilan munosabatda bo‘lib turadi. Masalan: *nadstroyka - ustqurma, vozzreniye - dunyoqarash, vzglyad - nigoh* kabilar shular jumlasidandir.

O‘zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Ularni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1) o‘z ichki imkoniyatlari asosida;

2) boshqa tillardan so‘z olish asosida.

Ularning birinchisi ichki manbalar, ikkinchisi esa tashqi manbalar sanaladi.

1. O‘zbek tili leksikasining birinchi yo‘l bilan boyib borish imkoniyatlari juda kengdir. Masalan, a) ilgari qo‘llanilib, keyin iste‘moldan chiqib ketgan so‘zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: *vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman* kabi; b) yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘z yasash: *uyali telefon, omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)* va boshqalar; d) dialektal so‘zlarni faollashtirish: *mengzamoq* (Xorazm) «o‘xshatmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamog» ma‘nosida.

2. O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Faqat ma’lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o‘z tilimizning ichki imkoniyatlari asosida ifodalab bo‘lmagandagina tashqi manbalarga murojaat qilish foydalidir. Bobolarimiz Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiylar ham shunga da’vat qilganlar.

Keyingi davrlarda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so‘zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan, *monitoring*, *diler*, *skayner* kabi.

Bularning hammasi o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini kengaytirib, boyitmoqda.

Gaplardagi ajratilgan o‘zlashma so‘zlarga quyida berilgan qatordan o‘zbekcha muqobil tanlang. Qaysi so‘zlar aslidek qo‘llanilmoqda?

Namuna: Dang‘illama uchastka. O‘rtada fontan. – Dang‘illama hovli.

O‘rtada favvora.

1. Dang‘illama **uchastka**. O‘rtada **fontan**. 2. Tilla **magazinni** o‘mar- gansiz. 3. Men tomonda qonun. Mana **ZAGS** qog‘ozi. 4. Oq **xalat** kiy- gan **doktor** kirib keladi, **sumkadan** bahaybat **shprisni** chiqarib, **ukol** qilishga tayyorlanadi. 5. Mehmonxonada emas, **student** qizlar yotoqxo- nasida. 6. Bu dunyodan nasibam uzilib turibdi-ku, **spravka** deydi- ya. 7. Men Qilichbek emas, **militsiya** leytenanti Anvar Maqsudovman. (*E. Vohidov. „Oltin devor“*)

Tavsiya etilgan so‘zlar: hovli, maydon; talaba; do‘kon; favvora; maxsus ust kiyim; ma’lumotnoma; porshenli tibbiyot asbobi; sanchish; yukxalta; FHDYB (fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo‘limi); ofitser unvoni; jamoat tartibini qo‘riqlash bo‘limi.

Savol va topshiriqlar

1. Fan-texnika taraqqiyoti o‘zlashma so‘zlar soni va sifatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
2. Barcha olinma so‘zlar tilimizga to‘liq o‘zlashishi kerakmi?
3. O‘zlashma so‘zlarning muqobilini topish, ommalashtirish va nazorat qilish ishlarini yurtimizda qaysi tashkilot olib boradi?

4. Quyida berilgan juftlikdagi o‘zlashma so‘zlar o‘rnining o‘zgarishi natijasida gap mazmunida qanday o‘zgarish yuz berayotganini izohlang.

Tushdan so‘ng **fermaga traktorda** yuk olib borgan Anvar shaharga tezda qaytish uchun yo‘lga chiqdi. – Tushdan so‘ng shaharga yuk olib borgan Anvar **fermaga** tezda qaytish uchun **traktorda** yo‘lga chiqdi.

5. Tilning rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?

6. O‘zbek tili leksikasidagi o‘zgarishlar haqida gapiring.

7. Mustaqillik sharoitida yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni ayting.

8. O‘zbek tili leksikasining tarixiy-etimologik qatlamlarini tavsiflang.

9. Umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar haqida nimalarni bilasiz?

10. O‘zbek tiliga qaysi tillardan so‘zlar o‘zlashtirilgan?

11. O‘zlashma so‘zlarni farqlash belgilarini jamlab tasniflang.

UYADOSH SO‘ZLAR VA ULARNING NUTQDAGI AHAMIYATI. O‘Z VA

O‘ZLASHMA SO‘ZLAR MAVZUSI BO‘YICHA DARS ISHLANMASI

O‘quv mashg‘ulotining shakli va turi: Ma’ruza (ma’lumotli, ko‘rgazmali)

O‘quv mashg‘uloti rejasi:

1. Sinonimlar va uyadosh so‘zlarning farqlari.

2. Uyadosh so‘zlar uslubiyati.

3. O‘z va o‘zlashma so‘zlar .

Darsning maqsadi :

Ta’limiy maqsad: o‘quvchilarda sinonimlar va uyadosh so‘zlarning farqlari, o‘z va o‘zlashma so‘zlar haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: o‘quvchilarda muomala madaniyatini to‘g‘ri shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish va badiiy asar o‘qishga qiziqtirish.

Pedagogik vazifalar:

1. Sinonimlar va uyadosh so‘zlarning farqlari haqida tanishtirish;

2. Uyadosh so‘zlar uslubiyati, uning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirish;

3. O‘z va o‘zlashma so‘zlar, ularning uslubiyati haqidagi ma’lumotlarni to‘la ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Sinonimlar va uyadosh so‘zlarni tasniflaydilar va ularning farqli tomonlarini ko‘rsata oladilar.

2. Uyadosh so‘zlar va uning uslubiyati, uning o‘ziga xos xususiyatlarini aytib beradilar.

3. O‘z va o‘zlashma so‘zlar, ularning uslubiyati haqidagi ma’lumotlarni to‘la ochib beradilar

O‘qitish usullari: Ma’ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “Venn diagrammasi”, “Charxpalak”, amaliy ish.

O‘quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O‘qitish vositalari: Ma’ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog‘oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri **“Venn diagrammasi”** metodidan foydalanamiz. Ushbu diagramma 2 yoki 3 tushunchani, g‘oyani va hodisani taqqoslash faoliyatini tashkil etish jarayonida ishlatiladi. U o‘quvchilarda taqqoslash, tahlil qilish va guruhlash malakalarini shakllantiradi.

1-bosqich.O‘quvchilar ushbu diagrammani tuzish qoidalari bilan tanishtiriladi.

2-bosqich.Yakka juftlikda yoki guruh ichida diagramma asosida taqqoslash faoliyati tashkil qilinadi.

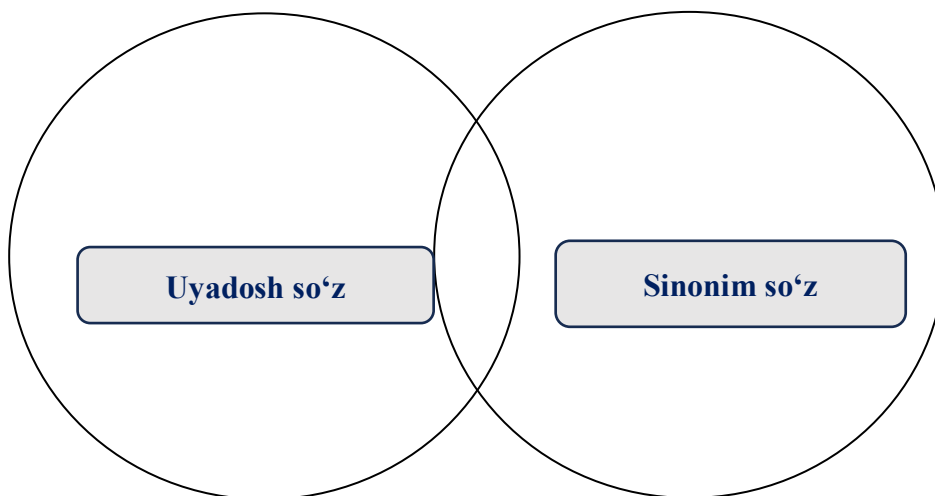
3-bosqich.O‘xshash va farqli xususiyatlar diagrammaga yoki jadvalga tushiriladi.

4-bosqich.Faoliyat natijalari tahlil qilinadi va baholanadi.

Biz ushbu organayzerni **“Uyadosh so‘zlar”** mavzusini tushuntirish jarayonida qo‘llash metodikasiga to‘xtalib o‘tamiz.Ko‘pchilik o‘quvchilar sinonim va uyadosh

soz'larni chalg'itib qo'yadi. Mana shu ikkita birlikning bir-biridan farqlovchi belgilarini tahlil qilib ko'rish jarayonida ushbu texnologiya samarali natija beradi. Buning uchun biz o'quvchilarga quyidagi tartibda topshiriq beramiz.

Topshiriq: sinonim so'zlar va uyadosh so'zlarning o'ziga xos farqlari nimalardan iborat.

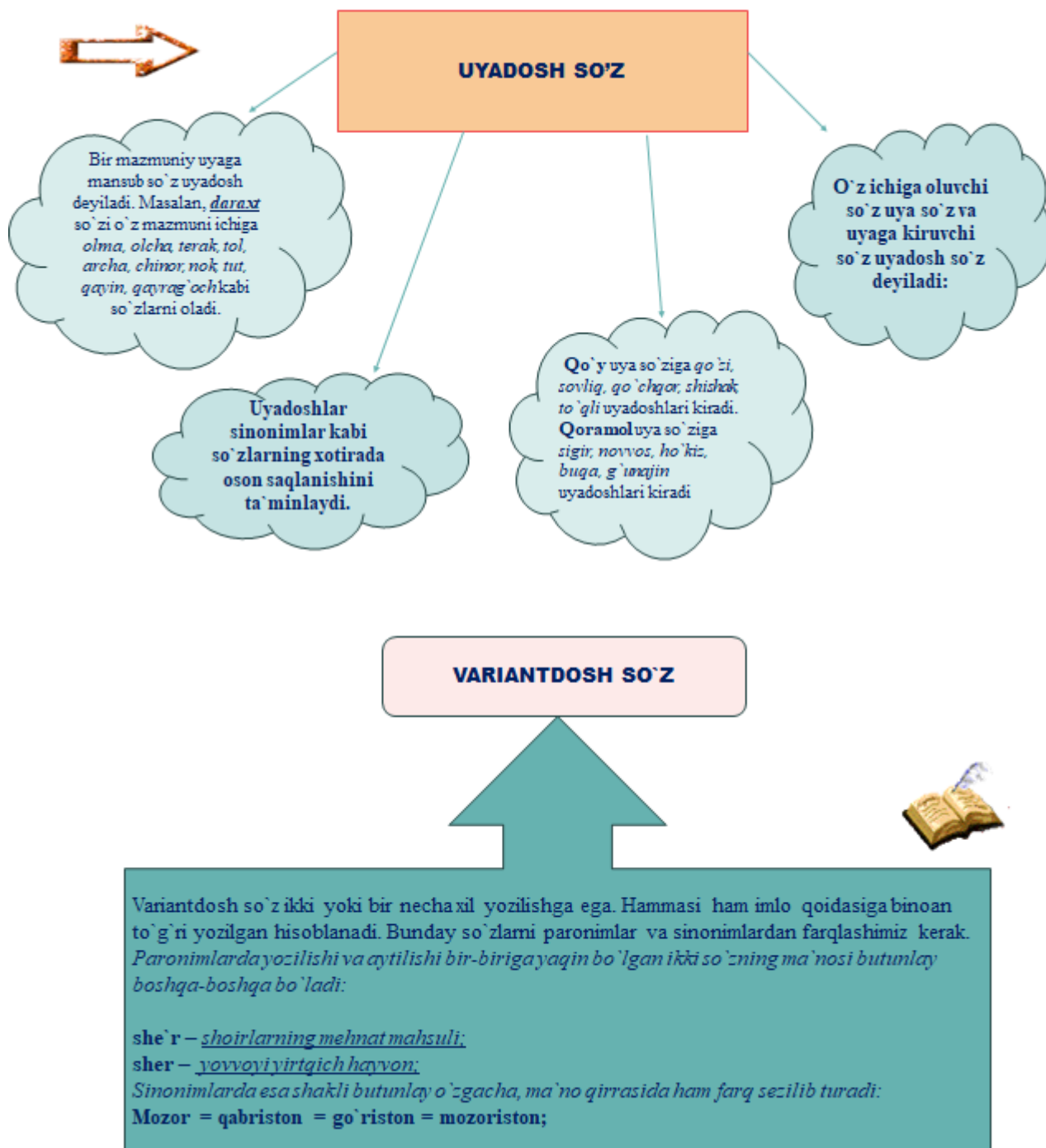
O'quvchilarga ushbu jadvalni to'ldirishlari uchun 3 daqiqa vaqt beriladi va belgilangan vaqt tugagach, avvalo, har bir o'quvchining fikri eshitiladi hamda ma'lumotlar yakunida o'qituvchi to'g'ri va noto'g'ri ma'lumotlarga ajratadi.

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

Mavzuni to'liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o'tiladi.

Slayd taqdimoti

O'tilgan mavzu haqida

o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil

qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

TOPSHIRIQ 1.

Gaplardagi ajratilgan o‘zlashma so‘zlarga quyida berilgan qatordan o‘zbekcha muqobil tanlang. Qaysi so‘zlar aslidek qo‘llanilmoqda?

Namuna: Dang‘illama uchastka. O‘rtada fontan. – Dang‘illama hovli.

O‘rtada favvora.

1. Dang‘illama **uchastka**. O‘rtada **fontan**. 2. Tilla **magazinni** o‘mar- gansiz. 3. Men tomonda qonun. Mana **ZAGS** qog‘ozi. 4. Oq **xalat** kiy- gan **doktor** kirib keladi, **sumkadan** bahaybat **shprisni** chiqarib, **ukol** qilishga tayyorlanadi. 5. Mehmonxonada emas, **student** qizlar yotoqxo- nasida. 6. Bu dunyodan nasibam uzilib turibdi-ku, **spravka** deydi- ya. 7. Men Qilichbek emas, **militsiya** leytenanti Anvar Maqsudovman. (*E. Vohidov. „Oltin devor“*)

Tavsiya etilgan so‘zlar: hovli, maydon; talaba; do‘kon; favvora; maxsus ust kiyim; ma’lumotnoma; porshenli tibbiyot asbobi; sanchish; yukxalta; FHDYB (fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo‘limi); ofitser unvoni; jamoat tartibini qo‘riqlash bo‘limi.

TOPSHIRIQ 2. Matnlardagi ajratilgan o‘zlashma so‘zlarni izohlang.

1. **E‘zozlar**, ardoqlar uchun tashakkur, Asli siz oftobim, men ziyosiman. Tonglaringiz kulsin **dorilomon**, hur, Baxtim shul – o‘zbekning Zulfiyasiman.

(*Zulfiya*)

Namuna: e‘zoz (arab.) – hurmat, izzat-ikrom, avaylash, qadrlash.

1. **Raqqosa** tizzalarini bukib bargikaram **shohidan** tikilgan belbog‘ ustiga cho‘kadi. Sochlari **shalola**day belbog‘ uzra to‘kiladi. Beqasam nimchalarida sadaf tugmalari yulduzday yonadi. Uning majnuntolday egilgan qaddiga hamma mahliyo. Ana, egila-egila uning boshi belbog‘ **kashta**lariga tegadi... Raqqosa asta-asta silkinib o‘rnidan turadi va himmat qilib belbog‘ yoyganga **ta‘zim bajo keltiradi**. (*O. Hojiyeva*)

2. **Garchand** bitta yurakka Olloh bo‘lib o‘taman, Vahki, g‘am **sahro**sida bir oh bo‘lib o‘taman. Yorab, o‘ylabmidim men, **dunyoyi dun** oralab, Shuncha ko‘zyosh, qonlarga **guvoh** bo‘lib o‘taman.

TOPSHIRIQ 3

Berilgan so‘zlarning ma‘nosini izohli lug‘at yordamida toping va ular qaysi tildan o‘zlashganligini aniqlang.

Namuna: intonatsiya (lot.) – ohang; kafe (fr.) – tamaddixona.

Intonatsiya, ma‘rifat, ziroat, rafiq, zurriyot, maxluq, fath, za‘faron, shiypon, tamaddun, kafe, mujgon, ruxsor, sartarosh, mehrob, gardun, oftob, lag‘mon, eksport, inventar, barg, vilka, teleskop, duet, fastvud, market, chikken, grill, xobbi, salfetka, reklama.

Dars yakuni: dars yakunida **“Charxpalak” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. Ushbu texnologiya qisqa vaqt ichida o‘quvchining bilimini nazorat qilishda juda yuksak samara beradi. Bu jarayonni amalga oshirish uchun maxsus tarqatma materiallar barcha o‘quvchilarga tarqatiladi. Bu texnologiyani amalga oshirish uchun har bir o‘quvchi darsga puxta tayyorgarlik ko‘rgan bo‘lishi lozim. Bu texnologiya o‘quvchilarni mustaqil o‘z fikrini bayon qilishga, o‘z bilimini erkin namoyon qilishga undaydi. «Charxpalak» texnologiyasini o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, uy vazifasini so‘rash jarayonida qo‘llash yaxshi natija beradi. Bu texnologiyada o‘quvchilarga tarqatilgan jadvalga o‘quvchi qaysi javob to‘g‘ri bo‘lsa, o‘sha qatorga yulduzcha belgisini qo‘yadi. Qisqa vaqt ichida o‘quvchining ushbu mavzuni qay darajada o‘zlashtirganini aniqlab olamiz. Bu texnologiyani o‘quvchilar bilan kichik guruhlar yoki past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar bilan yakka tartibda ham amalga oshirishimiz mumkin. Bu darsda o‘tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida bu jarayonni amalga oshiramiz. Buning uchun quyidagicha topshiriqni o‘quvchilarga slayd orqali namoyish qilamiz.

O‘zlashma so‘zlar	Arabcha	Fors-tojikcha	Ruscha	Uyg‘urcha
Lag‘mon				
Do‘st				
Barg				
Muomala				
Oila				
Anor				
Manpar				
Dasturxon				
Nodon				
Korxona				
Stol				
Paravoz				
Farzand				
Ammo				
Ma‘no				
Harakat				
Soldat				
Manti				
Sust				
San‘at				
Shoir				
Futbol				
Karandash				

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. O'ng qo'lidagi dastro'mol bilan diydasini artdi. Ajratib ko'rsatilgan so'zning ma'nodoshi qaysi javobda berilgan?

A) yosh B) bosh C) peshona D) ko'z

2. Quyidagi uyadosh so'zlarning o'sib borish ketma-ketligi to'g'ri berilgan javobni belgilang.

A) qulun, toy, do'non B) qulun, do'non, toy

C) toy, qulun, do'non D) toy, do'non, qulun

3. Zaynab lappos va o'nta so'zga arang bitta javob qaytaradigan edi. (A.Qodiriy) lappos so'zining ma'nodoshi qaysi javobda keltirilgan?

A) xotirjam B) ozg'in C) to'ladan kelgan D) uyatchan

4. Sarvixon daromadning buromadini eshitib gangib qoldi gapidagi buromad so'zining lug'aviy m'nosi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) hajm, miqdor B) chiqim, sarf

C) kirim, foyda D) yuksak, quvnoq

5. Tuyg'un so'zining ma'nodoshi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A) masrur B) sezgir C) aniq D) mos

6. Tamaddun so'zining ma'nosi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A) poydevor B) boshlovchi C) kashfiyot D) madaniyat

7. Yana bir istagim shuki, falakiyot, riyoziyot, handasa, tibbiyot, jug'rofiya, adabiyot ilmidan xabar topsagina alloma deb tan olinsa. (Tohir Malik)

Ushbu gapda qo'llangan handasa so'zining ma'nodoshini toping.

A) psixologiya B) geodeziya C) geometriya D) hadisshunoslik

8. intiboh so'zining ma'nosi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A) biror narsaning mazmuni, mohiyatini ochib berish, izohlash

B) nizo, kelishmovchilik

C) ogohlik, ogohlantirish

D) oxiriga etkazish, tugatish

9. Qaysi gapda ko'chma ma'noli so'z qo'llangan?

- A) Elyorning vujudiga orombaxsh shabada yugurdi.
- B) U ko'l yoqasiga kelib qolganini ham sezmadi.
- C) Choyxonachi yoshi elliklardan oshib qolgan bo'lsa ham xuddi o'smirlarday engil qadam tashlardi.
- D) Berilgan barcha gaplarda

10. *Esar oqshom nafasi,*

Salqin tun ibtidosi.

Ushbu misradagi ibtido so'zining sinonimini toping.

- A) oxiri B) avji C) tugashi D) boshlanishi

11. Quyidagi sinonim so'zlarni qaysi so'z o'zaro bog'lab turibdi?

- A) tulki B) tullak C) ayyor D) shayton

12. qulun, g'o'nan, do'nan qaysi uyaga mansub so'zlar hisoblanadi

a.otning turlari b.belgi bildiruvchi so'z

s.o'simlik turlari d.sigir turlari

13. Mufasssal so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi javobda to'g'ri izohlangan?

- A) uzuliksiz, to'xtovsiz B) mutloq, absolyut
- C) qisqa, lo'nda D) to'liq, batafsil

14. Quyidagi gapda so'ramoq so'zining qaysi ma'nosi ifodalangan?

Kambag'al, qashshoqqa yaxshi qaragin, odil bo'lib, Oqtosh elin so'ragin.

- A) savol bermoq B) maslahat olmoq
- C) talab qilmoq D) idora qilmoq

Tasviriy ifodalar va ularning nutqdagi ahamiyati

Reja:

1. Tasviriy ifodalarning barqaror birikmalardan farqi

2. Tasviriy ifodalar va ularning uslubiyati

Tayanch tushunchalar: parafraza, tasviriy bo‘yoq, omonimlik, sinonimlik, leksik bo‘yoqdorlik, badiiy va publisistik uslub.

Tasviriy ifoda – narsalar nomining bo‘yoqdor muqobili bo‘lgan birikma. U uslubiy chegaralangan, ko‘proq publitsistikaga xos: 1. *Yoshlarning aql gimnasti- kasiga qiziqishlari ortib bormoqda.* 2. *Oltin qanot qushlar uchsin.* Tasviriy ifoda tushunchani bildirishi bilan so‘zga teng, lekin bo‘yoqdorligi bilan farqlanadi.

Tasviriy ifodaga ham omonimlik xos.

Narsa buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so‘z birikmasi *tasviriy ifoda* yoki *parafraza* deyiladi.

Masalan: qushlar – *qanotli do‘stlar*, rassomlar – *mo‘yqalam sohiblari*

Tasviriy ifodalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi.

Tasviriy ifodalardagi bitta so‘z aksar hollarda o‘z ma’nosida bo‘ladi va shu jihati bilan iboralardan farq qiladi.

Masalan: makkajo‘xori – *dala* malikasi; paxta – *oq oltin*

Tasviriy ifodalarning turlari:

1. Omonim tasviriy ifodalar

Qora oltin I

II

Aql gimnastikasi I

II

Asr vabosi I

II

2. Sinonim tasviriy ifodalar

G‘azal mulking sultoni = o‘zbek tilining asoschisi

Uyg‘onish fasli = fasllar kelinchagi

Zangori ekran = oynai jahon

Tasviriyl ifodalar ko'proq **ot** va **sifat** so'z turkumlarida mavjud. Tasviriyl ifodalar sinonimlarga o'xshab nutq ta'sirchanligini oshiruvchi vositalardan hisoblanadi.

Lug'aviy va til birliklarining o'zaro farqi xususida:

Lug'aviy (leksik) birliklar:

Lug'aviy birlik deganda tilning lug'at boyligiga kiradigan barcha birliklar nazarda tutiladi. Avvalo, lug'aviy birlik qatoriga **SO'Z** kiradi. Demak, *so'zga* teng keladigan barcha birliklar **lug'aviy birlik** sifatida olinadi.

SO'Z, QO'SHMA SO'Z, IBORA, TAVIRIY IFODA, JUFT SO'Z, TAKRORIY SO'Z, BIRIKMALI SO'ZLAR (atama>oliy ma'lumotli yigit, O'zbekiston Respublikasi)ning barchasi **lug'aviy birlik** qatoriga kiradi. **Ideoma** ham lug'aviy birlikka kiradi.

Til birliklari

Bir-biridan vazifasi, ifoda material, tuzilishi va tizimdagi o'rni bilan farqlanadigan til xodisasi **til birligi** deyiladi.

TOVUSH(FONEMA), QO'SHIMCHA(MORFEMA), SO'Z(LEKSEMA), SO'Z BIRIKMASI, GAP til birliklari hisoblanadi.

Ifodaviylik va uslubiy xoslanganlik jihatidan o'zbek tili leksikasi

Ifodaviylik jihatidan o'zbek tili leksikasi:

1. **bo'yoqsiz leksika** – o'zbek tili lug'ati tarkibidagi so'zlarning ko'pchiligi so'zlovchining hissiy munosabatini ifodalamaydi. Bu kabi so'zlar bo'yoqsiz leksika hisoblanadi. Masalan, bor, yo'q, daryo, katta, suv, tez...

2. **bo'yoqdor leksika** – ulkan, qiltiriq, badnafs...

a) ijobiy bo'yoqdor: suluv, jilmaymoq, go'zal

b) salbiy bo'yoqdor: badbashara, tirjaymoq

Uslubiy xoslanganlik jihatidan o'zbek tili leksikasi:

So'zlar nutq uslubi munosabatiga ko'ra:

1. **Uslubiy betaraf leksika**: barcha uslublarda birdek va bab-baravar ishlatiladigan so'zlardir.

Kel, bor, kitob, stol...

2. **Uslubiy xoslangan leksika**: 3 xil bo'ladi:

a) kitobiy leksika – ilmiy, rasmiy va publisistik leksikaga mansub birliklarning umumlashtirilganidir. **Masalan**, *integral, meridian, bo‘lish, bayonnoma, farmon, mafkura, jahon...*

b) badiiy leksika:

Mehnat bilan topadi iqbol.

Yaxshi qoling, sevgan yurt-u diyorim.

Badiiy nutqda ilmiy, rasmiy, publisistik va so‘zlashuv uslubiga xos birliklar ham bimalol ishlatilishi mumkin.

d) so‘zlashuv leksika:

ketvorgan, mullajiring, barg, ovqat, bahor, rasm...

Matnni o‘qing va unga sarlavha tanlang. Matn mazmunini uch jumlada bayon eting. Ajratilgan ifodalarni mos so‘zlar bilan almashtiring.

Bolaligimda bir kuni onam mendan so‘radi: „Halol“ so‘zini ikki labing ochiq holda ayta olasanmi?“ „Halol“ kalimasini aytishga harakat qilib, ikki la- bimni bir-biriga yopishtirmay aytdim. Onam ma’qullab, „Endi „harom“ so‘zini ham ikki labing ochiq holda ayt-chi“, – dedi. Bu so‘zni talaffuz qilarkanman, oxirida ikki labim bir-biriga tegib qolaverdi. Shunda onam dedi: „O‘g‘lim, bu – halol va harom orasidagi farq. Halol odamning yo‘li doimo ochiq, **ikki dunyosi** obod bo‘ladi. Harom ishlar esa illatdir, ular hayotingni oxir-oqibat xarob qiladi“. Darhaqiqat, shunday illatlar borki, ular harom: jamiyatning olg‘a qadam qo‘yishiga to‘sqinlik qiladi. Barcha **yomonliklar kaliti** va odam umrining kushandasi – „**oq ajal**“ga ruju qo‘yish qanchadan qancha oilalarning buzilib, farzandlarning e tim qolishiga sababchi bo‘ladi. Hali **balog‘at ostonasidan o‘tmagan** bolalarning qing‘ir ish va bezorilikka qo‘l urishi esa ota-onalar qaddini egib, sha’nini toptaydi. Bugun raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonining tezlashi- shi natijasida **taraqqiyot kushandasining payi qirqilmoqda**. Yoshlarning halol va haromni farqlab olishlari, shubhasiz, **jamiyatga tushgan qurtlar** olamining kamayishiga olib keladi. Insoniyat kelajagiga qora tamg‘a bo‘lgan bu illatlarni **oynayi jahon va hayot ko‘zgusi** orqali ayovsiz fosh qilish, **adolat qo‘rg‘oni** hukmiga topshirish davr talabidir. (*Gazetadan*)

Tavsiya etilgan soʻzlar: buguni va ertasi; ichkilikbozlik, giyohvandlik, voyaga yetmagan, korrupsiya, tugatilmoqda, jinoyatchilar, televizor, gazeta, sud.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutq jarayonida takror va qaytariqdan qochish imkonini yaratishda tasviriy ifoda qanday ahamiyatga ega? Odatda, qaysi soʻz turkumlarida koʻproq tasvirlab ifodalash uchraydi?

2. „Osmonning koʻz yoshlari qalbimga tomchilaydi“ gapi misolida tasviriy ifodaning inson ruhiyati bilan bogʻliq jihatini izohlashga urining.

3. Quyidagi tasviriy ifodalar qatorini davom ettiring.

Yaylov bahodirlari, sportimiz malikalari, asr vabosi.

TASVIRIY IFODALAR VA ULARNING NUTQDAGI AHAMIYATI

MAVZUSI BOʻYICHA DARS ISHLANMASI

Oʻquv mashgʻulotining shakli va turi: Maʼruza (maʼlumotli, koʻrgazmali)

Oʻquv mashgʻuloti rejasi:

1. Tasviriy ifodalarning barqaror birikmalardan farqi

2. Tasviriy ifodalar va ularning uslubiyati

Darsning maqsadi :

Taʼlimiy maqsad: oʻquvchilarda tasviriy ifodalar va ularning uslubiyati haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish;

Tarbiyaviy maqsad: oʻquvchilarda nutqiy kompetensiyalarni yanada shakllantirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: oʻquvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va mustaqil fikrlashga oʻrgatish.

Pedagogik vazifalar:

1. Tasviriy ifodalarning barqaror birikmalardan farqi haqida tanishtirish;

2. Tasviriy ifodalar va ularning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib berish.

Kutiladigan natijalar:

1. Tasviriy ifodalarning barqaror birikmalar va ularning farqli tomonlarini koʻrsata oladilar.

2. Tasviriy ifodalar va uning uslubiyati haqidagi maʼlumotlarni toʻla ochib beradilar

O‘qitish usullari: Ma’ruza, tushuntirish, namoyish qilish, suhbat, “Assesment”, “T jadval”, amaliy ish.

O‘quv faoliyatini tashkil etish shakli: Ommaviy, jamoaviy, guruhlarda ishlash, yakka tartibda

O‘qitish vositalari: Ma’ruza matni, texnika vositalari, ish varaqasi, matnlar, diagrammalar, proyektor, yozuv taxtasi, rangli qog‘oz

O‘qitish sharoiti: Maxsus texnika vositalari bilan jihozlangan, guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan xonalar

Nazorat shakli: og‘zaki, pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish.

Darsning borishi: dars jarayonining tashkiliy qismini tugatgach, o‘quvchilarga interfaol usullardan biri “**Assesment**” metodidan foydalanamiz.

Bu texnologiyaning maqsadi: baholash, nazorat qilish, o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnologiya orqali o‘quvchilarning bilish faoliyati turli aspektlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashxis qilinadi. Biz ushbu texnologiyani “**Tasviriy ifodalar**” mavzuni tushuntirish jarayonida qo‘lanilish metodikasiga to‘xtalib o‘tamiz. Tasviriy ifodalar qaysidir belgilari bilan iboralarga o‘xshab ketadi. O‘quvchilarda tasviriy ifoda va iboralarning o‘ziga xos farqlovchi va o‘xshash belgilari haqida ko‘nikma hosil qilishlari uchun ushbu texnologiyadan foydalansak, albatta, o‘z ijobiy samarasini beradi. Buning uchun biz o‘quvchilarga quyidagi ko‘rinishdagi jadvallarni electron holatda, ya’ni proyektor yoki televizor ekranida taqdim etamiz va bu jarayonni amalga oshirishlari uchun 6 daqiqa vaqt ajratamiz. Belgilangan vaqt oralig‘ida o‘quvchilar ibora va tasviriy ifodaga oid bitta test savolini tayyorlashadi, ikkita birlikni bir-biri bilan qiyoslaydi, alohida simptomi, belgisini keltiradi va har biriga bittadan gap tarkibida misol keltirib o‘z fikrini himoya qiladi. Dars yakunida o‘qituvchi barcha fikrlarni eshitgach, ma’lumotlarni to‘ldirib, o‘quvchilarning tasviriy ifodalar to‘g‘risidagi ko‘nikmalarining to‘g‘ri shakllanishiga yordam beradi.

“Assesment” texnologiyasi

Topshiriq: Tasviriyl ifodalar va iboralarning o'ziga xos xususiyatlari.

Test	Qiyosiy tahlil
Simptom	Amaliy ko'nikma

Ushbu jarayon o'z nihoyasiga yetgach, keltirilgan fikrlar umumiy tahlil qilinadi. O'quvchilarga mavzuni tushuntirish maqsadida shu mavzuga oid videodars namoyish qilinadi.

Videodars

TASVIRIY IFODA

Nasr kuzumning namini o'ziga xos xususiyatlarini tashkil etadi.

Tasviriyl ifodalarning turlari:

I. Omonim tasviriyl ifodalar

Qora oltin I II
Aql gimnastikasi I
Asr vabosi I II

Sinonim tasviriyl ifodalar

G'azal mulking sultoni = o'zbek tilining asoschisi
Uyg'onish fasli = fasllar
kelinchagi
Zangori ekran = oynayijahon

Sinonim tasviriyl ifodalar

G'azal mulking sultoni =
o'zbek tilining asoschisi
Uyg'onish fasli = fasllar
kelinchagi
Zangori ekran = oynayijahon

Mavzuni to‘liq mustahkamlash maqsadida tayyorlangan slaydlar taqdimoti yordamida mavzu takroran tushuntirib o‘tiladi.

Slayd taqdimoti

O‘tilgan mavzu haqida o‘quvchilarda ko‘nikma va malaka hosil qilish maqsadida quyidagicha grammatik mashqlar amalga oshiriladi.

Grammatik mashq.

Nuqtalar o‘rniga berilgan ifodalarga mos so‘zlar qo‘ying.

1. Xotira va qadrlash kuni arafasida Toshkentdagi G‘alaba bog‘ida barpo etilgan „Shon-sharaf muzeyi“da birinchi o‘zbek generali – ... ning o‘n tonnalik haykali qad rostladi. 2. Bu kun nafaqat II jahon urushi qatnashchilari, balki ... – afg‘onchilar holidan ham xabar olindi. 3. Insoniyat tinchligi uchun jonini qurbon qilganlar poyiga kelajak bunyodkorlari – ... gulchambarlar qo‘yishdi. 4. Davlatimiz sarhadlarida tinim bilmay sergak turgan tinchlik himoyachilari – ... va kun-u tun halovatimizni ta‘minlayotgan osoyishtalik posbonlari – ... hamisha hurmat-e‘tiborga loyiqdirlar. 5. Yurtimiz tinch ekan, musaffo osmonda tinchlik elchilari – ... qanot qoqib uchaveradilar.

Tavsiya etilgan so‘zlar: *Sobir Rahimov, baynalmilal jangchilar, yoshlar, harbiylar, ichki ishlar xodimlari, kabutarlar.*

Adabiy bilimingizga tayanib, berilgan ifodalarga mos ijodkorlar nomini aniqlang. Ro‘yxatni davom ettirish bo‘yicha musobaqalashing.

- 1) g‘azal mulkining sultoni;
- 2) millatni birlikka chorlagan shoir;
- 3) o‘zbek romanchiligi maktabining asoschisi;
- 4) o‘zbek she‘riyatida vafo va sadoqat timsoli;

- 5) qisqa hikoyalar ustasi;
- 6) vaqtga haykal qo'ygan shoir.

Testlarni eching va javobingizni izohlang.

1. She'riy parchadagi tasviriyl ifodaning sinonimlari berilgan qatorni toping.
Onaginam!

O'zing tortma davralardan el chorlaganda,

„Tiriklikning bayrami“, deb sozlanganda tor.

O'zing so'lg'in lablar bilan pichirlaganday:

„Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor“.

- A. Volidayi muhtaramam, onajonim, boshimdagi parvonam.
- B. Fasllar kelinchagi, uyg'onish fasli, yasharish fasli.
- C. Xalqdan yashirinma, boshqalardan berkinma, panaga chekinma.
- D. Orzu-armonlar, dunyoda bor-yo'qlar, ajdod-avlodlar.

Gapda ajratib ko'rsatilgan tasviriyl ifodalar qaysi so'zlarga to'g'ri keladi?
Statistik ma'lumotlarga ko'ra, jahonda tinchlikni saqlash, tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga eng ko'p xayriya mablag'i *futbol qiroli* va „*temir musht*“ egasi tomonidan amalga oshirilgan ekan. (*Gazetadan*)

- A. Messi, Muhammad Ali.
- B. Maradona, Klichko.
- C. Pele, Tayson.
- D. Ronaldo, Pakyao.

Tasviriyl ifodalar uchun bir umumiy nom topishga harakat qiling. O'zingiz yashaydigan hududda shunga o'xshash joy nomlarini ayting.

Toponimika haqida eshitganmisiz? Bu fan geografik nomlarning kelib chiqishi va lug'aviyl ma'nosi haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi. Ayrimlari bilan tanishing: Albaniya – „Tog'lilar eri“, Argentina – „Kumush“, Koreya – „Tonggi tarovat“, Dublin – „Qora moy“, Addis-Abeba – „Bahor guli“. (*„Qiziqarli geografiya“ kitobidan*)

TASVIRIY IFODALAR

Topshiriq: keltirilgan soʻzlarga mos tasviriy ifoda keltirilgan raqamlarni moslab chiqing

1.Oq oltin	prezident	__14__
2.Samo lochinlari	rassom	_____
3.Dala malikasi	archa	_____
4.Davlat bolalari	qor	_____
5.Zangori kema kapitanlari	gaz alangasi	_____
6.Zarshunoslar	tilshunoslar	_____
7.Ziyolilar	fazogirlar	_____
8.Kino yulduzlari	etimlar	_____
9.Moʻyqalam sohibi	ilm kishilari	_____
10.Oq chashma sohibalari	pillakorlar	_____
11.Paygʻambar yoshi	insonning 63 yoshi	_____
12.Til muhandislari	sut sogʻuvchilar	_____
13.Charm qoʻlqop ustalari	televizor	_____
14.Yurt boshi	paxta	_____
15.Aql gimnastikasi	shaxmat, matematika	_____
16.Baraka urugʻi	mashhur kino aktyorlari	_____
17.Qora oltin	mashhur bokschi	_____
18.Oʻrmon malikasi	makkajoʻxori	_____
19.Zangori olov	maxanizatorlar	_____
20.Kumush choyshab	chigit	_____
21.Zangori ekran yoki oynai jahon	neft	_____
22.Kumush tola	konstitutsiya	_____
23. Maʼrifat maskani	komputer	_____
24. Oq chashma	taqdir taqozosi	_____
25. Tangri soʻzi	Qurʻon	_____
26. Hayotimiz qomusi	gonarar, mualliflik haqi	_____
27. Aqlli mashina	sut	_____

28. Qalam haqi	pilla (ipak)	_____
29.“Amiri kabir”	Mirzo Abduqodir Bedil	_____
30.“Odam ush-shuaro” (Shoirlar odam atosi)	A.Navoiy	_____
31.Falakning gardishi	kutubxona	_____
32.“Abulmaoniy”	Rudakiy	_____

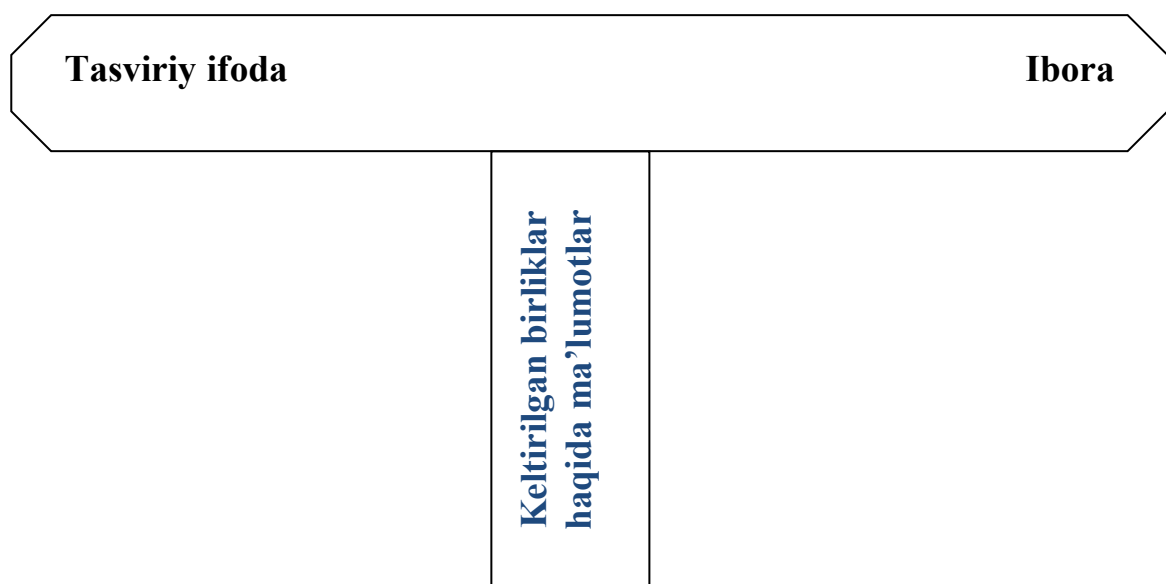
Dars yakuni: dars yakunida **“T jadval” texnologiyasi** o‘quvchilar bilan birgalikda yakka tartibda amalga oshiriladi.

Konsepsiyaga, voqelikka va obyektga nisbatan munosabat bildirish uchun qo‘llash mumkin.

1-bosqich.O‘quvchilar ushbu sxemani tuzish qoidolari bilan tanishtiriladi.

2-bosqich.Yakka, juftlikda yoki guruh ichida sxema asosida taqqoslash faoliyati tashkil etiladi.

3-bosqich.Yagona jadvalga tushiriladi

Baholash turi : rag‘batlantirish, 5 ballik baholash tizimi

Uyga vazifa: mavzuga oid testlar ustida ishlash

Test

1. Zamon jihatdan nisbatan so‘ng yuzaga kelgan tasviriyl ifodani toping.

- A) peshana teri B) peshanada bori
C) palahmon toshi D) dehqonning qanoti

2. Quyidagi predmet nomlaridan bir tasviriyl ifoda orqali ifodalanadiganini belgilang.

- A) ko‘mir, neft B) bahor, boychechak
C) matematika, shaxmat D) A va C

3. Qaysi qatordagi so‘zning tasviriyl ifodasi noto‘g‘ri berilgan?

- A) fazogirlar-samo lochinlari B) paxta-dala malikasi
C) rassomlar-mo‘yqalam sohiblari D) archa-o‘rmon malikasi

4. Qaysi qatorda ibora yo‘q?

- A) Ming cil masala bilan bosh qotirishga to‘g‘ri keladi.
B) Tepa sochi tikka bo‘ldi.
C) Hammamiz bir yoqadan bosh chiqaraylik.
D) O‘rmon malikasi-archani ehtiyot qiling.

5. Tasviriyl ifoda qaysi qatorda?

- A) Kechdan beri Marasul to‘nini teskari kiyib oldi.
B) Saidaning yuragiga qil sig‘maydi.
C) Anorxon, so‘zimga birpas quloq osasizmi?
D) Aql gimnastikasi –matematikani seving.

6. Tasviriyl ifodani toping.

- A) Shu kuni darsdan keyin sinf majlisi bo‘ldi.
B) Bu ish og‘ir, nihoyatda og‘ir edi.
C) Kerakli toshning og‘irligi yo‘q.
D) Mo‘yqalam sohiblari ko‘rgazmada qatnashdilar.

7. Quyidagi predmet nomlaridan bir tasviriyl ifoda orqali ifodalanganlarini belgilang.

- A) ko‘mir, yo‘goch B) televizor, raketa
C) bahor, boychechak D) matematika, shaxmat

8. Qaysi qatordagi so‘zning tasviriyl ifodasi noto‘g‘ri berilgan?

- A) archa-o‘rmon malikasi B) fazogirlar-samo lochinlari
C) makkajo‘xori-dala malikasi D) shoirlar-mo‘yqalam sohiblari

9. Qaysi qatorda tasviriyl ifoda noto‘g‘ri qo‘llangan?

- A) o‘rmon podshosi – sher B) mo‘yqalam sohibi – rassom
C) hayotimiz qomusi – bayroq D) salomatlik posbonlari – shifokorlar

10. Qaysi qatordagi gapda tasviriyl ifodalar berilmagan?

- A) Dalalarga baraka urug‘i ekib bo‘lindi.
B) Yurtimizga uzoq o‘lkalardan qanotli do‘stlarimiz uchib kela boshladi.
C) Bilim insonni ko‘kka ko‘tarsa, jaholat uning qadrini erga uradi.
D) O‘zbekiston qora oltini bilan ham dunyoga mashhur bo‘lmoqda.

11. Gapda ajratib ko‘rsatilgan tasviriyl ifodalar qaysi so‘zlarga to‘g‘ri keladi? Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, jahonda tinchlikni saqlash, tabiatni muhofaza qilish jamg‘armalariga eng ko‘p xayriya mablag‘i futbol qiroli va „temir musht“ egasi tomonidan amalga oshirilgan ekan.

- A. Messi, Muhammad Ali. B.Maradona, Klichko.
C.Pele, Tayson. D. Ronaldo, Pakyao.

12. Yurtimiz tinch ekan, musaffo osmonda tinchlik elchilari – ... qanot qoqib uchaveradilar.Nuqtalar o‘rnida tasviriyl ifodaning ma‘nosini izohlovchi birlikni belgilang.

- a. yoshlar b. harbiylar s. ichki ishlar xodimlari d. kabutarlar

13. Vaqtga haykal qo‘ygan shoir tasviriyl ifodasiga berilgan tog‘ri javobni belgilang

- a.Hamid Olimjon b.G‘afur G‘ulom s.Zulfiya d.Alisher Navoiy

14. “Tonggi tarovat” tasviriyl ifodasiga berilgan joy nomini toping

- a. Albaniya b.Koreya s.Addis-Abeba d. Argentina

15.”Bahor guli” tasviriyl ifodasiga berilgan joy nomini toping

- a. Albaniya b.Koreya s.Addis-Abeba d. Argentina

Mundarija

Leksikologiya. O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari	2
Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar. Ko‘chma ma’no turlari.	14
Ma’no ko‘chish usullari: metafora va metonimiya	32
Ma’no ko‘chish usullari: sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya.....	45
Atamashunoslik. Atama va uning turlari	59
Qo‘llanish doirasi ijtimoiy chegaralangan so‘zlar	70
Qo‘llanish doirasi hududiy chegaralangan so‘zlar. O‘zbek lahjalari	85
Eskirgan so‘zlar, eskirish yo‘llari. Yangi paydo bo‘lgan so‘zlar	97
Omonim, sinonimlar ularning turlari va nutqdagi xususiyatlari.....	112
Antonim va paronim so‘zlar, ularning uslubiyati	133
Barqaror birikmalar. Frazologizmlar	149
Barqaror birikmalar. Maqol va matallar, hikmatli so‘zlar.....	164
Uyadosh so‘zlar va ularning nutqdagi ahamiyati. O‘z va o‘zlashma so‘zlar	176
Tasviriy ifodalar va ularning nutqdagi ahamiyati.....	190

